

માસ્ટર ઓફ કોમર્સ

સેમેસ્ટર-૨

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

MC02SS201

વ્લોક - ૧

બ્લોક -1

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

એકમ-1 મૂડીબજારનું અવલોકન (સમજ)	3-12
એકમ-2 શેરબજારની રચનાનું સંયોજન, NSE અને BSE	13-32
એકમ-3 સ્ટોક એક્સચેન્જમાં સુધારાઓ	33-53
એકમ-4 નાના અને મધ્યમ ધંધાનું શેરમાર્કેટમાં સ્થાન	54-61
એકમ-5 વેપાર વ્યવસ્થા	62-77

લેખન :	ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મિસ્ત્રી	પ્રિન્સીપાલ, એમ.સી.શાહ કોમર્સ કોલેજ અમદાવાદ.
	ડૉ. શ્રીદા શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	ડૉ. મુકેશ બાવળીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર.
	ડૉ. પાર્થ ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર.સી.કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મિસ્ત્રી	પ્રિન્સીપાલ, એમ.સી.શાહ કોમર્સ કોલેજ અમદાવાદ.
	ડૉ. દીપક રાસ્તે	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ધનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
	ડૉ. એ.એ.શેખ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જાદર, જી. સાબરકાંઠા
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	2021-22 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

ISBN :

978-93-92139-23-9

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એકમ : 1

મૂડીબજારનું અવલોકન (સમજ)

: રૂપરેખા :

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 અર્થ
- 1.3 આર્થિક મૂડી બજારનો અર્થ
- 1.4 આર્થિક મૂડી બજારના પ્રકારો
- 1.5 ભારતીય મૂડી બજારનું કાયદાકીય માળખું
- 1.6 ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી)
- 1.7 ભારતના વિકાસમાં મૂડી બજારની ભૂમિકા

1.1 પ્રસ્તાવના

કોઈપણ અર્થવ્યવસ્થામાં મૂડીએ ઉત્પાદનના મુખ્ય પરિબલોમાંનું એક છે. એક સુવ્યવસ્થિત નાણાકીય વ્યવસ્થા બચત માટે નાણાં અને રોકાણો માટે મૂડી પૂરી પાડે છે. નાણાબજાર દ્વારા વિવિધ કંપનીઓ અને ઉદ્યોગો તેમની ટૂંકા ગાળાની ભંડોળ આવશ્યકતા પૂરી કરે છે. જો કે, જ્યારે તેમને લાંબા ગાળા માટે ભંડોળની જરૂર હોય, ત્યારે મૂડી બજાર તેમનું મુખ્ય સ્ત્રોત હોય છે. ભારતમાં મૂડી બજારોનો ઇતિહાસ 18મી સદીથી શરૂ થયો, જ્યારે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ જામીનગીરીઓનો વેપાર ચાલુ કર્યો. મૂડી બજાર દેશની મૂડીવાદી વ્યાવસ્થાને આધાર પૂરો પાડે છે. ભારતના ગૌણબજારનું નિયમન કરતી ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઇન્ડિયા (સેબી)) અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા જેવી સંસ્થાઓ રોકાણકારોના હિતનું રક્ષણ કરવાનું અને મૂડીબજારના સુક્ષ્મ માળખાને સુધારવાનું કામ કરે છે. માહિતી અને તકનીકના વધતા ઉપયોગ સાથે શેર બજાર ટર્મિનલના માધ્યમથી દેશના કોઈપણ ભાગમાંથી વેપાર કરવો સુલભ છે. એક વિકસિત મૂડી બજાર, ઝડપી આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપે છે. ભારતીય મૂડી બજાર સુવ્યવસ્થિત, સંકલિત, પરિપક્વ, આધુનિક અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. ટેકનોલોજીની દ્રષ્ટિએ ભારતીય શેર બજાર વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાઠમાં, આપણે વિગતવાર રીતે મૂડી બજાર વિશે વાત કરીશું. ચાલો પહેલા સમજાવે કે મૂડીબજાર શું છે ?

1.2 અર્થ

વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં ભારતનો મહત્વપૂર્ણ હિસ્સો છે અને તેથીજ ભારતીય મૂડીબજાર કે શેરબજાર વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. આર્થિક વ્યવસ્થામાં મૂડીબજાર અગત્યનું અંગ છે. મૂડી બજારો દેશની આર્થિક કામગીરી દર્શાવતી પારાશીશી છે. સંપત્તિના વિતરણ અને રોકાણકારો માટે મૂડીને સલામત બનાવવાના સંદર્ભમાં મૂડી બજારોના વિકાસની ભૂમિકા ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. સરકારે જામીનગીરી કરાર (નિયમન) કાયદો, ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય કાયદો અને ડિપોઝિટરીઝ કાયદા હેઠળ નિયમો ઘડ્યાં છે. કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોની મૂડીની મોટાભાગની આવશ્યકતા, મૂડી બજારમાંથી પૂરી થાય છે. મૂડી બજાર માટે ભંડોળનો પુરવઠો મોટાભાગે વ્યક્તિગત રોકાણકર્તાઓ (તેઓ વેપારી બેંકો અને વીમા કંપનીઓ દ્વારા રોકાણ કરે છે), કંપની, વેપારી બેંકો, વીમા કંપનીઓ, જાહેર ભવિષ્ય નિધિ વગેરેથી આવે છે.

1.3 આર્થિક મૂડી બજારનો અર્થ

મૂડી બજાર લાંબા ગાળાના ભંડોળ, લોન અને ધિરાણ માટેનું બજાર છે. જેમાં મૂળભૂત રીતે શેર તથા જામીનગીરીઓનું ખરીદી વેચાણ કરવામાં આવે છે.

મૂડી બજારમાં તે તમામ સંસ્થાઓ અને સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. જે શેર, બોન્ડ, ડિબેંચર વગેરે દ્વારા લાંબા અને મધ્યમ ગાળાના ભંડોળ પ્રદાન કરે છે. તેમાં વિકાસ બેંક, વેપારી બેંકો અને શેર બજારનો સમાવેશ થાય છે.

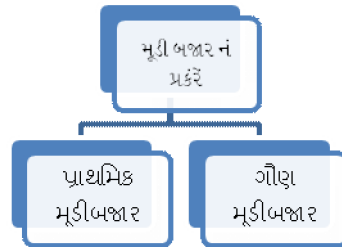
સરળ શબ્દોમાં મૂડી બજાર એટલે લાંબા ગાળાના ધિરાણ માટેનું બજાર. આ રોકાણોમાં એક વર્ષથી વધુ સમય માટે રોકાણ કરવામાં આવે છે. આ રોકાણ વિવિધ સ્વરૂપોમાં હોઈ શકે છે જેમકે: સ્થાવર મિલકત, વ્યવસાયિક સાહસો, કિંમતી ધાતુઓ અને પત્થરો, કલાના મૂલ્યવાન કાર્યો, નાણાકીય રોકાણો વગેરે. રોકાણના કેટલાંક પ્રકારો બિન-નાણાકીય પણ હોઈ શકે છે. જેમ કે; કલા, ઝવેરાત વગેરે. મૂડી બજારમાં ખરીદનાર અને વેચનાર મૂડી બજારના સાધનો જેવાં કે બોન્ડ્સ, દેવાના સાધનો, ડિબેન્ચર્સ, શેર, ડેરિવેટિવ માર્કેટ જેવાં કે; સ્વેપ્સ, ઈટીએફ, ફ્યુચર્સ, ઓપ્શન્સ વગેરેમાં લેવડદેવડ કરે છે.

એચ. ટી. પરીખ જણાવે છે, ‘મૂડીબજાર એટલે ટૂંકા ગાળાના અને લાંબા ગાળાના તમામ નાણાકીય સાધનો તેમજ વાણિજ્યિક, ઔદ્યોગિક અને સરકારી જામીનગીરીઓ માટેનું બજાર’

ચાલો હવે મૂડીબજારના પ્રકારોને સમજીએ.

1.4 આર્થિક મૂડી બજારના પ્રકારો

મૂડી બજાર બે પ્રકારના છે : પ્રાથમિક મૂડીબજાર અને ગૌણ મૂડીબજાર

- પ્રાથમિક મૂડીબજાર- પ્રાથમિક મૂડીબજાર પ્રથમ વખત દરખાસ્ત કરવામાં આવતી જામીનગીરીઓનું બજાર છે.

કોઈ પણ શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ ન હોય તેવી કોઈ કંપની નવા શેર બહાર પાડે અથવા તેના પ્રવર્તમાન શેર વેચાણ દરખાસ્ત કરે ત્યારે પ્રારંભિક જાહેર ભરણું (આઈપીઓ) કર્યો એમ કહેવાય છે. પ્રારંભિકજાહેર ભરણું (આઈપીઓ) મારફતે કંપની નવા રોકાણકારોને શેરબજારમાં પ્રવેશવાની તક આપે છે. કંપનીના પ્રવર્તકો તેના ઈન્વેસ્ટમેન્ટ બેન્કર્સ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને નક્કી કરે, એ ભાવે રોકાણકારોને શેર આપવામાં આવે છે. પ્રારંભિકજાહેર ભરણું (આઈપીઓ) સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ થયા પછી કંપનીના શેરની નિર્ધારિત, શેરબજારમાં નોંધણી થાય છે અને ત્યાર બાદ ખરીદ વેચાણ થાય છે. કંપનીઓ, સરકાર કે જાહેરક્ષેત્રની સંસ્થાઓ પ્રાથમિકબજારમાં બોન્ડ બહાર પાડી નાણાંઊભા કરી શકે છે. આમ પ્રાથમિક મૂડી બજારમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ કંપનીના શેર સીધીરીતે ખરીદી શકે છે.

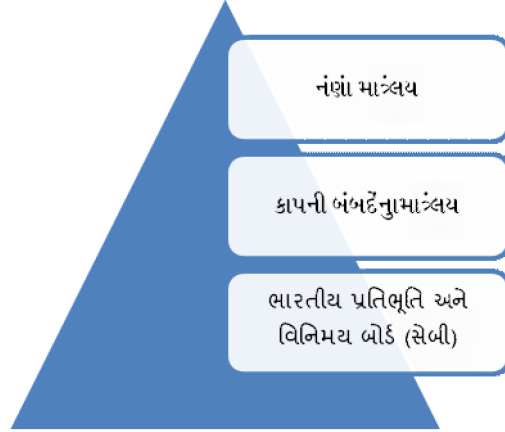
- ગૌણ બજારનો અર્થ — ગૌણ બજાર એક એવું બજાર છે, જ્યાં કંપનીએ અગાઉ બહાર પાડેલ જામીનગીરીઓનું ખરીદ વેચાણ થાય છે. ગૌણ બજાર સરકારી, અર્ધસરકારી અને ખાનગી કંપનીઓએ અગાઉ જાહેર પાડેલ જામીનગીરીઓના ખરીદ વેચાણ માટે વ્યવસ્થા ઊભી કરે છે. જેમાં રોકાણકારો શેર દલાલો દ્વારા જામીનગીરીઓનું ખરીદ વેચાણ કરે છે. ભારતીય જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો 1956 મુજબ ગૌણ બજાર (શેર બજાર) એટલે “જામીનગીરીના ખરીદ, વેચાણના વ્યવહારોને મદદ કરવા, નિયમન કરવા અને નિયંત્રિત કરવાના હેતુથી સંસ્થાપિત અથવા બિન સંસ્થાપિત સંગઠન, સંસ્થાઓ અથવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ”

જ્યારે ગૌણબજારમાં ગ્રાહકો પોતાની જાતે શેર કે બોન્ડનું ખરીદ-વેચાણ કરી શકે છે. ગૌણ મૂડી બજારમાં મુંબઈ શેર બજાર અને રાષ્ટ્રીય શેર બજાર (નેશનલ સ્ટોક એક્ષચેન્જ)નો સમાવેશ થાય છે. વર્તમાન સમયમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી, આ શેર બજારમાં લોકો શેર અને બોન્ડનું ખરીદ-વેચાણ કરે છે. આ મૂડી બજાર ધિરાણ લેનાર અને ધિરાણ આપનાર, રોકાણ કરનાર અને રોકાણનો લાભ લેનાર વચ્ચે કડી બને છે. આ એક એવું બજાર છે, જ્યાં ભંડોળ ધરાવતી વ્યક્તિ ઊંચા વળતરની અપેક્ષાએ રોકાણ કરે છે. જ્યારે ભંડોળની જરૂરિયાતવાળો વ્યક્તિ બજારમાં શેર કે બોન્ડ વેચીને નાણાંઊભા કરે છે. જ્યારે લોક-ઈન પિરિયડ એક વર્ષ કરતાં વધુ સમયનો હોય ત્યારે મૂડીબજાર લાંબાગાળાનું ધિરાણ પૂરુંપાડે છે.

1.5 ભારતીય મૂડી બજારનું કાયદાકીય માળખું

બજાર અર્થવ્યવસ્થાનો આધાર મૂડી બજારના વિકાસ પર આધારિત છે. મૂડી બજારના વિકાસ માટે નિયમો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. મૂડી બજારના નિયમનમાં જામીનગીરીના નિયમનનો સમાવેશ થાય છે. જે કડક ધોરણો દ્વારા નિર્દેશિત કરવામાં આવે છે. આ નિયમો મૂડી બજારને વધુ સક્ષમ બનાવે છે. ભારતમાં નાણાકીય મધ્યસ્થીઓનું વિકસતું માળખું છે, જે ખૂબ જ સ્પર્ધાત્મક વાતાવરણમાં કાર્ય કરે છે. નાણાકીય માહિતી પ્રદાન કરવા માટે સૂચિબદ્ધ કંપનીઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવતી આવશ્યકતાઓ અને એકાઉન્ટિંગ નીતિઓ વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા સાથે તુલનાત્મક છે. મૂડી બજારને સંચાલિત કરતી નિયમનકારી સંસ્થાઓ સરકારની દેખરેખ હેઠળ કાર્ય કરે છે. નિયમનકારી સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ મૂડી અને નાણાકીય બજારની ઉચ્ચકક્ષાની સમિતિ દ્વારા સંકલન કરવામાં આવે છે. નાણાકીય બજાર માટે ઉચ્ચસ્તરીય સંકલિત સમિતિ વિવિધ નીતિ કક્ષાના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરે છે, જેમાં ભારતીય રિઝર્વ બેંક (આરબીઆઈ), ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી), વીમા, નિયમનકારી અને વિકાસ સત્તા (આઈઆરડીએ) અને પેન્શન નિયમનકારી અને વિકાસ સત્તા જેવા નાણાકીય બજારમાં નિયમનકારો વચ્ચે આંતર નિયમિતતા સંકલનની જરૂર હોય છે. મૂડી બજાર અને રોકાણકારોના હિતના રક્ષણની જવાબદારી મુખ્યત્વે મુંબઈ સ્થિત ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી)ની છે.

- મૂડી બજારને સંચાલિત કરતી નિયમનકારી સંસ્થાઓ.

નાણાં મંત્રાલય :

નાણાં મંત્રાલયના આર્થિક બાબતોના વિભાગના નિર્દેશ મુજબ મૂડી બજારનું સંચાલન થાય છે. આ વિભાગ શેર બજારના કાર્યક્ષમ વિકાસ માટેના નિયમોનું નિર્માણ કરે છે. જેમાં; ડેરિવેટિવ્ઝ, ડેવું અને ઈક્વિટી સામેલ છે. તે રોકાણકારોના હિતની સુરક્ષા માટેના નિયમો પણ બનાવે છે. આ વિભાગ નીચેના કાયદાઓ દ્વારા ભારતીય મૂડી બજારને નિયંત્રિત કરે છે:

- ડિપોઝિટરીઝ કાયદો, 1996
- જામીનગીરી કરાર (નિયમન) કાયદો, 1956
- ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય કાયદો, 1992

Ministry of Corporate Affairs
Government of India

● કંપની બાબતોનું મંત્રાલય :

કંપની બાબતોનું મંત્રાલય ભારતીય કંપનીજાતનું પ્રાથમિક નિયમનકાર છે. તે મુખ્યત્વે કંપની કાયદો 2013, કંપની કાયદો 1956, મર્યાદિત જવાબદારી ભાગીદારી અધિનિયમ, 2008, નાદારી સંહિતા, 2016 વગેરે ના વહીવટ સાથે સંબંધિત છે. કંપની બાબતોના મંત્રાલયે કોર્પોરેટ ગવર્નન્સના ધોરણોને વધારવા માટે કંપની કાયદાની જોગવાઈઓમાં સમયાંતરે ઘણાં નિયમનકારી પગલાં અમલમાં મૂક્યા છે.

1.6 ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી)

ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી) કાયદો, 1992 સેબીની કામગીરીને નિયંત્રિત કરે છે. સેબી એ ભારતીય શેરબજારોને સંચાલિત કરવા માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. સેબીના પ્રાથમિક કાર્યો નીચે મુજબ છે:

● **રક્ષણાત્મક કાર્યો :**

1. તે મૂલ્ય ફેરફારને તપાસે છે.
2. આંતરિક વેપાર રોકે છે.
3. કપટપૂર્ણ અને અયોગ્ય વેપાર પ્રથાઓને પ્રતિબંધિત કરે છે.

● **વિકાસ કાર્યો :**

1. સેબી શેરબજારના મધ્યસ્થીતરીકેની તાલીમ આપે છે.
2. સેબી અનુકૂલનશીલ અભિગમ અપનાવીને શેરબજારની પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

● **નિયમનકારી કાર્યો :**

1. સેબી વાણિજ્યિક બેંકો, દલાલો, બાંહેધરી દલાલો વગેરે જેવાંમધ્યસ્થીઓને નિયંત્રિત કરવા માટે નિયમો અને આચારસંહિતા ઘડે છે.
2. સેબી શેર દલાલો, પેટા દલાલો, શેર-ટ્રાન્સફર એજન્ટો, ટ્રસ્ટીઓ, મર્યન્ટ બ્રોકર્સ અને શેરબજાર સાથે સંકળાયેલાં તમામ લોકોના કામની નોંધણી અને નિયમન કરે છે.
3. સેબી મ્યુચ્યુઅલ ફંડના કામની નોંધણી અને નિયમન કરે છે.
4. સેબી કંપનીઓના નિયંત્રણ-ગ્રહણને નિયંત્રિત કરે છે.
5. સેબી શેરબજારનું ઓડિટ કરે છે.
6. સેબી દ્વારા ઘડવામાં આવેલાં નિયમો દ્વારા ભારતીય અને વિદેશી બંને પ્રકારની કંપનીઓ નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ દ્વારા ભારતીય શેર બજારમાં ભાગીદારી કરી શકે છે. વધારામાં, વિદેશી રોકાણકારો (એફડીઆઈ) અધિકૃત ડિપોઝિટરી સહભાગી સાથે, નોંધણી કર્યા પછી ભારતીય શેર બજારમાં, વેપાર કરી શકે છે.

- **સેબીના વિભાગોની ભૂમિકા :**

ગૌણ બજારના સંચાલન માટે સેબીમાં વિવિધ વિભાગો સ્થાપિત છે. જે નીચે મુજબ છે:

- (અ) **બજાર મધ્યસ્થીઓની નોંધણી તથા દેખરેખ વિભાગ:** આ વિભાગ શેર, શેર ડેરિવેટિવ, ઋણ અને ઋણ સંબંધિત ડેરિવેટિવ સાથે સંકળાયેલાં તમામ બજારખંડ સંબંધિત મધ્યસ્થીઓની નોંધણી, દેખરેખ અને નિરીક્ષણનું સંચાલન કરે છે.
- (બ) **બજાર નિયમન વિભાગ:** આ વિભાગ નવી નીતિઓને ઘડવાનું, સલામત વિનિમય, પેટાકંપનીઓ અને બજાર સંસ્થાઓ સાથે સંશોધન (ક્લીયરિંગ) અને સમાધાન અને થાપણોની દેખરેખ માટે જવાબદાર છે.
- (ક) **ડેરિવેટિવ અને નવા ઉત્પાદનોનો વિભાગ:** આ વિભાગ વ્યવહારોની દેખરેખ, નવા ઉત્પાદનોને સંબંધિત વેપાર અને નીતિગત ફેરફારો માટે જવાબદાર છે.

સંચાલક મંડળ :

સંચાલક મંડળમાં ચૂંટાયેલાં સભ્ય ડિરેક્ટર, સરકારના નામાંકિત અને લોકપ્રતિનિધિઓ હોય છે. શેર બજારના નિયમો જાળવવાની જવાબદારી સંચાલક મંડળની છે. શેર બજારના સંચાલક મંડળમાં 13 સભ્યો હોય છે. જેમાંથી 6 સભ્યો શેર બજારના સભ્યો દ્વારા પસંદ કરવામાં આવે છે, કેન્દ્ર સરકાર ત્રણ કરતાં વધારે સભ્યોની નિમણૂક કરે છે. સંચાલક મંડળ ત્રણ જાહેર પ્રતિનિધિઓની નિમણૂક કરે છે. સેબી બે થી ત્રણ વ્યક્તિઓની નિમણૂક કરે છે અને

શેર બજાર એક કારોબારી સંચાલક (એક્ઝિક્યુટિવ ડિરેક્ટર)ની નિમણૂક કરે છે. સંચાલક મંડળના સભ્યો પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની પસંદગી કરે છે. જેના માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરીની જરૂર નથી.

1.7 ભારતના વિકાસમાં મૂડી બજારની ભૂમિકા

અર્થતંત્રના વિકાસને ઉત્તેજન આપવામાં અને તેને ટકાવી રાખવા માટે મૂડીબજાર અત્યંત મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. કંપનીઓ તરફ નાણાંનો પ્રવાહ વાળવા તથા તેને ગતિશીલ બનાવવા માટે તથા અર્થતંત્રમાં રોકાણનો અસરકારક સ્રોત પૂરો પાડવા માટેનું આ મહત્ત્વનું અને કાર્યક્ષમ બજાર છે. ઉત્પાદનક્ષમ અસ્ક્યામતોમાં રોકાણ માટે બચતોને આકર્ષવા માટે મૂડીબજાર દેશના લાંબા ગાળાના વિકાસની શક્યતાઓને વધારવાના લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખીને અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આમ તે ભારતીય અર્થતંત્રને વૈશ્વિક મોરચે વધુ કાર્યક્ષમ, નાવીન્યપૂર્ણ અને સ્પર્ધાત્મક બજારમાં પરિવર્તન કરવા માટેના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યક તરીકેનું કાર્ય કરે છે.

ગૌણ બજારમાં સેલીની ભૂમિકા :

ગૌણ બજારમાં સેલીની ભૂમિકા નીચે મુજબ છે :

- (1) **મધ્યસ્થીઓનું નિયમન :** મૂડી બજારમાં મધ્યસ્થીઓની કામગીરીમાં સુધારો લાવવાના દ્રષ્ટિકોણથી સખત નિયંત્રણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. બેંક, બાંહેધરી દલાલ, શેર દલાલ, પેટા દલાલ વગેરે જેવાં મધ્યસ્થીઓએ સેબીમાં નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત છે.
- (2) **આંતરિક વેપાર (ઇન્સાઇડર ટ્રેડિંગ) પર પ્રતિબંધ :** ઇન્સાઇડર ટ્રેડિંગ એમેન્ડમેન્ટ રેગ્યુલેશન્સ, 2020 અંતર્ગત ઇન્સાઇડર ટ્રેડિંગને રોકવા માટે સેબીને સત્તા આપવામાં આવી છે. કે અપ્રકાશિત ભાવની સંવેદનશીલ માહિતીના આધારે કોઈપણ સૂચિબદ્ધ કંપનીની સિક્યોરિટીઝના વ્યવહારથી અંદરની વ્યક્તિને અટકાવવામાં આવે છે.
- (3) **હિસાબી પદ્ધતિઓની પારદર્શિતા :** વેપાર અને હિસાબી પદ્ધતિમાં પારદર્શિતા માટે સેબી દ્વારા શેરદલાલોને તેમની કરાર નોંધો તેમજ હિસાબો માટેની ખાસ જોગવાઈઓનો અમલ ફરજિયાતપણે કરાવવામાં આવે છે.
- (4) **શેરબજારના કામકાજની કડક દેખરેખ :** સેબી દ્વારા શેરબજારની કામગીરીનું ખૂબ નજીકથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. નાણાં મંત્રાલય અને સેબી શેરબજારમાં થતી કામગીરીની કડક દેખરેખ રાખે છે. શેરબજારમાં માન્યતા, સભ્યપદ વગેરેના સંદર્ભમાં કડક નિયમો બનાવવામાં આવ્યાં છે. સમયાંતરે સેબીના અધિકારીઓ દ્વારા શેરબજારની કામગીરી અંગે વિવિધ નિયમો ઘડવામાં આવે છે.
- (5) **રોકાણકારોના હિતનું રક્ષણ તથા જાગૃતિ કાર્યક્રમ :** રોકાણકારોના હિતના રક્ષણ માટે સેબી દ્વારા વિવિધ પગલા લેવામાં આવે છે. સેબી રોકાણકારોને શિક્ષિત કરે છે. તે વિવિધ રોકાણોની તકો, તેમની યોગ્યતા, કરવેરા લાભો વગેરે વિશે પણ માહિતી આપે છે. રોકાણકારોના હિતના રક્ષણ અને શિક્ષણ માટે સેબી દ્વારા રોકાણકાર શિક્ષણ અને સુરક્ષા ભંડોળ (IEEPF)ની રચના કરવામાં આવી છે.
- (6) **માહિતી પૂરી પાડનાર :** નોંધાયેલ કંપનીઓ વિશે મહત્ત્વની માહિતી વાર્ષિક માહિતી યાદીપત્ર (Annual Information Memorandum) દ્વારા સેબી પૂરી પાડે છે.
- (7) **શેર્સ ધીરવાની પદ્ધતિ :** નિષ્ક્રિય શેરોને સક્રિય કરવા માટે, સેબી દ્વારા શેર ધિરાણ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.

સાધનોની ફાળવણી ઉપરાંત મૂડીબજાર અર્થવ્યવસ્થામાં જોખમના વૈવિધ્યકરણની સાથે જોખમના વ્યવસ્થાપન માટેનું માધ્યમ પણ પૂરું પાડે છે. યોગ્ય રીતે કાર્ય કરતી મૂડીબજાર કોર્પોરેટ ગવર્નન્સના વધુ મજબૂત સિદ્ધાંતોને અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહન આપવામાં અગ્રણી ભૂમિકા ભજવતી હોવાથી માહિતીની ગુણવત્તામાં સુધારો થાય છે. મૂડી નિર્માણમાં મૂડી બજાર નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે, મૂડી જરૂરી છે. આર્થિક વિકાસમાં મૂડી બજારનું મહત્વ નીચે મુજબ છે:

1. બચત અને મૂડી રચનાને વેગ:

ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોમાં, મૂડી બજારનું મહત્વ સ્વયં સ્પષ્ટ છે. આ બજારમાં, વિવિધ પ્રકારની જામીનગીરીઓ વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી બચત એકત્રિત કરવામાં મદદ કરે છે. શેરબજારમાં વ્યાજબી વળતર અને પ્રવાહિતાની સુવિધા લોકોને જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે. આનાથી દેશમાં મૂડી નિર્માણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે.

2. લાંબા ગાળાની મૂડી ઊભી કરવી:

શેરબજાર કંપનીઓને કાયમી મૂડી ઊભી કરવામાં મદદ કરે છે. રોકાણકારો કાયમી સમયગાળા માટે તેમના ભંડોળનું રોકાણ કરી શકતા નથી પરંતુ કંપનીઓને કાયમી ધોરણે ભંડોળની જરૂર હોય છે. શેરબજાર રોકાણકારોને તેમની જામીનગીરી ખરીદવા અથવા વેચવાની તક આપીને આ પ્રશ્નને હલ કરે છે પરંતુ તેનાથી કંપનીની કાયમી મૂડીને અસર થતી નથી.

3. ઔદ્યોગિક વિકાસને પ્રોત્સાહન:

મૂડી બજાર દ્વારા વિવિધ સંસાધનો અર્થતંત્રના ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં સ્થાનાંતરિત થાય છે. આવી સંસ્થાનું અસ્તિત્વ લોકોને ઉત્પાદક રોકાણમાં મૂડી રોકવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. આમ, તે જામીનગીરીમાં રોકાણ માટે નાણાં એકત્રિત કરીને દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસને ઉત્તેજિત કરે છે.

4. તૈયાર બજાર:

મૂડી બજાર એક કેન્દ્રીય અનુકૂળ સ્થળ પ્રદાન કરે છે જ્યાં ખરીદનાર અને વેચનાર જામીનગીરીની સરળતાથી ખરીદી અને વેચાણ કરી શકે છે.

5. જોખમની ફાળવણી:

મૂડી બજારના વિકાસ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ આર્થિક લાભો જોખમની ફાળવણીમાં ઉપયોગી છે. મૂડી બજારો રોકાણકારોને તેમની જોખમ લેવાની ક્ષમતાના આધારે વળતર મેળવવાની સુવિધા આપે છે.

6. તકનીકી સહાય:

વિકાસશીલ દેશોમાં ઉદ્યમીઓને તકનીકી સહાયની અછતનો સામનો કરવો પડે છે. શક્યતા અહેવાલોની તૈયારી, વૃદ્ધિની સંભાવનાને યોજના સંચાલનમાં ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રશિક્ષણ લગતી સલાહકારી સેવાઓ પ્રદાન કરીને મૂડી બજારમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

7. વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક :

મૂડી બજાર કંપનીની કામગીરી અને આર્થિક સ્થિતિ માટે વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક તરીકે સેવા આપે છે અને કાર્યક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપે છે.

8. ભંડોળનું યોગ્ય રોકાણ:

કોઈ ચોક્કસ કંપનીમાં સલામત અને સંબંધિત ઉપજની પ્રવર્તમાન બજાર કિંમતએ લોકો માટે તેમના ભંડોળને રોકાણ કરવા માટે માર્ગદર્શક પરિબળ છે.

9. વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ માટેની જોગવાઈ:

મૂડી બજારમાં કાર્યરત નાણાકીય સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ જેવી કે, ઉદ્યોગ સાહસિકોને લાંબાગાળાની અને મધ્યમગાળાની લોનનું અનુદાન, બાંહેધરી સુવિધાઓની જોગવાઈ, કંપનીઓના વિકાસમાં સહાય, ઈક્વિટી મૂડીમાં ભાગીદારી, નિષ્ણાતની સલાહ આપવી વગેરે પૂરી પાડે છે.

10. પછાત વિસ્તારોનો વિકાસ:

મૂડી બજાર પછાત વિસ્તારોમાં યોજનાઓ માટે નાણાં પૂરા પાડે છે. જે પછાત વિસ્તારોના આર્થિક વિકાસને સરળ બનાવે છે. પછાત અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિકાસ યોજના હેઠળ લાંબા ગાળાના ભંડોળ પણ પૂરા પાડવામાં આવે છે.

11. વિદેશી મૂડી:

મૂડી બજાર વિદેશી મૂડી રોકાણ શક્ય બનાવે છે. ભારતીય કંપનીઓ બોન્ડ અને અન્ય જામીનગીરીના માધ્યમથી વિદેશી બજારોમાંથી મૂડી ભંડોળ ઉત્પન્ન કરવામાં સક્ષમ છે. સરકાર દેશમાં સીધા વિદેશી રોકાણ (એફડીઆઈ) ને પ્રોત્સાહન આપે છે. આનાથી માત્ર વિદેશી મૂડી જ નહીં પરંતુ વિદેશી તકનીક પણ મળે છે જે દેશના આર્થિક વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

12. સરળ તરલતા:

મૂડીબજારની સહાયથી, રોકાણકારો તેમના રોકાણ વેચી શકે છે અને તેને રોકડમાં ફેરવી શકે છે. વાણિજ્યિક બેંકો પણ રોકાણકારોને તેમની ભંડોળની જરૂરિયાત હોય ત્યારે, તેમની થાપણો પાછી આપે છે.

13. નીતિ નિર્માણ:

મૂડી બજારો દેશના નીતિ માળખાને સુધારવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ કારણથી જ જ્યારે નીતિ ઘડવૈયાઓ ખોટીનીતિઓને અમલમાં મૂકે છે ત્યારે શેર અને બોન્ડના ભાવમાં ઘટાડો થાય છે. મૂડી બજાર દેશની ભાવિ અવનતિની સંભાવનાની અપેક્ષા રાખે છે. જે અર્થતંત્રને નુકસાન પહોંચાડે છે.

● **સ્વાધ્યાય**

નીચે આપેલ સંભવિત પસંદગીઓમાંથી સાચો જવાબ પસંદ કરો

1. ભારતીય રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા કાયદો હેઠળ ઘડવામાં આવેલી નીતિઓ મુજબ કાર્ય કરે છે.
(A) 1934 (B) 1940
(C) 1936
2. ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સિક્યોરિટીઝ અને એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી)ની સ્થાપના વર્ષ 1988 માં થઈ પરંતુ તેને વૈધાનિક સત્તાઓ 30 મી જાન્યુઆરી ના રોજ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

- (A) 1992 (B) 1990
(C) 1993

3. મૂડી બજાર વિદેશી મૂડી રોકાણ બનાવે છે. (શક્ય/અશક્ય)
4.રોકાણકારો અધિકૃત ડિપોઝિટરી સહભાગી સાથે નોંધણી કર્યા પછી ભારતીય શેર બજારમાં વેપાર થઈ શકે છે. (વિદેશી/ ગ્રામીણ)
5. શેર બજારના સંચાલક મંડળમાં સભ્યો હોય છે.
(A) 10 (B) 11
(C) 12 (D) 13

જવાબ (1) 1934 (2) 1992 (3) શક્ય (4) વિદેશી (5) 13

● નીચેના દરેક નિવેદન માટે એક શબ્દ લખો :

1. ભારતીય શેરબજારને સંચાલિત કરવા માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થા.
2. ભારતીય કંપનીજગતનું પ્રાથમિક નિયમનકાર.
3. લાંબા ગાળાના રોકાણોનું બજાર.
4. નવી નીતિઓ ઘડવાં, સલામત વિનિમય, પેટાકંપનીઓ અને બજાર સંસ્થાઓ સાથે સંશોધન (ક્લીયરિંગ), સમાધાન અને થાપણોની દેખરેખ માટે સેબીનો જવાબદાર વિભાગ.
5. કોઈપણ શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ ન હોય તેવી કંપની દ્વારા નવા શેર બહાર પાડવા અથવા તેના પ્રવર્તમાન શેર વેચાણ દરખાસ્ત કરવા

જવાબ :

- (1) ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સિક્યોરિટીઝ અને એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી))
- (2) કંપની બાબતોનું મંત્રાલય
- (3) મૂડી બજાર
- (4) બજાર નિયમન વિભાગ
- (5) પ્રારંભિક લોકપ્રસ્તાવ (આઈપીઓ)

● નીચે આપેલાં નિવેદનો સાચા કે ખોટા છે.

1. રોકાણકારોના હિતનું રક્ષણ કરવું એ જવાબદારી ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી)ની છે.
2. નાણાં મંત્રાલયના આર્થિક બાબતોના વિભાગના નિર્દેશ મુજબ મૂડી બજારનું સંચાલન થાય છે.
3. બજાર અર્થવ્યવસ્થાનો આધાર મૂડી બજારના વિકાસ પર આધારિત છે.
4. મૂડી બજારના નિયમનમાં જામીનગીરીના નિયમનનો સમાવેશ થાય છે.
5. ભારતીય રિઝર્વ બેંક, ભારતની વાણિજ્યિક બેંક છે

જવાબ: (1) સાચું (2) સાચું (3) સાચું (4) સાચું (5) ખોટું

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

● ટૂંકા પ્રશ્નો.

1. પ્રાથમિક મૂડીબજાર એટલે શું?
2. ગૌણ મૂડીબજાર એટલે શું?
3. સેબીનો ડેરિવેટિવ્ઝ અને નવા ઉત્પાદનોનો વિભાગ કઈ ભૂમિકા ભજવે છે?
3. સેબીનો બજાર નિયમન વિભાગ કઈ ભૂમિકા ભજવે છે?
4. પ્રારંભિક જાહેર ભરણું (આઈપીઓ)એટલે શું?
5. સેબીના રક્ષણાત્મક કાર્યો કયા છે?

● નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો

1. ભારતીય જામીનગીરી અને વિનિમય બોર્ડ (સેબી)ના વિભાગોની ભૂમિકા સમજાવો.
2. આર્થિક મૂડી બજારનો અર્થ અને આર્થિક મૂડી બજાર ના પ્રકારો સમજાવો.
3. ભારતના વિકાસમાં મૂડી બજારની ભૂમિકા સમજાવો.
4. મૂડી બજારને સંચાલિત કરતી નિયમનકારી સંસ્થાઓ: નાણાં મંત્રાલય, કંપની બાબતોનું મંત્રાલય, ભારતીય રિઝર્વ બેંક (આરબીઆઈ)ની ભૂમિકા સમજાવો.

એકમ : 2 શેરબજારની રચનાનું સંયોજન, NSE અને BSE

શેરબજારની રચનાનું સંયોજન,
NSE અને BSE

: રૂપરેખા :

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 અર્થ
- 2.3 જામીનગીરી કરારની જોગવાઈ
- 2.4 રેગ્યુલેશન (નિયમન ધારો-1956)
- 2.5 વ્યવસ્થાતંત્રીય માળખું
- 2.6 ભારતમાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જનું સંચાલન અને વિકાસ
- 2.7 NSE અને BSE ની ભૂમિકા અને કાર્યો
- 2.8 વિદેશના આગળ પડતા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ
- 2.9 પરિશિષ્ટ
- 2.10 સ્વાધ્યાય

2.1 પ્રસ્તાવના :

સામાન્ય રીતે ઈતિહાસ જોવા જઈએ તો 19મી સદીમાં ભારતમાં મુંબઈ 1875 માં અને અમદાવાદ 1894માં સ્થપાયા હતા. આ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સંગઠિત (organized) અને સ્વૈચ્છિક ધોરણે નફાના હેતુ વગર દલાલો દ્વારા સ્થપાયેલાં એસોસિએશન હતાં. આ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જનો મુખ્ય હેતુ સભ્યોના હિતોને રક્ષણ આપવાનો તેમજ નિયંત્રિત કરવાનો હોય છે.

આઝાદી પહેલાં બોમ્બે સિક્યુરિટી કોન્ટ્રાક્ટ (કંટ્રોલ) એક્ટ 1925 જામીનગીરીઓના વેપાર નિયંત્રિત કરવાના હેતુ માટે ઉપયોગ લેવાતો હતો. આ કાયદાનાં આધારે મુંબઈખાતે BSE ને 1927માં માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ જ્યારે અમદાવાદ ખાતે ASEને 1937 માં માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ. ત્યારબાદ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જની કામગીરીના નિયમો અને માન્યતાઓ અંગે સત્તા કેન્દ્ર સરકાર હસ્તગત થઈ હતી. એ.ડી.ગોરવાલા સમિતિની ભલામણોના આધારે અને પ્રજા સાથે ચર્ચા વિચારણા પછી જામીનગીરી કરાર (રેગ્યુલેશન) એક્ટ-1956 એ કાયદાનું સ્વરૂપ ધોરણ કર્યું.

જામીનગીરી કરાર(રેગ્યુલેશન) રુલ્સ-1957ના કારણે પ્રમાણિત ઉપલબ્ધ થયાં છે. આ નિયમો બધા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસને સમાનધોરણો લાગુ પડે છે. ઉપરાંત બધાજ શેરબજારના પેટા નિયમો/પેટાકાયદાઓ બનાવવામાં આવે છે. જેમાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ ખુલવાનો અને બંધ થવાનો સમય, ગાળો (માર્જિન) નક્કી કરવો, બજાર કિંમત નક્કી કરવી, દલાલોને લગતી બાબતો વિવાદોનું સમાધાન અને લવાદો, વેપારનું કીલતારીગ વગેરે જેવી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ભારતમાં LPG(ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ) અને વૈશ્વિકીકરણના સંજોગોએ ભારતની અર્થવ્યવસ્થામાં તબક્કાવાર મૂળભૂત ફેરફારો માટે તક ઉભી કરે છે. તેમાં નાણાંબજાર, મૂડીબજાર જેવા ક્ષેત્રો ખૂબજ સારા પ્રમાણમાં અસર પામ્યાં છે. અન્ય બજારોની સરખામણીમાં આ બજારોની સંવેદનશીલતા વધુ હોય છે. તેથી તેના વિકાસ માટે જરૂરી સુધારા અનિવાર્ય હોય

છે. તેની ઊભી કરવામાં આવેલ વ્યવસ્થા પણ અસરકારક અને કાર્યશ્રમ હોવી એ અગત્યની શરત છે. મૂડી બજારના પેટા ભાગ તરીકે પરોક્ષ બજારમાં સ્ટોક એક્સચેન્જ અગત્યનો ફાળો ભજવે છે.

2.2 અર્થ :-

“સિક્યુરિટી કોન્ટ્રાક્ટ એક્ટ 1956ની કલમ-3 પ્રમાણે સ્ટોક એક્સચેન્જને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવે છે.”

“સ્ટોક એક્સચેન્જ એટલે કોઈપણ એસોસિયેશન અથવા વ્યક્તિઓનું સમૂહ જે નોંધાયેલ હોય કે ન હોય જે ને જામીનગીરીના વેપાર અથવા ખરીદી-વેચાણનાં નિયંત્રણ અથવા અંકુશ કરવા, સહાયના હેતુથી તેને ઘડવામાં આવેલ છે.”

સ્ટોક એક્સચેન્જને બે ભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

નિયમબદ્ધ સ્ટોક એક્સચેન્જ જે પોતાનું ભૌતિક સ્થાન ધરાવે છે. જ્યાં પ્રમાણિત નિયમોનું પાલન ખરીદનાર અને વેચનારે કરવાનું હોય છે. મોટાભાગના વેપાર BSE અને NSE પર થાય છે.

over the counter exchange (OTCEI) : આ વ્યવસ્થા હેઠળ જામીનગીરી વેપારના તમામ વ્યવહારો કમ્પ્યુટર વ્યવસ્થા આધારિત હોય છે.

2.3 જામીનગીરી કરારની જોગવાઈઓ :

જામીનગીરી કરાર (નિયમન) 1956 નો ઉદ્દેશ શેરબજારની કામગીરી પર અંકુશ રાખવાની જામીનગીરીની લે-વેચના સોદાઓ પર નિયંત્રણ રાખવાનો, અને જામીનગીરીનું તંદુરસ્ત બજાર વિકસાવવાનો છે. ભારતમાં કોઈ શેરબજાર મધ્યસ્થ સરકાર પાસેથી માન્યતા મેળવ્યા વિના પ્રવૃત્તિ કરી શકે નહીં. મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજારની માન્યતા પાછી ખેંચી લેવાની સત્તા છે. મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજાર પર અંકુશ રાખવા માટે નિયમો અને પેટા નિયમો ઘડવાની પણ સત્તા છે. આ કાયદો વાયદા બજારના સોદાઓ પર નિયંત્રણ રાખે છે. શેરબજારમાં જામીનગીરીની નોંધણી કરાવવી પડે છે. તેના ભાવ શેરબજારમાં બોલાય છે. 2004ના સુધારાથી સેબીને પણ નિયમો ઘડવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

★ જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારાની મુખ્ય જોગવાઈઓ :-

1956 માં જામીનગીરી કરાર (નિયમન ધારો) પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાની મુખ્ય જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે.

મધ્યસ્થ સરકારે જાહેર હિતમાં કે વેપારનાં હિતમાં શેરબજારની માન્યતા ગમે ત્યારે પાછી ખેંચી લેવાની સત્તા છે.

દરેક માન્ય શેરબજારે પોતાના સભ્યોના કામકાજ અંગે સામયિક પત્રકો અને વાર્ષિક અહેવાલો મધ્યસ્થ સરકારને મોકલવાના હોય છે.

આ કાયદા દ્વારા માન્ય શેરબજાર માં થયેલા જામીનગીરીના સોદાઓજ કાયદેસર ગણાશે. તે માટે શેરબજારે મધ્યસ્થ સરકાર પાસેથી માન્યતા મેળવવાની રહેશે.

હાજર ડિલિવરીના સોદાઓને આ કાયદાની જોગવાઈ ઓમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. પરંતુ જાહેર હિતમાં સરકાર હાજરના સોદાઓને નિયંત્રિત કરી શકશે.

દરેક શેરબજારે તેના સભ્યે પાંચ વર્ષથી વધુ નહિ એવા સમય માટે હિસાબના ચોપડા અને રેકર્ડ સાચવી રાખવાના હોય છે.

મધ્યસ્થ સરકાર શેરબજારની ગવર્નિંગ બોડીના કે સભ્યોના કામકાજની તપાસ કરાવી શકશે.

મધ્યસ્થ સરકારની પરવાનગી મેળવીને માન્ય શેરબજાર પોતાના કામકાજ અને સેવાના નિયંત્રણ માટે પેટા નિયમો ઘડી શકશે.

મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજારના નિયમો ઘડવાની અને શેરબજારોએ ઘડેલા પેટાનિયમોમાં સુધારવાની સત્તા છે.

મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજારને શેરબજારની ગવર્નિંગ બોડીને બરતરફ કરવાની સત્તા છે.

કટોકટીના સંજોગોમાં મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજારમાં થતાં જામીનગીરીના સોદા સસ્પેન્ડ કરવાની સત્તા છે.

શેરના ભાવ શેરબજારમાં બોલાય તે માટે શેરબજારમાં જામીનગીરીની નોંધણી (લિસ્ટિંગ) કરવાની જોગવાઈ છે.

જે વિસ્તારનાં માન્ય શેરબજારન હોય ત્યાં જામીનગીરીના સોદા કરવા વેપારી ઓને લાયસન્સ આપવાની જોગવાઈ છે.

ચોક્કસ પ્રકારના નિયમો બનાવવા માટે દોરવણી અથવા આદેશ આપી શકે છે.

2.4 જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો-1956

ભારતમાં જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો 1956 માં દાખલ કરવામાં આવ્યો. 20 એપ્રિલ 1957 ના રોજ અમલમાં આવ્યો. આ કાયદાને SCRA તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. SCRA નું પૂરું નામ securities contract regulation act છે. આ કાયદાનો હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

ભારતમાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસનાં કાર્યો કરવા અને જામીનગીરીનાં સોદાને નિયંત્રિત કરવા કેન્દ્ર સરકાર સત્તા પૂરી પાડે છે.

ભારતમાં સ્ટોક માર્કેટનો ક્રમિક વિકાસ અને તંદુરસ્ત વિકાસ માટે

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં અઈચ્છાનીય પ્રવૃત્તિઓ અને અયોગ્ય સદ્દાકીય પ્રવૃત્તિઓનું રક્ષણ પૂરું પડે છે.

રોકાણકારોના હિતોનાં રક્ષણ કરવા માટે

ભારતમાં જુદા-જુદા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જનાં નિયમો અને કાયદામાં વાજબી એકરૂપતા પૂરી પાડવા માટે.

શેરબજારની કામગીરી પર અંકુશ રાખવાનો.

જામીનગીરી લે-વેચના સોદાઓ પર નિયંત્રણ રાખવાનો.

જામીનગીરી તંદુરસ્ત બજાર વિકસાવવા માટેનો.

2.5 જામીનગીરી કરાર ધારા-1956 હેઠળ વ્યવસ્થાતંત્રનું માળખું:-

ભારતમાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ વ્યવસ્થાતંત્રની દ્રષ્ટીએ જુદા જુદા સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ બધાને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નક્કી કરવામાં આવેલા નિયમો સરખા ધોરણે લાગુ પડે છે. તેમનું વ્યવસ્થાતંત્ર નીચે જણાવેલ સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું.

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

બિનનફા ઉદ્દેશ એસોસિએશન (non profit making association)

શેર દ્વારા માર્યાદિત મેઈન્ટ સ્ટોક કંપની લીમીટેડ (joint stock companies l by shares)

બાંધધરી આધારિત કંપની લિમિટેડ (companies limited by guarantees)

હવે ધીમે-ધીમે બધાજ સ્ટોક એક્સચેન્જસ કંપનીમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવી રહ્યા છે. ભારતમાં કુલ 23 સ્ટોક એક્સચેન્જસ આવેલ હતા.

સ્ટોક એક્સચેન્જસના સંચાલન અંગે તેનું વ્યવસ્થાતંત્રનું માળખું હોય છે. માન્યતા પ્રાપ્ત સ્ટોક એક્સચેન્જસનું સંચાલન તેમની ગવર્નિંગ બોડી દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ સંચાલન મંડળમાં સભ્ય દલાલો માંથી ડાયરેક્ટસની ચુંટણી કરવામાં આવે છે.

સેબી (SEBI) દ્વારા નીચામેલ સરકારી અધિકારીઓ અને સામાન્ય પ્રજામાંથી પ્રતિનિધિ હોય છે. સરકારને સ્ટોક એક્સચેન્જના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની નિમણૂક કરવાનો અધિકાર કે સત્તા આપવામાં આવેલ છે. આ ઉપરોક્ત ચીફ એક્ઝિક્યુટીવની નિમણૂક અને પ્રજા પ્રતિનિધિની પસંદગીને મંજૂરી આપવામાં આવે છે. મોટા સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં ચીફ એક્ઝિક્યુટીવ ડાયરેક્ટર દ્વારા અને નાના સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં સેક્રેટરી દ્વારા સંચાલન કરવામાં આવે છે.

અમદાવાદ સ્ટોક એક્સચેન્જસ(ASE), બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જસ(BSE) અને મધ્યપ્રદેશ સ્ટોક એક્સચેન્જસ(MSE) એ વ્યક્તિના સમુહથી બનેલા હતા. તેમનું રૂપાંતર કરવામાં આવ્યું છે. આથી વ્યવસ્થાતંત્રીય માળખામાં ચીફ એક્ઝિક્યુટીવ ડાયરેક્ટર રાખવામાં આવેલ છે.

સંચાલક મંડળની સત્તા નીચે મુજબ આપેલ છે:

લિસ્ટિંગ સમિતિ, બવાદ સમિતિ, ડિફોલ્ટર સમિતિ, વગેરે જેવી સમિતિઓની રચના અંગેની સત્તા તેમજ સંચાલક મંડળના હોદ્દેદારોની પસંદગી કરવામાં આવે છે.

સભ્યોને પ્રવેશ આપવાની બરતરફ કરવાની સત્તા.

એક્સચેન્જસની મિલકતો અને નાણાંકીય બાબતોનું સંચાલન.

સ્ટોક એક્સચેન્જસના સંચાલન માટે નિયમો, પેટા કાયદા બનાવવાનું અને તેમનું અર્થઘટન કરવાની સત્તા.

સભ્યો વચ્ચેના ઝઘડાઓ અથવા બાહ્ય પક્ષકારો સાથેના ઝઘડાઓ અંગે નિર્ણય લેવાની સત્તા.

રોકાણકારો અને જાહેર પ્રજાના હિતમાં સ્ટોક એક્સચેન્જસનું સંચાલન.

★ જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો 1956 નીચેનામાંથી કોને લાગુ પડતો નથી? (કલમ 28)

સરકાર

RBI

સ્થાનિક સત્તા

વિશિષ્ટ કાયદા દ્વારા આવેલ કોર્પોરેશન

ઉપરોક્ત પૈકી સત્તાઓ હેઠળ એજન્સી કે વ્યક્તિ

કાયદાનું વર્ણન

કલમ2(f) માં- સ્ટોક એક્સચેન્જ ની વ્યાખ્યા.

કલમ3(2) કરારના નિયંત્રણ અને નિયમન સંબંધિત કાયદા દ્વારા

કલમ4 સેબી દ્વારા સ્ટોક એક્સચેન્જને માન્યતા.

કલમ7 માન્યતાને રીન્યુ કરવાની સત્તા.

કલમ5 (નિયમ-13 મુજબ)- માન્યતા પાછી લેવા અંગે.

કલમ8A – કલિયરીંગ કોર્પોરેશન.

કલમ6 અને 7 – માન્ય સ્ટોક એક્સચેન્જ માંથી માહિતી અને પુછપરછ કરવાની સત્તા.

કલમ9 કાયદા દ્વારા રચાયેલા સ્ટોક એક્સચેન્જની આદેશને રદ કરવા અંગે.

કલમ8 સેબી/CGને નિયમો બનાવવા માટેની સત્તા.

કલમ11 ગવર્નિંગ બોડી (GB)ને સ્ટોક એક્સચેન્જને આદેશને રદ કરવા અંગે.

કલમ12 માન્ય સ્ટોક એક્સચેન્જ(RSE)નાં ધંધાને રદ કરવાની સત્તા

કલમ 17A કલમ 2(4)(ie)નાં સંદર્ભમાં જાહેર ભરણું અને જામીનગીરીની નોંધણી કરાવવા અંગે.

કલમ21A જામીનગીરીઓને ડિલિસ્ટિંગ કરવા.

કલમ22B જામીનગીરી securities appellate tribunal ની સત્તા

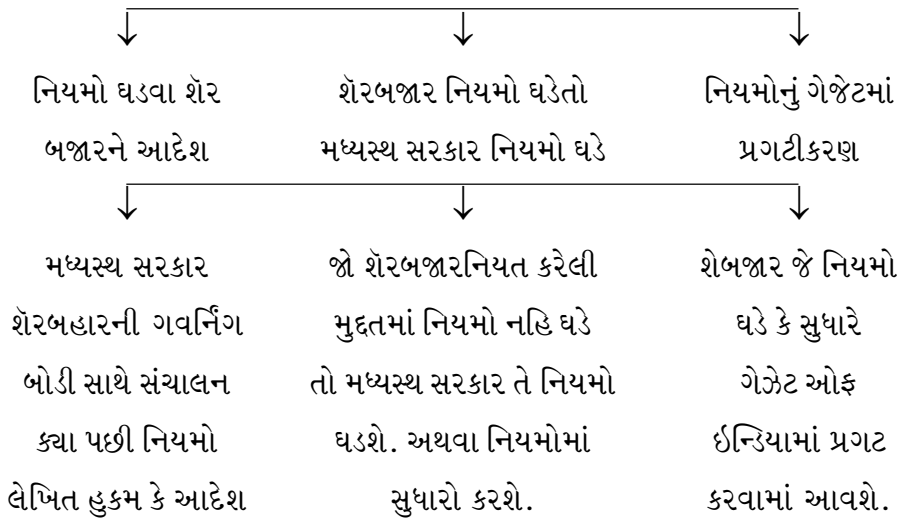
કલમ22F સુપ્રીમ કોર્ટમાં અપીલની સત્તા

કલમ15 (સભ્યને પ્રિન્સિપાલની જેમ કાર્ય કરી શકે)

કલમ17 જામીનગીરીમાં ડીલર્સનું લાયન્સિંગ

★ શેરબજારના નિયમો ઘડના અંગે મધ્યસ્થ સરકારની સત્તાઓ :

શેરબજારો પર અંકુશ રાખવા માટે મધ્યસ્થ સરકારને શેરબજારના નિયમો ઘડવા અંગેની સત્તા આપવામાં આવી છે. મધ્યસ્થ સરકાર નિયમો ઘડવા અંગે શેરબજારને આદેશ આપી શકાશે. એ શેર બજારને નિયમો નહીં ઘડે તો મધ્યસ્થ સરકાર તે નિયમો ઘડી શકશે. તે અંગેની જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે.

હુકમોની તારીખ 2 માસમાં

ઘડવા પડશે.

* આ કાયદામાં શેરબજારની માન્યતા મેળવવાની વિધિ અંગે જોગવાઈ નીચે મુજબ છે.

↓ શેરબજારની માન્યતા માટેની વિધિ ↓	↓ શેરબજારની માન્યતા અંગે (મધ્યસ્થ સરકાર દ્વારા) ↓	↓ શેરબજારની માન્યતા પાછી ખેંચવા ↓
મધ્યસ્થ સરકારને નિયત ફોર્મ દિતમાં અરજી કરવી. આવી અરજીમાં નિયત કરેલ માહિતી આપવી A) પેટાનિયમોની નકલ B) બંધારણનાં નિયમો C) ગવર્નિંગ બોડીનું બંધારણ સંચાલકોના અધિકારો થવા માટે લાયકાતો D) જુદાં-જુદાં સભ્યોની માહિતી E) સભ્યોની નોંધની F) અધિકૃત પ્રતિનિધિ અને કારકુનોના નોમીનેશન અંગેના નિયમો	1) શેરબજારની પ્રતિષ્ઠા અને જામીનગીરીના સ્વરૂપ 2) શેરબજારના નિયમો અને પેટાનિયમો સુસંગઠન 3) શેરબજારની માન્યતા વેપારની હિત અને જાહેર હિતમાં છે. 4) શેરબજારમાં સભ્ય સત્તાવાર ગેઝેટમાં જાહેરનામું બગાડ કરીને માન્યતા પાછી ખેંચી શકશે. 5) સભ્યો વચ્ચે કરવાના કરારો અને તેનો અમલ 6) શેરબજાર પર મધ્યસ્થ 7) સભ્યોનાં હિસાબો રાખવા અને તેનું ઓડિટ	1) વેપારના હિતમાં કે જાહેરમાં માન્યતા અમુક સંજોગોમાં પાછી ખેંચી લેવી લાગે તો મધ્યસ્થ સરકાર ગવર્નિંગ બોડીને લેખિત નોટિસ આવશે. 2) ગવર્નિંગ બોડીને સંભાળવાની તક આપીને મધ્યસ્થ સરકાર 3) જાહેરનામું પ્રગટ થાય તે પહેલાં થયેલા કરારોની કાયદેસરતાને અસર થશે નહીં

* કેન્દ્ર સરકારને આ કાયદા હેઠળ સત્તા:

- શેરબજારને પેટાનિયમો ઘડવાની શેરબજારની સત્તા
- શેરબજારની ગવર્નિંગ બોડીને બરતરફ કે સુપર સીડ કરવાની
- જામીનગીરીની નોંધણી અંગે જામીનગીરી કરારની જોગવાઈઓ

2.6 ભારતમાં સ્ટોક એક્સચેન્જસનું સંચાલન અને વિકાસ

ભારતમાં પ્રથમ સ્ટોક એક્સચેન્જ BSE ની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેના 318 સભ્યો હતા, ત્યારબાદ જુદા-જુદા સમયે પ્રાદેશિક (ક્ષેત્રીય) સ્ટોક એક્સચેન્જસની સ્થાપના થતી ગઈ. 1971માં સ્ટોક એક્સચેન્જસની સંખ્યા 8 થઈ. 1980માં 9, 1993માં 21, અને માર્ચે 2000માં 23 સ્ટોક એક્સચેન્જ થાઉં.

NSEની સ્થાપના 1993માં થઈ જ્યારે 20મી સદીનાં અંતે Inter-connected stock exchange of India (ISE) થી રચના થઈ. ટ્રેડિંગ સુવિધા પૂરી પાડવા માટે જોડવામાં આવે છે. NSE અને BSE બંને આ સદીના મુખ્ય સ્ટોક એક્સચેન્જ છે. આ સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં 85% વ્યવહારોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત 1990 માં 6000 કંપનીઓ નોંધાયેલી હતી. 2000માં 9870 કંપનીઓ નોંધાયેલ હતી. 2011માં 84000 કંપનીઓ થઈ.

* સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં કંપનીઓની સંખ્યા ઘટવા પામી તેના કારણો નીચે છે.

- 1) નિયમનકારી માળખું ના ભંગ થવાને કારણે નિયમનકારી સંસ્થા દ્વારા ડિલિસ્ટિંગ દ્વારા
- 2) અમુક કંપનીઓની સ્વૈચ્છિક ડિલિસ્ટિંગ
- 3) 21 મી સદીમાં સંયોજન અને સમાવેશના વ્યવહારો વધવાને કારણે

ભારતમાં કુલ 23 સ્ટોક એક્સચેન્જસ આવેલ હતા જેમાંથી બેંગલોર સ્ટોક એક્સચેન્જસની પુનઃમાન્યતાની અરજી ધી સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ (રેગ્યુલેશન) એક્ટ 1956 કલમ 4(4) ના આધારે તા.31.8.2004ના ઓર્ડર મુજબ નામંજૂર કરવામાં આવેલ છે. વર્ષ 2007-08 સૌરાષ્ટ્ર

કચ્છ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લી, મગધ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ, હૈદરાબાદ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ ની માન્યતા રદ કરવામાં આવેલ છે.

શેરબજારની રચનાનું સંયોજન,
NSE અને BSE

- સેબી દ્વારા SCRA Act, 1956 ની કલમ 4 હેઠળ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસને તેમની કામગીરી માટે માન્યતા આપવામાં આવે છે. તા.31.3.2018ના રોજ ભારતના ચાર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસની કાયમી માન્યતા ધરાવતા હતા. સેબી દ્વારા 2017-18પ્રમાણે NSE ; HSC લિમિટેડને 29.5.2017 થી 28.5.18 સુધીની એક વર્ષ માટેની માન્યતા આપવામાં આવી હતી. ધી મેટ્રોપોલીટન સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ ઓફ ઈન્ડિયા ને પણ સપ્ટેમ્બર 2017થી સપ્ટેમ્બર 2018 સુધી માન્યતા આપવામાં આવી હતી.
- કાયમી માન્યતા ધરાવતા ચાર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ માંથી અમદાવાદ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ, કલકત્તા ઓફ એક્સ્ચેન્જ, જામીનગીરી વેપારની કામગીરીમાંથી નિકાસની પ્રક્રિયામાં છે. 2012ની માન્યતા રદ/બિનકામગીરી અંગેના અનુસંધાને અત્યાર સુધીમાં કુલ 18 સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા જામીનગીરી વેપારની કામગીરીમાંથી નિકાસ પ્રાપ્ત કરેલ છે. આમાંથી 2012-13, 2013-14, 2014-15 દરમ્યાન કામગીરી બંધ કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ 2016-17માં પાંચ અને 2016-17માં 1 સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ ની કામગીરી બંધ કરવામાં આવી.
- આમ, ભારતમાં 1991માં LPG નાં દાખલ થયા બાદ ભારતની અર્થ વ્યવસ્થામાં તબક્કાવાર મૂળભૂત ફેરફારો માટે તક ઊભી કરે છે. તેમાં નાણાંબજાર મૂડીબજાર જેવા ક્ષેત્રો ખુબજ સારા પ્રમાણમાં પ્રભાવિત થયા છે. અન્ય બજારોની સરખામણીમાં સંવેદનશીલતા વધુ હોવાથી તેના સુધારા ખૂબજ અનિવાર્ય છે. તેને ઊભી કરવામાં આવેલ વ્યવસ્થા અસરકારક અને કાર્યક્ષમની હોવી એ મહત્વની શરત છે. મૂડીબજારના પેટાભાગ તરીકે પરોક્ષ બજારમાં સ્ટોક બજાર એટલે એક્સ્ચેન્જસ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.
- ભારતમાં જૂદા જુદા સ્ટોક એક્ષચાન્જસમાં નોંધપાત્ર સંખ્યામાં દલાલો પોતાની ભૂમિકા નિભાવી રહ્યા છે. આ દલાલોમાં કંપનીના સ્વરૂપે દલાલો અને અન્ય સ્વરૂપે દલાલી અસ્તિત્વમાં ધરાવે છે. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં ભારતમાં કામગીરી બજારમાં ધરાવતા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસ પર નોંધાયેલ દલાલોની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે. 2011 માં દલાલોની સંખ્યા અને પેટાદલાલોની સંખ્યા અનુક્રમે 11,751 અને પેટાદલાલો 30,610 જેટલી જોવા મળી છે. NSDL અને CDSL માં નોંધાયેલ કંપનીઓ 2016-17માં અનુક્રમે 17,835 અને 6301 હતી. જે 2017-18 માં 18,865 અને 5916 થઈ છે. જ્યારે 2010-11 માં માર્કેટ કંપની BSE માં અને NSEમાં અનુક્રમે 68,39,084 કરોડ અને 67,02,616 હતો. જે વધીને અનુક્રમે 2016-17માં 1,21,54,525 કરોડ થવા પામી છે.
- સેન્સેક્ષ અને નીફટી અનુક્રમે 2010-11 માં 18605 અને 5584 હતો. જે વધીને 2016-17માં 27,338 અને 8421 જોવા મળ્યો હતો.
- સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસમાં 2016-17માં વ્યવહારોની સંખ્યા 7072 અને 74,64,996. BSEમાં જોવા મળ્યું જે વધીને 2017-18માં 7716 અને 73,95,994 થયા હતા.

- સ્ટોક એક્સચેન્જમાં 2016-17માં વ્યવહારો ની સંખ્યા 26245 અને ?14,76,232NSEમાં જોવા મળ્યું. જે વધીને 2017-18 માં 33,718 અને ?20,18,375 અનુક્રમે જોવા મળ્યું.

2.7 NSE અને BSE ની ભૂમિકા અને કાર્યો

A) BSEની ભૂમિકા અને કાર્યો:-

● પરિચય : (સ્થાપના)

એશિયાનું જૂનામાં જૂનું શેરબજાર મુંબઈમાં છે. જેમાં BSE (Bombey stock exchange) ધી નેટીવ શેર અને શેર બ્રોકરોના તરીકે ઓળખી શકાય. જેની નોંધણી 1875માં થઈ. BSE એ 1956નાં જામીનગીરી એક્ટ હેઠળ કાર્ય કરે છે. 1887માં 'The Native Share is stock Broker Association of Bombay'નાં નામે સ્થાપના થઈ. જેની સ્થાપના 3-12-1977 ના રોજ થઈ હતી. 1928માં BSE દલાલ સ્ટ્રીટમાં દાબદિલ કરવામાં આવી. 1955માં 'screen basen trading system' શરૂ થઈ.

● ભૂમિકા :

- 2017માં BSEએ ભારતનું પ્રથમ નોંધયેલ સ્ટોક એક્સચેન્જ નું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું કારણ કે આજના યુગમાં BSE દ્વારા ઈક્વિટી, મ્યુચ્યુલ ફંડ નાં વેપાર માટે કાર્યક્ષમ અને પારદર્શન બજાર પૂરું પાડવામાં આવે છે
- ભારતમાં મૂડીબજારમાં મુંબઈ સ્ટોક એક્સચેન્જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આમ, મૂડીબજારની ગતિશીલતા દેશના આર્થિક વિકાસ માટે ઈંધણ પૂરું પાડે છે.
- BSE એ નાના મધ્યમ એકમો (SME) ને મહત્વનું પ્લેટફોર્મ (તકો) પૂરી પાડે છે. હાલમાં 250SME કંપનીઓનો સ્ટોક નોંધાર્થ ચુક્યા છે.
- BSE એ સ્ટાર એમ.એફ (મ્યુચ્યુલ ફંડ) એ ભારતનું મ્યુચ્યુલ ફંડ ઓનલાઈન વેપાર માટેનું સૌથી મોટું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે જે આશરે માસિક 25 થી 27 લાખ નાં વ્યવહારો થાય છે. ઉપરાંત દર મહીને આશરે 2 લાખ જેટલા SIPના નવા ખાતાનો સમાવેશ થાય છે.
- ભારતનું પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય એક્સચેન્જ છે. જે અમદાવાદની GIFT CITY IFSC માં આવેલ છે. BSE પોતાની પૂર્ણ રીતે ધારણ કરેલ ગૌણ કંપની ઈન્ડિયન કિલયરીંગ કોર્પોરેશન લિમિટેડ ધરાવે છે.
- BSE પોતાની તાલીમ આપતી શૈક્ષણિક સંસ્થા ધરાવે છે. તેમજ અન્ય ગૌણ કંપનીઓ છે. જે મૂડીબજાર નાં સંદર્ભે શિક્ષણ પૂરું પાડે છે.
- BSEને યુરેક્ષ (EU.rex) પર તેમજ બ્રાઝિલ, રશિયા, ચાઈના, અને સાઉથ આફ્રિકા દેશના મોટાં સ્ટોક એક્સચેન્જ પર વેપાર કરવામાં આવે છે.
- BSE – લિસ્ટિંગ, ઈતિહાસ, નિયમિત વેપાર, અંતિમક્રમાંક, મૂડીબજાર ભાર, ઉદ્યોગક્ષેત્રનું પ્રતિનિધિત્વ, કામગીરી અહેવાલ સ્વીકાર વગેરે ધોરણે જાળવવાનું કાર્ય કરે છે.

કાર્યો

- 1) BSE શેરબજાર માં સભ્યપદ આપવા ગવર્નિંગ બોર્ડની રચના, વિવિધ સમિતિ રચવાની, સોદાની પતાવટ, શેરબજારોનું નિયંત્રણ ઘડેલા નિયમોનું પાલન કરવા જવાબદાર, અને રોકાણકારો ને જાણકારી આપવી તેમજ શિક્ષણ પૂરું પાડવા વગેરે કાર્યો કરે છે.
- 2) BSE દ્વારા વિવિધ સૂચક આંક બહાર પાડે છે.

BSE-100 જે 1989 માં.

BSE-200 જે 2006 માં.

BSE-500 જે 2006 માં.

BSE-MIDE જે 2002-03 માં

આ ઉપરાંત BSE Index માં Small cap, TECK, AUTO Index, CG, FMCG, TIE, IT, METAL અને GAS Index વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

- સેન્સેક્ષ (sensex) 1986 માં દાખલ કરવામાં આવ્યો. જે બજાર આધારિતને આધારે મૂડીરોકાણ કરવાનું શરુ થયું.
- 2003 થી FFMC (Free float market capitalization) કાર્ય પદ્ધતિથી જીડજીટની ગણતરી કરવામાં આવે છે.
- MSCI, FTSE, STOXX, અને SRP. દ્વારા Free float પદ્ધતિના આધારે free float market capitalization પદ્ધતિ ગણવામાં આવે છે. BSE એ પ્રથમ ઇલેક્ટ્રોનિક સ્ટોક માર્કેટ બન્યું છે. જે સર્વેલેન્સ, કલીયરીંગ અને સેટલમેન્ટ માટે 150 સર્ટિફિકેટ મેળવેલું છે.
- BOLT એટલે BSE online trading system માર્ચ 1995માં શરુ કરવામાં આવી બજારમાં ઊંડાણ બજાર હિસ્સો વધારવા અને પારદર્શિતા અને પ્રવાહિતતા જાળવવા માટે વ્યવસ્થા શરુ કરવામાં આવી. જેનાતની જથ્થા અને માહિતી ને પ્રસાર કરી શકાય તેમજ જોખમમાં અને સમાધાનમાં જોખમ દૂર કરી શકાય તેથી આ વ્યવસ્થા ચાલુ કરી છે.
- 1987માં inverter protection fundની BSE દ્વારા શરૂઆત કરવામાં આવી.
- BSE દ્વારા inverter education and training શરુ કરવામાં આવી 20,000થી વધુ લોકોને સેવા પૂરી માંડી છે.

આમ, BSE એટલે ભારતમાં સૌથી મોટું અને જુનું માન્ય, નોંધાયેલું, ઇલેક્ટ્રોનિક, પારદર્શક શેર બજાર છે. 3જી ડીસેમ્બર 1977 માં તેની સ્થાપના થઈ. આ શેરબજાર એ સ્વૈચ્છિક અને નફો નહી કમાવનારું મંડળ છે.

2.7.2 NSE (National stock exchange)ની ભૂમિકા અને કાર્યો :

પરિચય :

ટૂંકમાં કહીએ તો NSE એટલે National stock exchange. જેની રચના 1992માં થઈ એપ્રિલ-1993માં તેને માન્યતા આપવામાં આવી અને જુન 1994 તે કાર્યરત થયું. તેના મુખ્ય

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

NSEની રચના	27.11.1992
જોઈન્ટ સ્ટોક તરીકે માન્યતા	26.04.1993
કાર્યરત	દેવા બજારમાં જુન-1994 ઈક્વિટી બજારમાં નવેમ્બર 1994
શરુની મૂડી	25 કરોડથી શરૂઆત
સ્થાપનામાં ભાગીદારો	IDBI, ICICI, IFCI, GIC, SBI, SHCIL.
કયા કાયદા હેઠળ રચાયેલ	જામીનગીરી કોન્ટ્રાક્ટ (કરાર) નિયમન ધારા-1956 હેઠળ

ઉદ્દેશો:

1. મહત્તમ ભૌગોલિક વિસ્તાર.
2. સમાન, કાર્યક્ષમ અને પારદર્શક જામીનગીરીનો વેપાર
3. ન્યુનત્તમ હિસાબી પતાવટ ચક્ર
4. રોકાણકારોને વિશ્વકક્ષાની સેવા.
5. ઈનસાઈડર ટ્રેડીંગની તપાસ
6. દલાલોની નિષ્ફળતા રોકવાનો હેતુ
7. ગ્રામીણ અને નાના શહેરોમાં રોકાણની તકો
8. દેવા બજારને પ્રોત્સાહન
9. સભ્યોને વ્યવસાયી રીતે વધુ સફળ બનાવવાનો હેતુ
10. મૂડીબજારના નાણાકીય ક્ષેત્રના નિષ્ણાતો માટે રોજગારી તકોનું નિર્માણ
11. નોંધાયેલ સભ્યોના હિતોનું રક્ષણ

NSEની ભૂમિકાઓ :-

1. વિવિધ લક્ષી કામગીરીનાં કારણે વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્ટોક બજારનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
2. સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા વિવિધ મિલકતો વિવિધ રોકાણકારોના સમૂહ માટે સોદાઓની કામગીરી કરે છે.
3. તે નિયંત્રણ કર્તા, સૂચકઆંક પુરા પડવાની કામગીરી, વિવિધ માહિતી અને તેનું વર્ગીકરણ આઈ.ટી.ની સેવાઓ પૂરી પાડવી અને શિક્ષણ અને બજાર અંગેનાં સલાહ સૂચનો જેવી બાબતોમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.
4. NSDL અને CDSL માં વિવિધ કામગીરી પૂરી પડે છે.
5. 1991ની LPG વ્યવસ્થા પછી ભારતમાં મૂડીબજારનાં વિકાસને વધુ વેગ આપવા માટે
6. NSEએ કિલયરીંગ, રોકાણ, શિક્ષણ સૂચકઆંક, માહિતી અને વિશ્લેષણો, આઈ.ટી. સેવા આંતરરાષ્ટ્રીય સૂચકઆંક પૂરી પાડનાર એક્સચેન્જ અને ડીપોઝિટરી તરીકે વૈવિધ્ય સ્વરૂપે ભૂમિકા ભજવે છે.

NSEનાં કાર્યો :-

- શેરબજારનાં પધ્ધતિ અદ્યતન વૈશ્વિક ધોરણોનું પાલન કરવું.
- બુક એન્ટ્રી સેટલમેન્ટ પધ્ધતિ દ્વારા સેટલમેન્ટ ઝડપી અને વિલંબમુક્ત બનાવવું.
- વ્યવસાયિક ધોરણો શેરબજારનું સંચાલન થાય.
- મધ્યસ્થીઓના વ્યવસાયિકોનાં ધોરણો સુધરે એ માટે મૂડી પર્યાપ્ત મૂડી માળખું, શૈક્ષણિક લાયકાત અને સિદ્ધિઓ વગેરે પરિબળો જેવા ધ્યાનમાં રાખીને વિકાસ માટે કાર્યો કરે છે.
- સેટેલાઈટ દ્વારા તમામ સભ્યોના વર્ક સ્ટેશનોને એક્સચેન્જના સેન્ટ્રલ કમ્પ્યુટર સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યા છે અને કાબુમાં રાખવાનું કાર્ય કરે છે.
- ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમની સુવિધાના લીધે સભ્યોનું પોતાના સમગ્ર નેટવર્ક પર પૂરો કાબુ હોય છે. અને તેના રજીસ્ટ્રડ ડીલર્સ કે શાખાઓ દ્વારા મળવા ઓર્ડરની દેખરેખ રાખી શકે છે.
- NSE એ ઇન્ફોટેક સર્વિસ લિમિટેડની કામગીરી NSE અને NSE સમૂહની કંપનીઓની સેવાઓની પૂરી પાડવાનું કાર્ય કરે છે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્ર કિલયરિંગની સુવિધા આપની NSE કિલયરિંગ લિમિટેડની ગૌણ કંપની છે.

NSE સૂચકાંકો દ્વારા જામીનગીરી બજારને વિશિષ્ટ પ્રકારની ગતિ પૂરી પાડવામાં આવેલ છે. NIFTY જેવા સૂચકાંક માટે પોતાનાં ધોરણો બનાવાય છે. ઉપરાંત નીફ્ટી (NIFTY) ઇન્ડેક્સનાં જુદા-જુદા અનેક સૂચકાંક પુરા પાડ્યા છે.

- 1) NIFTY50 ઇન્ડેક્સ
- 2) NIFTY50 કંપનીઓ
- 3) NIFTY100 ઇન્ડેક્સ
- 4) NIFTY200 ઇન્ડેક્સ
- 5) NIFTY500 ઇન્ડેક્સ

- છેલ્લા અમૂક વર્ષમાં ડેરીવેટિવ્સ બજારનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થવા પામ્યો છે. ડેરીવેટિવ્સ નાં વેપારમાં NSE દ્વારા અગત્યની ભૂમિકા ભજવવામાં આવે છે.
- સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ (રેગ્યુલેશન) એક્ટ મળેલ માન્યતા બાદ તબક્કાવાર જામીનગીરીના બજારમાં પોતાની કામગીરી શરૂ કરી. જેમાં નીચેની વિગતો નો સમાવેશ થાય છે.

- 1) જથ્થાબંધ દેવા બજાર
- 2) મૂડી બજાર
- 3) ડેરિવેટિવ્સ

આ જે જુદા-જુદા પક્ષકારો જુદાજુદા પ્રકારની જામીનગીરી અંગેના વ્યવહારો NSE દ્વારા કરી શકે છે.

- NSE એ કલીયરીંગ અને હિસાબી પતાવટમાં પરોક્ષ બજારના વ્યવહારો ત્રણ જુદા-જુદા તબક્કાઓ માંથી પસાર થઈને પૂર્ણ થાય છે. 1.વેપાર 2.કલીયરીંગ 3.પતાવટ એટલેકે એક્સચેન્જ વેપાર કરવા અંગેનું ભૌતિક સ્થાન પૂરું પાડે છે. એટલે કે તે દેશનું સૌપ્રથમ કિલયરીંગ કોર્પોરેશન જેનો ઉદ્દેશ હિસાબની પતાવટની ખાતરી આપવાનો છે. તે નેશનલ સિક્યુરિટી કિલયરીંગ કોર્પોરેશન લિમિટેડ (NSCCL) છે. જે NSE હેઠળની ગૌણ કંપની છે. તે કિલયરીંગ મેમ્બર્સ ને સોપેલ જવાબદારી મુજબ કાર્ય કરે છે. તે ધ્યાન રાખવાનું કાર્ય NSE નું છે. આ ઉપરાંત NSE હેઠળ (NSCCL) હેઠળ 13 જેટલો કસ્ટોડીયન્સ આ જવાબદારી નિભાવી રહ્યા છે જે કિલયરીંગ મેમ્બર્સ ના થતી કાર્ય છે. NSE ની 13 કિલયરીંગ બેંકો છે.
- ડેરિવેટિવ્સ બજારની જરૂરીયાત વધવા પામી છે. ઊભું કરવાનો પ્રયત્નો ચાલુ છે. છેલ્લા વર્ષા ડેરિવેટિવ્સ બજારનો સારા પ્રમાણમાં વિકાસ થવા પામ્યો છે. ડેરિવેટિવ્સમાં NSE દ્વારા મહત્તવની ભૂમિકા ભજવામાં આવે છે. સેબીના અહેવાલ મુજબ 2009-10ના વર્ષમાં ડેરિવેટિવ્સનાં કરારોની સંખ્યા 67,92,93,922 હતું. જેનું રૂપિયામાં મુલ્ય 1,76,63,665 કરોડ થયું. મ્હઈની સરખામણીમાં બજારનાં કુલ ટર્ન ઓવરનો 99% ટર્ન ઓવર.

2.8 વિદેશમાં પ્રચલિત સ્ટોક એક્સચેન્જસ :

પ્રસ્તાવના :

આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડીબજારમાંથી જુદા-જુદા ક્ષેત્ર દ્વારા ભંડોળો ઉભા કરી શકાય છે. ખાનગી કંપનીઓ દ્વારા જાહેર કંપનીઓ દ્વારા જુદાજુદા માધ્યમો માંથી, આંતરરાષ્ટ્રીય મૂડી બજારમાંથી નાણાં એકત્રિત કરવામાં આવે છે. કંપનીઓમાં વિશાળ મૂડી એકત્રીકરણ, કંપનીની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો શેરહોલ્ડરોમાં વૈવિધ્યપૂર્ણતા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાંકીય સંસ્થાઓ દ્વારા રોકાણ અને પરોક્ષ સક્રિય અને પ્રવાહિતતાનાં લાભ લેવા માટે રોકાણકારો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે રોકાણ કરતા થયા છે. આથી બહુરાષ્ટ્રીય સ્ટોક એક્સચેન્જસની નોંધણીની જરૂરિયાત સર્જાઈ છે. શેરની આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માંગ, નવા બજારમાં દાખલ થનાર કંપનીની શાખ પ્રતિષ્ઠામાં વધારો, જુદા જુદા બજારોના સોદા કરવાની તક, વિશ્વવ્યાપી રોકાણકારોને કંપની વિશે માહિતી અને વિકસિત મૂડી બજારના કડક નિયમોના કારણે રોકાણકારોના વિશ્વાસ સંપાદન થાય છે તેથી 'કોસ લીસ્ટીંગ'નું મહત્તવ વધતું જાય છે.

આમ, મૂડી બજારમાં પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવતા ઈક્વિટી બજારોમાં અમેરિકા, જાપાન અને ઈંગ્લેન્ડ અગ્રેસર છે. સામાન્ય રીતે દરેક દર્શની બજારની કામગીરી પ્રક્રિયા, નિયમો, જુદા-જુદા હોય છે. પણ સુ આયોજિત (organized) હોય છે.

1) NASDAQ (USA માં) :-

અમેરિકામાં ત્રણ અગત્યનાં સ્ટોક એક્સચેન્જ આવેલા છે, જેમાં

1. NYSE (Newyork Stock Exchange)

2. AMEX (American Stock Association)
3. NASDAQ (National Association for Securities Dealers Automated quotation)

NASDAQ એ National Association for Securities Dealers દ્વારા ચલાવવામાં આવતું સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ છે. ફેબ્રુઆરી 8, 1971 માં સ્થાપના કરવામાં આવી ત્યારે તે વિશ્વનું પ્રથમ ઇલેક્ટ્રોનિક સ્ટોક માર્કેટ હતું. 1999 થી AMEXમાં US માં નોંધાયેલી લગભગ 50% કંપનીઓ સોદા કરે છે. NASDAQ SMALL CAP market તરીકે કાર્ય કરે છે. મુખ્ય સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ USAમાં સ્થિત છે. ઉપરાંત તેની શાખા કેનેડા, જાપાન અને હોંગકોંગનાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સાથે જોડાયેલ છે.

NASDAQ એ ઇલેક્ટ્રોનિક કમ્યુનિકેશન નેટવર્ક (Electronic Communication Network) (ECNS) માળખાથી મલ્ટીયલ માર્કેટ તરીકે ભાગીદારો સાથે સોદા કરે છે. NASDAQમાં The small order Execution system (SOES)ની વ્યવસ્થા 1984 માં દાખલ કરવામાં આવી. જેમાં turbulent marketસ્થિતિ સ્મોલ માર્કેટ ઓર્ડરની આપોઆપ પ્રક્રિયામાં થઈ જાય છે. 17JULY,1990 માં NASDAQ STOCK INDEOC દ્વારા 1000થી વધુ પ્રથમવાર ઈન્ડેક્સ બંધ કરવામાં આવ્યા. NASDAQ બજારમાં વલ્ડકોમ, એન્શોન અને એન્ડરસન જેવા કૌભાંડા આવ્યા બાદ શેરબજાર માં મંદીઆવેલી ત્યારબાદ વલ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર માં આંતકી હુમલાથી ભણ NASDAQ ના ઈન્ડેક્સ એકદમ નીચે માળી ગયેલ હતો. આવા બજારમાં ઈક્વિટી શેર ઉપરાંત SPONSORED GDR અને UNSPONSORED GDR જેવા આંતરરાષ્ટ્રીયસાધનો જોવા મળે છે.

2) NYSE (NEW YORK STOCK EXCHANGE)

NYSE એ વિશ્વનું મોટામાં મોટું સ્ટોક એક્સ્ચેન્જગણાય છે. જે બિન નફાકીય કોર્પોરેશનન્યૂયોર્ક સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે જે પોતાનાં મુખ્ય બિલ્ડીંગ માં 18 બ્રોડેસ્ટીટમાં USAનાં ન્યૂયોર્ક સીટી માં વોલ સ્ટીટ ની કોનર માં સ્થિત છે. જે 2800 જેટલી કંપનીઓનું જેનું મુલ્ય 515 ટ્રિલીયન જેટલું વૈશ્વિક બજાર મૂડીકરણ ધરાવે છે. 28 ડિસેમ્બર 2004 માં 30આ 28 કંપનીઓ ડાઉજોન્સ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ એવરેજ જે NYSEમાં નોંધાયેલ છે. જેમાં રૂબરૂ માહિતી સંચાર જોવા મળે છે. આ બજારોમાં સભ્યોની નિમણૂક NYSE દ્વારા કરવામાં આવે છે. પરંતુ તે નિષ્ણાત હોય છે. પરંતુ તેઓ કર્મચારી નથી હોતા.

1) S & P500

બજારના મૂડીકરણ માટે US કંપનીઓની યાદી તૈયાર કરવા S & P 500કાર્યરત છે. યાદી સ્ટાન્ડેર્ડ એન્ડ યુંઅર 5 કોર્પોરેશન દ્વારા જાળવવામાં આવે છે. NYSE અને NASDAQ જેવા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ માં મુખ્ય સોદાઓ કરતી કંપનીઓ જે મોટાપાયે જાહેર હિતમાં હોય તે બધી કંપનીઓની યાદી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ કંપનીઓના સ્ટોકની કામગીરીનાં ભારિત બજાર મુલ્યને S & P 500ઈન્ડેક્સ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. DAW JONES INDUSTRIAL AVERAGE એ પછી S & P 500ને લાજકંપનો વિસ્તૃત સૂચક આંક છે. US ના અર્થતંત્ર માટે S&P 600એ બેરોમીટર તરીકે કાર્ય કરે છે.

આમ, અમેરિકાના બજારોમાં હિસાબોની પતાવટની કરારમાં સ્પષ્ટતાન હોયતો 2 દિવસમાં કરવામાં આવે છે. અમેરિકાની ઉદારીકરણની નીતિના કારણે ડિવિડન્ડ વ્યાજ અને મૂડીનું અન્ય દેશમાં ફેરબદલી થઈ શકે છે. જાહેર ભરણા માટે વિગતવાર વિજ્ઞાપન પત્ર

આપવાનું હોય છે. અમેરિકામાં The securities exchange act of 1934 પ્રવર્તમાન છે. આ કાયદા હેઠળ નોંધાયેલ કંપની ઓએ વાર્ષિક અને ત્રિમાસિક અહેવાલો આપવા ફરજિયાત રોકાણકારોનું રક્ષણ આપવા માટે The securities investor protection corporation (SIPC) ની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

Securities Exchange commission માં નોંધાયેલ તમામ દલાલો અને ડીલર્સ માટે SIPCનું સભ્યપદ ફરજિયાત ફી SIPS દ્વારા દલાલો અને ડીલર્સનાં કારણે રોકાણકારોને થનાર નાણાંકીય નુકશાન સામે રક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે છે.

ગોપનીયતા વેપાર (insider trading) એ અમેરિકા માં ગેરકાયદેસર ગણાય છે. જે અંગે મોટા પાયામાં દંડની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે.

1) TOKYO stock exchange (JAPAN)

જાપાનમાં ટોક્યો સ્ટોક એક્સચેન્જ મૂડીબજારમાં પોતાનું અલગ સ્થાન ધરાવે છે. આ સ્ટોક એક્સચેન્જ પર નોંધાયેલ કંપનીઓની સંખ્યા પણ નોંધપાત્ર છે. આ સ્ટોક એક્સચેન્જમાં 'Nikkei 225' એ સ્ટોકના માર્કેટનાં પ્રચલિત ઇન્ડેક્સ છે. જે 'Nihon Keizai Shimbun' નામના ન્યુજપેપર દ્વારા 1971 થી રોજ સરક્યુલેટ કરવામાં આવે છે. જેનું મૂલ્યાંકન Yen (યેન) ચલણમાં કિંમત ભારિત સરેરાશ ના આધારે ગણાય છે.

આવા બજારમાં સામાન્ય ઇક્વિટી, પ્રેફરન્સ શેર, ડીફર શેર, રૂપાંતરપાત્ર શેરો, મતાધિકાર વિનાના શોર્સ જેવી જામીનગીરીઓના સોદા કરવામાં આવતા હોય છે. જાપાનમાં તમામ જામીનગીરીઓના સોદાઓ અધિકૃત જામીનગીરીઓ ડીલર્સ (Authorised securities Dealers) દ્વારા કરવામાં આવતા હોય છે. અને તમામ જાપાન સિક્યુરિટીઝ ડીલર્સ એસોસિએશનના સભ્ય હોય છે.

જાપાનમાં સોદાઓના તમામ વ્યવહારોની ચોપડે અસર આપવામાં આવે છે. અને એક્સચેન્જ પર થયેલા કુલ સોદાઓના 99% જેટલા સોદાઓની વ્યવહારના ત્રીજા દિવસે પતાવટ કરવામાં આવે છે. રોકડેથી કરેલા વ્યવહારોની ચુકવણી તરતજ અથવા વ્યવહાર પછીના દિવસે કરવાની હોય છે. જોકે હિસાબોની પતાવટની સમય મર્યાદા બે પક્ષકારો દ્વારા નક્કી કરી શકાય છે. પણ તે 15 દિવસથી વધુ હોવી જોઈએ નહીં.

➤ જાપાનમાં પણ ડીવિડન્ડ, વ્યાજ જેવી બાબતો વિશેષ નિયંત્રણ હેઠળ નથી. અહીં, securities and exchange law પ્રવર્તમાન છે. જેમાં સ્ટોક એક્સચેન્જમાં નોંધાયેલ કંપનીઓ દ્વારા પૂરી પાડવા અંગેની વિગતો દર્શાવવામાં આવેલ છે. અહીં નોંધાયેલ કંપનીઓએ જાપાનમાં નાણાં મંત્રાલયને અને સ્ટોક એક્સચેન્જને વાર્ષિક, અર્ધવાર્ષિક અને ખાસ (અસામાન્ય) અહેવાલો રજૂ કરવા પડે છે.

➤ જાપાનમાં અમેરિકાની જેમ ઇનસાઈડર ટ્રેડિંગ એ ગેરકાયદેસર કૃત્ય ગણાય છે.

2) KOSPI (કોરિયા, if એક્સચેન્જ) :-

સામાન્ય રીતે The kore composite stock price index (KOSPI) કોરિયા સ્ટોક એક્સચેન્જમાં સોદા કરતી કંપનીઓનાં સૂચકાંક (index) છે. જેનું 1993માં બજારના મૂડીકરણનાં આધારે દાખલ કરવામાં આવ્યું. જેનું આધાર મુલ્ય 1980, 4 જાન્યુઆરીનાં રોજ 100 નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

2.9 ફક્ત અભ્યાસ માટે :

શેરબજારની રચનાનું સંયોજન,
NSE અને BSE

પરિશિષ્ટ 1.1 ભારતમાં માન્ય સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ

નં.	સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ	માન્યતા તારીખ
1.	બોમ્બે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ	31.8.1957
2.	અહમદાબાદ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	16.9.1957
3.	કલકત્તા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	10.10.1957
4.	મદ્રાસ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	15.10.1957
5.	દિલ્હી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	19.12.1957
6.	મધ્યપ્રદેશ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	24.12.1957
7.	બેંગ્લોર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	16.2.1963
8.	કોચીન સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	10.5.1963
9.	ઉત્તરપ્રદેશ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ કાનપુર લિ.	3.6.1982
10.	પુણે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	2.9.1982
11.	લુધિયાના સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	24.4.1983
12.	ગુવાહાટી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	1.5.1983
13.	જયપુર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	9.1.1989
14.	ભુવનેશ્વર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	5.6.1989
15.	બરોડા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	5.1.1990
16.	ઈન્ટરકનેક્ટેડ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ મુંબઈ	18.11.1998
17.	કોઈમ્બતુર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ.	18.9.1991
18.	સ્ક્રામ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ. મુંબઈ	7.10.2008
19.	યુનાઈટેડ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ લિ. મુંબઈ	20.9.2008

2017-18માં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જસને માન્યતા આપેલી કે તેવા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ

નોંધ :

1. ઉપરોક્ત સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ પૈકી ASE, BSE, CSE અને NSE એ કાયમી માન્યતા સ્વરૂપ ધરાવે છે.
2. ઉપરોક્ત યાદી પૈકી હૈદરાબાદ, કોઈમ્બતુર, લુધિયાના, ગૌહાટી, ભુવનેશ્વર, જયપુર, OTC પુણે, મદ્રાસ, ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, વડોદરા, દિલ્હી ખાતે આવેલ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં વર્ષ 2013થી 2017 સુધી જામીનગીરી વેપારની કામગીરી બંધ કરવામાં આવી છે.

વિશ્વનાં પ્રચલિત શેરબજારોના મુખ્ય શેર મુલ્ય સૂચકઆંક અને સ્ટોક એક્સચેન્જની યાદી (stock exchange)

20.	ધી મેટ્રોપોલીટન સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઇન્ડિયા લિ.	નવીનીકરણ
21.	ઇન્ડિયન ઇન્ટરનેશનલ એક્સચેન્જ લિ.	નવીનીકરણ
22.	NSE IFSC લિમિટેડ	નવું

ક્રમ	નામ	સ્ટોક એક્સચેન્જનું નામ
1.	ડીલક્ષ (DALEX) સેન્સેક્સ	-
2.	SENSEX, S&P CNS-NIFTY	મુંબઈ
3.	HEIY, BANKEX (બેંક સાથે સંબંધ)	-
4.	ડો. જોન્સ (DO. JONES) – USA	ન્યુયોર્ક
5.	નિક્કી (NIKKEI) – JAPAN	ટોકિયો
6.	મિડેક્સ (MIDDEX) ફેક્ટ	જર્મની
7.	હોંગકોંગ (HANG-SENG)	હોંગકોંગ
8.	સીમેક્સ (SIMEX)	સિંગાપુર
9.	ટાઈમ્સ (STRAITS) TIMES	-
10.	KOSPI (કોસ્પી)	કોરિયા
11.	SET (સેટ)	થાઈલેન્ડ
12.	TAIEN (તેન)	તાઈપાન
13.	SHANGHAI COM (શોધાઈ કોમ)	ચીન
14.	નેસ્ડેક (NASDAQ)	USA
15.	S&P	કેનેડા
16.	બોવેસ્થા	બ્રાઝીલ
17.	મીલ્ટેલ	ઈટલી
18.	આઈ.પી.સી.	મેક્સિકો

● સ્વાધ્યાય

★ વર્ણનાત્મક પ્રશ્નો

1. જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા-1956 ની જોગવાઈ સમજાવો.
2. સ્ટોક એક્સચેન્જ વિશે નોંધ લખો.
3. જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો-1956નું વિસ્તૃત વર્ણન કરો. કાયદાનું ટૂંકમાં વર્ણન કરો.

4. જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા અંગે વ્યવસ્થાતંત્રનું માળખું સમજાવો.
5. શેરબજારના નિયમો ઘટવા અંગે મધ્યસ્થ સરકારની સત્તા સમજાવો.
6. શેરબજારના માન્યતા મેળવવાની વિધિ સમજાવો.
7. ભારતમાં સ્ટોક એક્સ્ચેન્જનાં વિકાસ સમજાવો.
8. BSEનો ટૂંકો પરિચય આપી તેની ભૂમિકા અને કાર્યો સમજાવો.
9. NSEનો ટૂંકો પરિચય આપી તેની ભૂમિકા અને કાર્યો સમજાવો.
10. OTCEIનો ટૂંકો પરિચય આપી તેની ભૂમિકા અને કાર્યો સમજાવો.
11. ICSE વિશે ટૂંક નોંધ લખો.
12. વિદેશમાં પ્રચલિત ગમે તે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જનો પરિચય સમજાવો.
13. NSE અને BSE વિશે ટૂંકો ભેદ સમજાવો.
14. OTCEI એ અન્ય સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ કરતાં કઈ રીતે અલગ પડે છે? સમજાવો.

● ટૂંકા પ્રશ્નો

1. NSEનું પૂરું નામ સમજાવો.
2. SCRAનું પૂરું નામ જણાવો.
3. OTCEIનું પૂરું નામ જણાવો.
4. BSEનું પૂરું નામ જણાવો.
5. SEBIનું પૂરું નામ જણાવો.
6. ICSEનું પૂરું નામ જણાવો.
7. NSE અને BSEની સ્થાપનાનો એક ઉદ્દેશ જણાવો.
8. NSE અને BSEનાં ઈન્ડેક્સનાં નામ જણાવો.
9. NIFTY અને SENSEXની ગણતરીમાં કેટલી કંપનીઓને આવરી લેવામાં આવે છે.
10. OTCEI ના સભ્ય બનવાની પૂર્વશરત જણાવો.
11. FFMCCનું પૂરું નામ જણાવો.
12. NSEની સ્થાપના વખતે શરૂની મૂડી કેટલી હતી?
13. OTCEIનું માળખું સમજાવો.
14. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પ્રચલિત સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ નાં નામ જણાવો.

● નીચેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તર યોગ્ય વિકલ્પ પસંદગી કરી આપો.

1. ડિપોઝિટરી એ _____
(A) હિમટરીયલાઝેશન પ્રક્રિયા દ્વારા ઇલેક્ટ્રોનિક ફેરફાર
(B) બેંકમાં ડીપોઝીટ
(C) ભૌતિક જામીનગીરીની ફેરબદલી
(D) ભાવનિર્ધારણ પર તપાસ

2. મર્યન્ટ બેંક એટલે _____
(A) બ્રોકર
(B) બેંક
(C) જે કંપનીનાં શેરને સંચાલન કરે તે બેંકર
(D) શેર હોલ્ડરો.
3. સેન્સેક્સમાં _____ સ્ટોક હોય છે.
(A) 40 (B) 30
(C) 50 (D) 100
4. NIFTY ઇન્ડેક્સનું આધાર વર્ષ _____ છે.
(A) 1992 (B) 1945
(C) 1978 (D) 1998
5. જામીનગીરી નોંધણી એટલે _____
(A) ફરજયાત
(B) સ્ટોકનું પ્રમાણિત માન્યતા
(C) જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીની મોટી જરૂરિયાત
(D) મીડ કંપનીઓ માટે ફરજયાત
6. NSEમાં ફ્યુચર અને ઓપ્શન વિભાગ ક્યારે શરુ થયો?
(A) 2003 (B) 2004
(C) 2001 (D) 2002
7. BSEની સ્થાપના _____ વર્ષમાં થઈ
(A) 1875 (B) 1975
(C) 1795 (D) 1860
8. BSE ઇન્ડેક્સમાં કેટલી કંપનીઓ લેવામાં આવે છે.
(A) 45 (B) 40
(C) 35 (D) 30
9. BSEનું આધાર વર્ષ કયું?
(A) 1790 (B) 1789
(C) 1780 (D) 1779
10. OTCEI ની સ્થાપના માટે નીચેની માંથી એકની ફાળો નથી ?
(A) IDBI (B) LIC
(C) SBI (D) HDFC

11. BOLT વ્યવસ્થા કયા વર્ષે દાખલ કરવામાં આવી ?
(A) 1996 (B) 1995
(C) 1997 (D) 1994
12. Inverter Informationcenter કોના દ્વારા રચવામાં આવ્યું ?
(A) SEBI (B) LIC
(C) NSE (D) BSE
13. નીચેનામાંથી ભારતીય સ્ટોક એક્સચેન્જનો ઇન્ડેક્સ નથી?
(A) sensex (B) NIFTY
(C) Nikkei (D) DOLEX
14. નીચેનામાંથી એક ભારતીય સ્ટોકનાં ઇન્ડેક્સ છે.
(A) NIFTY (B) KOSPI
(C) Dow jones (D) S & P.
15. જામીનગીરી કરાર (ધારા)ને કયા નામે ઓળખવાય છે.
(A) SCRACT 1956 (B) companies act 1956
(C) SEBI act 2003 (D) એકેય નહીં.
16. જામીનગીરી કરાર (ધારા)નાં હેતુમાં સમાવેશ થતો નથી?
(A) ભારતમાં સ્ટોક માર્કેટના ક્રમિક વિકાસ માટે
(B) રોકાણકારો ના હિતોના રક્ષણ કરવા માટે
(C) શેરબજારની કામગીરી પર અંકુશ
(D) બેંકોમાં રોકાણકારને રક્ષણ પૂરું પાડવા
17. સ્ટોક એક્સચેન્જ એટલે.....
(A) કોઈપણ એસોસિએશન
(B) વ્યક્તિઓના સમૂહ
(C) (A) અને (B) બંને
(D) એકેય નહિ
18. સ્ટોક એક્સચેન્જ નો કયાબે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.
(A) નિયંત્રિત અને અનિયમિત સ્ટોક એક્સચેન્જ
(B) નિયમબદ્ધ સ્ટોક એક્સચેન્જ અને OTCEI
(C) KOSPI અને NYSE
(D) NASDAQ અને S&P 500.
19. નીચેનામાંથી ભારતીય શાખ ક્રમાંક દર્શવતી સંસ્થા નથી.
(A) CRISIL (B) CARE
(C) SAMERA (D) MOODYS

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

20. ભારતીય સ્ટોક માર્કેટનું સાધન નથી.
(A) ઈક્વીટી શેર (B) બોન્ડ્સ
(C) ડીબેન્ચર (D) GDR અને ADR
21. ADR એ નીચેનામાંથી કયા સ્ટોક એક્સચેન્જનું મૂડીબજારનું સાધન છે.
(A) ન્યુયોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જ (B) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ
(C) OTCEI (D) NSE
22. વિદેશી મૂડીનો પ્રાપ્તિસ્થાનમાં સમાવેશ થાય છે.
(A) ECB (B) FII
(C) FDI (D) ઉપરોક્ત બધાજ
23. GDRની નોંધણી કયા સ્ટોક એક્સચેન્જમાં થાય છે.
(A) London stock exchange
(B) Luxmberge stock exchange
(C) AMEX (American stock exchange)
(D) (A) અને (B) બંને.
24. નીચેનામાંથી કયું સ્ટોક એક્સચેન્જ કાયમી માન્યતા ધરાવતું નથી.
(A) ASE (B) BSE
(C) કલકતા સ્ટોક એક્સચેન્જ (D) ICSE
25. સેબીની સ્થાપના કયો કાયદો રદ થયો
(A) બેકિંગ કાયદો (B) ધી ઈસ્યુઝકંટ્રોલ એક્ટ
(C) જામીનગીરીધારો (D) RBI act.

જવાબો :

- (1) A (2) C (3) B (4) B (5) B (6) A (7) A (8) D (9) D
(10) D (11) B (12) A (13) C (14) D (15) A (16) D (17) C (18) B
(19) D (20) D (21) A (22) D (23) D (24) D (25) B

એકમ : 3

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં સુધારાઓ

: રૂપરેખા :

- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 અર્થ
- 3.3 સ્ટોકબજારનાં લક્ષણો
- 3.4 સ્ટોક બજારનાં પ્રકાર
- 3.5 સ્ટોકબજારનાં કાર્યો
- 3.6 સ્ટોક બજાર અને તેના માળખામાં સુધારાઓ

3.1 પ્રસ્તાવના

ભારતમાં ટેલિવિઝન પર સૌથી વધારે શું જોવામાં આવે છે? એનો જવાબ બોમ્બેનું સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ છે. જે શેર બજાર સાથે આપણો ઘનિષ્ઠ સંબંધ દર્શાવે છે. અને શેર બજારનો આપણા જીવન તેમજ ભારતનાં અર્થતંત્રમાં અપાર ફાળો પણ દર્શાવે છે.

સામાન્યરીતે, રોકાણકારો ઊંચા વળતર કે સદ્દાકીય હેતુ માટે તેમની પાસે રહેલાં નિષ્ક્રિય ભંડોળનું કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર, જાહેર એકમો, જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ દ્વારા જાહેર ઇસ્યુ (Public Issue) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરતાં હોય છે. જ્યારે જાહેર ઇસ્યુ દ્વારા જામીનગીરી ખરીદવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય ત્યારે આ જામીનગીરી સેકન્ડ હેન્ડ (Second Hand) બને છે. જ્યારે તેમને રોકડની જરૂરિયાત ઉદભવે ત્યારે તેમના દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલ સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરી વેચી શકતા હોવાં જોઈએ. આમ, જામીનગીરીના રોકાણકારોને તેમના દ્વારા કરવામાં આવેલ રોકાણોમાંથી તરલતા મેળવવાની ઈચ્છા હોય છે. જ્યારે બીજી તરફ, અન્ય રોકાણકારો જામીનગીરી ખરીદવાની ઈચ્છા ધરાવતો છે. આમ, એક એવી જગ્યા કે જ્યાં જુદી - જુદી સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરીઓનું ખરીદ અને વેચાણ થઈ શકે તે જરૂરી છે. ગૌણ બજાર આવું સ્થાન ઉપલબ્ધ કરી આપે છે.

ગૌણ બજાર એ બહાર પાડેલ જામીનગીરીઓનું બજાર છે કે જેમાં પ્રવર્તમાન જામીનગીરીઓનું પુનઃ વેચાણ અને વેપાર કરવામાં આવે છે એટલે કે જામીનગીરીનો હાલનો માલિક અન્ય વ્યક્તિ કે પક્ષને તેના દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલ જામીનગીરીનું વેચાણ કરે છે અને નાણાકીય તરલતા પ્રાપ્ત કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, જે જામીનગીરીઓ પ્રાથમિક બજારમાં બહાર પાડવામાં આવી હોય તેવી જામીનગીરીઓનું ખરીદ અને વેચાણ ગૌણ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક બજાર ગૌણ બજાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલ નાણાકીય તરલતા અને વેચાણ વ્યવસ્થાથી ખુબ ફાયદો મેળવે છે. આમ, ગૌણ બજાર પ્રાથમિક બજારને સહાય કરવાની કામગીરી કરે છે.

ગૌણ બજાર સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સનાં માધ્યમથી કામ કરે છે અને તેથી જ ગૌણ બજારને શેરબજાર(સ્ટોક માર્કેટ કે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે. ભારતમાં, ગૌણ બજારમાં સરકાર દ્વારા માન્ય કરવામાં આવેલ કાયદા - કાનૂનનો અને નિયમો અંતર્ગત માન્ય સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સકામગીરી કરતા હોય છે. સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સુવ્યવસ્થિત રીતે સંયોજિત સંપૂર્ણ

બજાર છે જેમાં કેન્દ્ર ને રાજ્ય સરકાર, જાહેર એકમો, જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરીઓનું ખરીદ અને વેચાણ કરવામાં આવે છે. સ્ટોક એક્સચેન્જનાં સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવેલ જામીનગીરીઓના ખરીદ અને વેચાણ સોદા વાજબી કિંમતે થતાં હોય છે કારણ કે આ કિંમત માંગ અને પુરવઠાનાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતો દ્વારા નક્કી થાય છે.

ભારતના સ્ટોક એક્સચેન્જ સેશિયાના જુના સ્ટોક એક્સચેન્જ માંના છે. 1830 સુધીમાં, બોમ્બેમાં બેન્કના કોર્પોરેટ સ્ટોક અને શેર્સ તેમજ રૂ ની ગાંસડીઓનું ખરીદ અને વેચાણ શરૂ થયું હતું. 1850 સુધીમાં બ્રોકર્સ (દલાલો) ની સંખ્યામાં ખાસ્સો એવો વધારો જોવા મળ્યો હતો. અસંગઠિત રીતે, ભારતમાં સ્ટોક એક્સચેન્જ ના મૂળ અઢારમી સદીના અંતમાં નંખાયા, જ્યારે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની દ્વારા લાંબાગાળાની નેગોશીએબલ જામીનગીરીઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી. આમ હોવા છતાં સ્ટોક એક્સચેન્જ ની ખરી શરૂઆત ઓગણીસમી સદીના મધ્યભાગમાં થઈ હતી, જ્યારે જામીનગીરીઓમાં માર્યાદિત જવાબદારીના લક્ષણ સાથે અને રોકાણકારોનું હિત જાળવવાના ઉદ્દેશ્યથી કંપની ધારા નો કાયદો 1850માં લાદવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે 1860-61માં, અમેરિકામાં ગૃહ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું હતું ત્યારે અમેરિકાને યુરોપ માંથી મળતો કપાસનો પુરવઠો બંધ થઈ ગયો હતો અને આ માટે અમેરિકા ભારત તરફ વળતા ભારતમાં “શેર ઘેલછા” છવાઈ ગઈ હતી અને તેજની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું હતું. પરંતુ જ્યારે 1865માં અમેરિકાનું ગૃહ યુદ્ધ બંધ થઈ ગયું, ત્યારે વિનાશક મંદીની શરૂઆત થઈ હતી. 1874 માં, દલાલો શેરી (હાલની દલાલ સ્ટ્રીટ) પર એકઠાં થતાં અને વ્યવહારો કરતાં હતાં. 1887 માં, બોમ્બેમાં ધી નેટીવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશન કે જે ધી સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે ઓળખાતું હતું તેની સ્થાપના આ જ શેરીમાં કરવામાં આવી અને આ રીતે હાલનું બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ દલાલ સ્ટ્રીટમાં સ્થાપિત થયું હતું. ત્યારબાદ, દલાલોનું અમદાવાદમાં એસોસિએશન (હાલનું અમદાવાદ સ્ટોક એક્સચેન્જ), કલકત્તામાં એસોસિએશન (હાલનું કોલકત્તા સ્ટોક એક્સચેન્જ) અને મદ્રાસમાં એસોસિએશન (હાલનું ચેન્નઈ સ્ટોક એક્સચેન્જ) ની સ્થાપના અનુક્રમે 1894, 1908 અને 1937 માં કરવામાં આવી હતી.

3.2 અર્થ અને વ્યાખ્યા

● અર્થ

સ્ટોક એક્સચેન્જ (શેર બજાર) એ જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ, સરકારી અને અર્ધ સરકારી સંસ્થાઓની જામીનગીરીઓ ખરીદ અને વેચાણ માટેનું એક સંયોજિત બજાર છે. એ એવું કેન્દ્ર છે કે જ્યાં શેર્સ, ડિબેન્યર્સ અને સરકારી જામીનગીરીઓ ખરીદવા અને વેચવામાં આવે છે. ટૂંકમાં, સ્ટોક એક્સચેન્જ એ સ્થળ કે કેન્દ્ર છે કે જ્યાં નોંધાયેલ જામીનગીરીઓનું રોકાણકારો દ્વારા પુનઃ વેચાણ અને ખરીદી કરવામાં આવતી હોય છે.

શાબ્દિક અર્થ જોઈએ તો “સ્ટોક એક્સચેન્જ એટલે ખરીદનાર અને વેચનાર વચ્ચે સ્ટોકની લેવડ - દેવડ કે અદલાબદલી.”

“જામીનગીરીનો મૂળભૂત જાહેર ઈસ્યુ પૂર્ણ થયા બાદ, સેકન્ડ હેન્ડ બનેલ જામીનગીરીની દલાલો કે મધ્યસ્થી ઓ દ્વારા જે સ્થાન પર લેવડ - દેવડ થાય છે તે સ્થાન એટલે સ્ટોક એક્સચેન્જ.”

“એક રીતે જોઈએ તો, સ્ટોક એક્સચેન્જ એ એક એવું સ્થળ કે જ્યાં એક રોકાણકાર કે જેને નોંધાયેલ જામીનગીરી ખરીદેલ છે અને નાણાંની જરૂરિયાત પડતા તે જામીનગીરી અન્ય રોકાણકારને વેચાણ કરી શકે અને પોતાની તરલતા જાળવી શકે. અને બીજી રીતે જોઈએ તો, સ્વનિયમન અને સભ્યોના હિતનું રક્ષણ કરવાનાં હેતુ માટેનું સભ્ય દલાલોનું સંગઠન એટલે સ્ટોક એક્સચેન્જ.”

● વ્યાખ્યા

સ્ટોક એક્સચેન્જ સાદી રીતે આમ વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય, “સ્ટોક એક્સચેન્જ એ સંયોજિત બજાર છે કે જ્યાં સેક્ન્ડ - હેન્ડ જામીનગીરી કે જે નોંધાયેલ છે તેની સુરક્ષિત, ઝડપી અને અનુકુળ રીતે લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે.”

પાઈલ (Pyle) ના મતે, “જામીનગીરી એક્સચેન્જ એ બજારો છે કે જ્યાં જામીનગીરીઓ કે જે જામીનગીરી એક્સચેન્જ માં નોંધાયેલ છે તેનું રોકાણ સદ્દાના આશયથી ખરીદ કે વેચાણ કરવામાં આવે છે.

હાર્લી (Harley) નાં મતે, “સ્ટોક એક્સચેન્જ એ કઈક વિશાળ વખાર જેવું છે કે જ્યાં અભરાઈ પરથી જામીનગીરીઓ લઈ લેવામાં આવે છે અને સૂચિપત્ર કે જે સ્ટોક એક્સચેન્જની સત્તાવાર યાદી છે તેમાં દર્શાવેલ એક ચોક્કસ કિંમતે વિશ્વભરમાં તેઓનું વેચાણ કરવામાં આવે છે”

આલફર્ડ માર્શલના મતે, “સ્ટોક એક્સચેન્જ એ ફક્ત ધંધાકીય વ્યવહારોનું મુખ્ય રંગમંચ નથી, તેઓ બેરોમિટર્સ પણ છે કે જે દેશના ધંધાકીય વાતાવરણની સામાન્ય પરિસ્થિતિઓ પણ દર્શાવે છે.”

જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા, 1956 ની કલમ 2(3) મુજબ, “સમાવિષ્ટ કે સંસ્થાપિત હોઈ કે ન હોય તેવો કોઈ વ્યક્તિઓનો સમૂહ કે જેની રચના જામીનગીરીઓની ખરીદી, વેચાણ કે લેવડ - દેવડનાં વેપાર ને સહાય, નિયમન કે નિયંત્રણનાં હેતુ માટે થઈ હોય તે સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. “

ઉપરની વ્યાખ્યાઓ પરથી નીચે મુજબના તારણો મળે છે.

- 1) સ્ટોક એક્સચેન્જ એ બજારો છે.
- 2) સ્ટોક એક્સચેન્જ માં નોંધાયેલ છે તેવી જામીનગીરીઓનું ખરીદ કે વેચાણ કરવા માટેનું સ્થળ સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે ઓળખાય છે.
- 3) જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડ રોકાણ કે સદ્દાના આશયથી કરવામાં આવે છે.
- 4) સ્ટોક એક્સચેન્જની સત્તાવાર યાદીમાં દર્શાવેલ એક ચોક્કસ કિંમતે જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે.
- 5) જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડ વિશ્વભરમાં કરી શકાય છે.
- 6) સ્ટોક એક્સચેન્જ એ વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે કે જેની રચના જામીનગીરીઓની ખરીદી, વેચાણ કે લેવડ - દેવડનાં વેપાર ને સહાય, નિયમન કે નિયંત્રણનાં હેતુ માટે કરવામાં આવે છે.
- 7) સ્ટોક એક્સચેન્જ એ દેશની તેમજ કંપનીની આર્થિક પરિસ્થિતિનું બેરોમિટર છે.

3.3 સ્ટોક બજારનાં લક્ષણો

ભારતમાં સ્ટોક બજાર એટલે એવું સ્થળ જ્યાં નાણાકીય સાધનો કે જામીનગીરીઓ - જેવાં કે સ્ટોકસ, બોન્ડ્સ અને કોમોડિટીસ વગેરેની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે. આ એવું મંચ છે કે જ્યાં ખરીદનાર અને વેચનાર સેબી દ્વારા સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત કરેલ માર્ગદર્શિકા મુજબ નાણાકીય સાધનોની લેવડ - દેવડ કરવા માટે ધંધાકીય દિવસના ચોક્કસ કલાકો દરમ્યાન ભેગાં થાય છે. તે જ કંપનીઓ કે જેનાં સ્ટોક, સ્ટોક બજારમાં નોંધાયેલ છે તેનાં જ સ્ટોકની લેવડ - દેવડ સ્ટોક બજારમાં કરવામાં આવે છે અને નહિનોંધાયેલ સ્ટોકની લેવડ - દેવડ “ ઓવર ધ

કાઉન્ટર માર્કેટ” માં કરવામાં આવે છે. આવા નહિં નોંધાયેલ સ્ટોકનું મહત્વ સ્ટોક બજારમાં હોતું નથી. આમ, સ્ટોક બજાર એ સ્ટોક એક્સચેન્જ દ્વારા સ્ટોકના ખરીદ અને વેચાણને સહાય કરતી સંસ્થા છે.

સ્ટોકએક્સચેન્જના લક્ષણો નીચે મુજબ છે:

1) માન્ય મૂડી બજાર :

સ્ટોકએક્સચેન્જ ત્યારે જ કામગીરી કરી શકે છે કે જ્યારે તેઓ સરકાર દ્વારા માન્યતા ધરાવતા હોય અને સરકાર દ્વારા બનાવેલ કાયદા મુજબ તેઓની સ્થાપના કરવામાં આવતી હોય છે. ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા બનાવેલ કાયદા મુજબ તેઓની સ્થાપના કરવામાં આવતી હોય છે. ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારના નાણા મંત્રાલય નાં સ્ટોક એક્સચેન્જ વિભાગ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારા, 1956 ની કલમ 3 મુજબ સ્ટોકએક્સચેન્જને કામગીરી કરવા અંગેની માન્યતા આપવામાં આવે છે. સ્ટોકએક્સચેન્જની સ્થાપના કાયદા મુજબ થતી હોવાથી અને કેન્દ્ર સરકાર કાયદાની રુએ સ્ટોકએક્સચેન્જ ઉપર તમામ બાબતોમાં અધિકારો ધરાવે છે અને તેથી સ્ટોકએક્સચેન્જ દ્વારા તેઓની કામગીરી સુસંયોજિત રીતે કરવામાં આવતી હોય છે. સ્ટોકએક્સચેન્જ દ્વારા નાણાં મંત્રાલય / કેન્દ્ર સરકારને સમયાંતરે રીટર્ન્સ અને વાર્ષિક અહેવાલ જમા કરાવવામાં આવે છે. સ્ટોકએક્સચેન્જ સંયોજિત બજાર તરીકે કામગીરી કરે તે હેતુસર કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા વેપારને લગતાંનિયમનો અને શરતો લાદવામાં આવે છે અને ચોક્કસ નિયમો બનાવવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. જો સ્ટોકએક્સચેન્જનાં સભ્યો દ્વારા કામગીરીમાં ગેરવહીવટ થાય તો તાપસનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. સ્ટોકએક્સચેન્જનાં સંચાલક મંડળને પણ સ્થાનચ્યુત કરી શકે છે.

2) સંયોજિત બજાર :

સ્ટોક એક્સચેન્જ એ જામીનગીરીની લેવડ -દેવડ માટેનું સંયોજિત બજાર છે.કાયદાકીય નિયમનોઉપરાંત, માન્ય આચારસંહિતા મુજબસ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી કરવામાં આવે છે. દરેકસ્ટોક એક્સચેન્જસંચાલકીય સમિતિ ધરાવે છે કે જે જામીનગીરીનાં લેવડ - દેવડનાં સંચાલન અને નિયંત્રણ ને લગતાંતમામ અધિકારો ધરાવે છે.સ્ટોક એક્સચેન્જમાં થતાં તમામ વ્યવહારો સંચાલકીય સમિતિના માર્ગદર્શન હેઠળ સૂચિત પ્રક્રિયા મુજબ થાય છે.સભ્યો, દલાલો, મધ્યસ્થીઓ, લેવડ - દેવડ કરનાર વેપારીઓએ સંચાલકીય સમિતિ દ્વારા અમલમાં મુકવામાં આવેલ નિયમોને આધીન રહેવાનું હોય છે. એક સમયે, સ્ટોક એક્સચેન્જ એ પ્રત્યક્ષ કે ભૌતિકરીતે અસ્તિત્વ ધરાવતું સ્થળ હતું કે જ્યાં સભ્યો, દલાલો, મધ્યસ્થીઓ, લેવડ - દેવડ કરનાર વેપારીઓ આમને - સામને મળીને લેવડ - દેવડ કરતાં, પરંતુ હવે મોટાભાગની લેવડ -દેવડ વીજાણું (ઇલેક્ટ્રોનિકલ) માધ્યમ થકી એટલે કે ઓનલાઈન થાય છે.

3) સમાવિષ્ટ કે સંસ્થાપિત હોઈ કે ન હોય તેવો કોઈ વ્યક્તિઓનો સમૂહ :

જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારો, 1956 ની કલમ 2(3) મુજબ, સમાવિષ્ટ કે સંસ્થાપિત હોઈ કે ન હોય તેવો કોઈ વ્યક્તિઓનો સમૂહ સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે. સંસ્થાપિત હોઈ કે ન હોય તેવું સંગઠન પણ સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે. આમ, વ્યક્તિઓનો સમૂહ કે સંગઠનનું સંસ્થાપિત હોવું સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે કામગીરી કરવા માટે જરૂરી નથી.

4) નોંધાયેલ જામીનગીરીની જ લેવડ - દેવડ :

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં ફક્ત નોંધાયેલ જામીનગીરીની જ લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે એટલે કે જે જામીનગીરી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં નોંધાયેલ હોય ફક્ત તે જ જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે. અમુક ચોક્કસ નિયમો અને શરતોનું પાલન કર્યા બાદ, જામીનગીરીની નોંધણી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં થાય છે. હકીકતમાં, સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ જામીનગીરીની સત્તાવાર યાદી જાળવે છે અને તે યાદીમાં નોંધાયેલ જામીનગીરીની જ લેવડ - દેવડ કરવામાં આવતી હોય છે. નહિંનોંધાયેલ જામીનગીરી એટલે કે જે જામીનગીરી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જની સત્તાવાર યાદીનો ભાગ નથી તેની લેવડ - દેવડ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં કરી શકાતી નથી.

5) અધિકૃત સભ્યોનાં માધ્યમ દ્વારા જ લેવડ - દેવડ :

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં, જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડ ફક્ત અધિકૃત સભ્યોના માધ્યમ દ્વારા જ થઈ શકે છે. સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ એ નિર્દિષ્ટ સ્થળ છે કે જ્યાં ફક્ત અધિકૃત સભ્યોને પ્રવેશ મળે છે અને એટલા માટે રોકાણકારો એ જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ માટે અધિકૃત સભ્યોની મદદ લેવી પડે છે. સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં તમામ લેવડ - દેવડ સ્ટોક બ્રોકર્સ (શેર દલાલો) અને ટ્રેડર્સ (વેપારી) (કે જેઓ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જના સભ્યો હોય છે) સુધી સિમિત હોય છે અને તેથી રોકાણકારો ને જામીનગીરીનાં ખરીદ - વેચાણ માટે અધિકૃત સભ્યોના માધ્યમની જરૂર પડે છે.

6) નિયમો અને પેટા કાયદાનું પાલન આવશ્યક :

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ સ્થાપિત નીતિ અને નિયમો મુજબ કાર્ય કરે છે. તેથી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં લેવડ - દેવડ કરવા માટે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ નિયમો અને પેટા - કાયદાનું પાલન કરવું રોકાણકારો અને અધિકૃત સભ્યો દ્વારા આવશ્યક છે. નિયમો અને કાયદાનાં પાલનમાં શરતચૂક કરવામાં આવે તો સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ, સેબી તેમજ નાણાં મંત્રાલય દ્વારા રોકાણકારો અને અધિકૃત સભ્યો સામે પગલાં લેવામાં આવે છે.

7) માંગ અને પૂરવઠાના સિદ્ધાંતનાં આધારે કિંમત નિર્ધારણ :

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં માંગ અને પૂરવઠાના સિદ્ધાંતનાં આધારે જામીનગીરીનું કિંમત નિર્ધારણ થાય છે. જામીનગીરીની કિંમત તેનો માંગ અને પુરવઠો દર્શાવે છે અને તે સામાન્યરીતે કંપનીની સફળતા પર આધારિત નથી હોતી. રોકાણકારો નાણાંકીય સમાચાર અને વર્તમાન ઘટનાઓને આધારે પ્રતિક્રિયા આપતા હોય છે અને તેને કારણે જામીનગીરીની માંગ અને પુરવઠા પર અસર થતી હોય છે અને તેને કારણે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં જામીનગીરીની કિંમત અસ્થિર કે બદલાતી રહે છે. જામીનગીરી માટેની માંગ અને તેની કિંમતનો આધાર વિવિધ પરિબળો પર આધારિત હોય છે - જેવાં કે જામીનગીરીની લોકપ્રિયતા, ઉદ્યોગ ક્ષેત્રની કામગીરી પર, બજાર પરિબળો, અર્થતંત્રની સ્થિતિ વિગેરે. જે વેપારી કે સભ્યો કે દલાલો કે લેવડ - દેવડ કરનાર કિંમતને અસરકર્તા પરિબળોને ધ્યાને લઈ જામીનગીરીની કિંમતની સચોટ આગાહી કરી શકતા હોય છે તે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં નોંધપાત્ર લાભ મેળવી શકતાં હોય છે.

8) રોકાણ કે સક્રિય હેતુ :

સ્ટોક એક્સ્ચેન્જમાં જામીનગીરી ની લેવડ - દેવડ માટેના હેતુની વાત કરીએ તો લેવડ - દેવડ કરનાર ને બે પ્રકારમાં વહેચી શકાય - રોકાણકાર અને સટોડિયા. સામાન્યરીતે,

રોકાણકાર જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ ડિવિડન્ડ કે વ્યાજના સ્વરૂપમાં સારું વળતર કમાવવાના હેતુથી લાંબાગાળા માટે ભંડોળનું રોકાણ કરે છે. જ્યારે સટોરિયા જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ જામીનગીરીની કિંમતમાં થતા ફેરફારને કારણે નફો કમાવવાના હેતુથી ટૂંકાગાળા માટે ભંડોળનું રોકાણ કરે છે.

9) સેકન્ડ - હેન્ડ જામીનગીરીનું બજાર :

રોકાણકારો ઊંચા વળતર કે સદ્ગ્રાહ્ય હેતુ માટે તેમની પાસે રહેલા નિષ્ક્રિય ભંડોળનું કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર, જાહેર એકમો, જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓ દ્વારા જાહેર ઈસ્યુ (Public Issue) દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરતા હોય છે. જ્યારે જાહેર ઈસ્યુ દ્વારા જામીનગીરી ખરીદવાની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય ત્યારે આ જામીનગીરી સેકન્ડ હેન્ડ (Second Hand) બને છે. જ્યારે તેમને રોકડની જરૂરીયાત ઉદભવે ત્યારે તેમના દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલ સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરી વેચવા માટે આતુર હોય છે. આમ, એક એવી જગ્યા કે જ્યાં જુદી - જુદી સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરીઓનું ખરીદ અને વેચાણ થઈ શકે તે જરૂરી છે. ગૌણ બજાર આવું સ્થાન ઉપલબ્ધ કરી આપે છે અને ગૌણ બજાર સ્ટોક એક્સચેન્જના માધ્યમથી કાર્ય કરે છે. આમ, સ્ટોક એક્સચેન્જને સેકન્ડ હેન્ડ બનેલ જામીનગીરીની દલાલો કે મધ્યસ્થીઓ દ્વારા લેવડ - દેવડ કરવાનું બજાર કહેવામાં આવે છે.

10) મુક્ત બજાર :

સ્ટોક એક્સચેન્જ એ જામીનગીરીઓની લેવડ - દેવડનું મુક્ત બજાર છે. વિશ્વભરનાં રોકાણકારો સ્ટોક એક્સચેન્જમાં મુક્ત રીતે નીતિ નિયમો ને આધીન રહીને જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ કરી શકે છે.

11) સહાય, નિયમન કે નિયંત્રણના હેતુ :

સ્ટોક એક્સચેન્જની સ્થાપનાનો હેતુ જામીનગીરીઓની ખરીદી, વેચાણ કે લેવડ - દેવડનાં વેપાર ને સહાય, નિયમન કે નિયંત્રણ પૂરું પાડી રોકાણકારોના હિતની જાળવણી કરવાનો હોય છે.

3.4 સ્ટોકબજારનાં પ્રકાર

અ) આમ જોવા જોઈએતો, પ્રાથમિક રીતે બે પ્રકારનાં મૂડી બજારો છે - 1) પ્રાથમિક બજાર અને 2) ગૌણ બજાર.

1) પ્રાથમિક શેર બજાર :

પ્રાથમિક શેર બજાર એ સ્થળ છે કે જ્યાં જામીનગીરી પહેલી વખત બહાર પાડવામાં આવે છે. જ્યારે કંપની પ્રથમ વખત શેર બજારમાં નોંધાય છે તેમજ પ્રથમ વખત જ જામીનગીરી બહાર પાડે છે - આ સમગ્ર પ્રક્રિયા પ્રાથમિક શેર બજાર માં હાથ ધરવામાં આવે છે. આમ, પ્રાથમિક શેરબજારનાં શેરના IPO (Initial Public Offering - પ્રારંભિક જાહેર ભરણાં) અને જામીનગીરી બહાર પાડવાની પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે.

2) ગૌણ શેર બજાર :

સામાન્યરીતે, જ્યારે શેર બજારમાં રોકાણ કે લેવડ - દેવડની વાત થાય છે ત્યારે તે ગૌણ શેર બજારમાં જ લેવડ - દેવડની જ વાત હોય છે. ગૌણ શેર બજાર એ સ્થળ છે કે જ્યાં હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી જામીનગીરી (એટલે કે પ્રાથમિક શેર બજારમાં બહાર પાડવામાં

આવેલ જામીનગીરી) દલાલોનાં માધ્યમથી છૂટક રોકાણકારો દ્વારા ખરીદવામાં અને વેચવામાં આવે છે. તે ગૌણ શેર બજાર જ છે કે જ્યાં જામીનગીરીમાં રોકાણ અને લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે અને વ્યાજ કે ડિવિડન્ડના સ્વરૂપમાં વળતર તેમજ લેવડ - દેવડ દ્વારા કિંમતમાં થતાં ફેરફારને આધારે નફો કમાઈ શકાય છે. જામીનગીરીની કિંમતનું નિયંત્રણ ગૌણ શેર બજાર દ્વારા જ થાય છે.

બ) ભારતીય શેર બજારોની વાત કરીએ તો, ઉપર મુજબના વ્યાપક વર્ગીકરણ (પ્રાથમિક અને ગૌણ શેર બજાર) ઉપરાંત કામગીરીની ઢબ તેમજ પરિણામ અને સેવાની વિવિધતાને આધારે પણ શેર બજારને વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ભારતની લગભગ તમામ અગત્યની કંપનીઓ બે શેર બજારોમાં નોંધાયેલ છે અને ભારતમાં મોટા ભાગના વ્યવહારો પણ આ બે જ શેર બજારોમાં થાય છે અને આમ કામગીરીના આધારે, ભારતીય શેર બજારને બે સૌથી મોટામાં મોટા શેર બજાર - બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ(BSE) અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ(NSE)

- 1) બંને બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ(NSE),લેવડ - દેવડના કલાકો અને લેવડ - દેવડ ની પ્રક્રિયા તેમજ વ્યવહારોની પતાવટની બાબતમાં એકસરખી પધ્ધતિની અનુસરે છે.
- 2) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) એ જૂનામાં જૂનું શેર બજાર છે, જ્યારે નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ(NSE) એ સૌથી મોટામાં મોટું શેર બજાર છે.
- 3) બજાર મૂડીકરણની વાત કરીએ તો બંને \$ 2.3ટ્રિલિયન જેટલું બજાર ધરાવે છે.
- 4) બંને બજારો એકમેક સાથે ઘટાડેલી પડતર, બજાર કાર્યક્ષમતા અને નવીનીકરણની બાબતમાં પ્રતિસ્પર્ધા કરે છે.
- 5) લવાઈ (Arbitrageurs - આરબીટ્રેજ) ની હાજરી, બંને શેર બજારોના ભાવોને ચુસ્ત શ્રેણીમાં જ રાખે છે.
- 6) બંને શેર બજારોમાં લેવડ - દેવડ પ્રક્રિયા ખુલ્લી વિજ્ઞાણુવિષયક (ઓપન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ) લિમિટ ઓર્ડર બુક (લિમિટ ઓર્ડર બુક એ શેર બજારનાં જામીનગીરી નિષ્ણાતદ્વારા રાખવામાં આવતો બાકી રહેલ લિમિટ ઓર્ડર્સનો રેકોર્ડ છે)દ્વારા થાય છે કે જેમાં રોકાણકાર દ્વારા કરવામાં આવેલ ઓર્ડરની મેળવણી આપોઆપ લિમિટ ઓર્ડર્સ (લિમિટ ઓર્ડર્સ એ ચોક્કસ ભાવે જામીનગીરીલેવડ - દેવડનો ઓર્ડર્સ છે) સાથે લેવડ - દેવડ માટેના કમ્પ્યુટર દ્વારા થાય છે. આમ, ખરીદનાર અને વેચનાર બંનેએકબીજાંથી અજ્ઞાત રહે છે અને ઓર્ડર સંચાલિત બજાર (Order Driven Market માં લેવડ - દેવડ કરનારા લેવડ -દેવડ માટેની ઈચ્છિત કિંમત અને જામીનગીરીની ઈચ્છિત સંખ્યા પ્રદર્શિત કરે છે.) વધુ પારદર્શિતા લાવે છે. લેવડ - દેવડ માટેના તમામ ઓર્ડર્સ દલાલો દ્વારા મુકવામાં આવે છે.દલાલો દ્વારા ઓનલાઈન લેવડ - દેવડની સુવિધા પણ છૂટક ગ્રાહકોને પૂરી પાડવામાં આવે છે. સંસ્થાકીય રોકાણકારો દલાલો દ્વારા ઉપલબ્ધ કરવામાં આવેલ સીધા બજાર પ્રવેશ (Direct Market Access - રોજબરોજના જામીનગીરી વ્યવહારોને સુગમ કરવા માટેની વિજ્ઞાણુવિષયક સુવિધા) ના વિકલ્પનો લાભ લઈ જામીનગીરી લેવડ - દેવડ માટેનો ઓર્ડર મૂકી શકે છે.
- 7) જામીનગીરીનું સ્પોટ બજાર લેવડ - દેવડના હિસાબોની પતાવટ માટે T + 2 પેટર્ન (એટલે કે સોમવારે થયેલ લેવડ - દેવડની પતાવટ બુધવાર સુધી થાય છે) ને અનુસરે છે.

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

- 8) બંને શેર બજારોમાં સોમવારથી શુક્રવાર દરમ્યાન સવારે 9.15 થી બપોરે 3.30 સુધી લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે.
- 9) જામીનગીરીનું વિતરણ અભૌતિક સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે અને દરેક શેર બજાર તેનું આગવું કલીયરીંગ હાઉસ ધરાવે છે.
- 10) બંને બજારોના વિકાસ, નિયમન અને દેખરેખ અને નિયંત્રણ ની જવાબદારી સેબી પાસે છે કે જેની સ્થાપના 1992 માં એક સ્વતંત્ર સત્તાધીશ તરીકે થઈ હતી. તેની સ્થાપનાથી લઈને આજ દિન સુધી સારામાં સારી બજારની કામગીરી થાય તે માટે સતત રીતે બજારની કામગીરીને લગતાં નિયમો લાગુ કરવામાં આવેલ છે. જો કોઈ બજારનાં સહભાગીઓ દ્વારા નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તેવા કિસ્સોમાં દંડ લાદવાના વિશેષ અધિકારો પણ ધરાવે છે.

આ સિવાય અન્ય બાબતો કે જેમાં બંને બજારો એકબીજાથી ભિન્ન પડે છે તે નીચે મુજબ છે.

	બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE)	નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE)
લેવડ - દેવડનો પ્રકાર	બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) એ પરંપરાગત સ્ટોક એક્સચેન્જ છે કે જે જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ માટેના માળ ધરાવે છે અને જ્યાં મોટા ભાગના વ્યવહારો ઓનલાઈન ધોરણે થાય છે. ઓનલાઈન લેવડ -દેવડની પ્રક્રિયા અને સગવડ પ્રચલિત બનતા, દેશના અન્ય શેર બજારો ઓનલાઈન લેવડ - દેવડના માર્ગે કામ કરી રહ્યા છે, પણ બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE)માં ઓનલાઈનની સાથે - સાથે હજૂ પણ દલાલ સ્ટ્રીટ સગવડ એટલે કે લેવડ - દેવડના માળ ઉપર ઓફલાઈન લેવડ - દેવડની સગવડ ઉપલબ્ધ છે	નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ(NSE) એઆધુનિક સ્ટોક એક્સચેન્જ છે. નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ(NSE)માં તમામ લેવડ - દેવડ ઓનલાઈન ધોરણે કરવામાં આવે છે.
સ્થાપના	બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) 1875થી કાર્યરત છે.	નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE)ની સ્થાપના 1992માં થઈ હતી અને 1994થી કાર્યરત થયું છે.
નોંધાયેલ કંપનીઓ	બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE)માં 5518 કંપનીઓ નોંધાઈ ચુકી છે. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જમાં (BSE)માં નોંધાયેલ કંપનીઓ માંથી 500 કંપનીઓ 90%થી વધુ નું બજાર મૂડીકરણ ધરાવે છે.	ફેબ્રુઆરી 2020 સુધીમાં નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE)માં 1799 કંપનીઓ નોંધાઈ ચુકી છે.
બજાર સૂચકાંક	બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જનો સૂચક આંક બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જમાં નોંધાયેલ 30 કંપનીઓના શેર્સ પર આધારિત હોય છે. જેની શરૂઆત 1986માં થઈ હતી અને તે 1979થી શરૂ કરીને આજ દિન સુધીની વિગતોની સમય શ્રેણી પૂરી પાડે છે.	નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જનો સૂચક આંક નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જમાં નોંધાયેલ 50 કંપનીઓ શેર્સ પર આધારિત હોય છે. જેની શરૂઆત 1996માં થઈ હતી અને તે 1990 થી શરૂ કરીને આજ દિન સુધીની વિગતોની સમય શ્રેણી પૂરી પાડે છે.

ક)ઉપર મુજબના વર્ગીકરણ ઉપરાંત, ભારતમાં ભિન્ન પ્રકારના શેર બજાર જોવા મળે છે. સાધન કે જેની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે તેના પ્રકારના આધારે પણ શેર બજારને વર્ગીકૃત કરી શકાય છે - ઈક્વિટી બજાર કે રોકડ વૃતખંડ (segment) અને ડેરીવેટીવ બજાર. બોમ્બે સ્ટોક બજાર અને નેશનલ સ્ટોક બજાર બંનેમાં આ પ્રકારના સાધનોની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે.

1) ઈક્વિટી બજાર કે રોકડ વૃતખંડ (segment)

પ્રથમ પ્રકારનું બજાર એ ઈક્વિટી બજાર છે કે જેને રોકડ વૃતખંડ પણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારનાં શેર બજાર માં ઈક્વિટી શેરની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની લેવડ - દેવડમાં, શેરના ખરીદનાર દ્વારા બોલી કિંમતે (Bid Price) (એટલે કે જે કિંમતે ખરીદવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય) ખરીદ ઓર્ડર દલાલ પાસે નોંધાવવામાં આવે છે. દલાલ પાસે શેરના વેચનાર દ્વારા પણ માંગ ભાવે (એટલે કે જે કિંમતે વેચવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોય) શેર વેચાણની દરખાસ્ત નોંધાયેલ હોય છે. દલાલ દ્વારા ખરીદનાર અને વેચનાર સાથે વાટાઘાટો કરી એક કિંમત કે જેમાં ખરીદનાર અને વેચનાર બંનેની સંમતિ હોય તે કિંમતે ઓર્ડર અમલમાં મુકવામાં આવે છે. મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં શેરની લેવડ - દેવડ શ્રેષ્ઠ ઉપલબ્ધ કિંમતે કરવામાં આવે છે અને ખરીદનાર દ્વારા દલાલી, વ્યવહાર કર સહિત સમગ્ર રકમ ચૂકવવામાં આવે છે. એકવાર ખરીદનાર દ્વારા સમગ્ર રકમ ચૂકવી નાંખવામાં આવે કે તરત જ ખરીદનારના ડિમેટ ખાતામાં ખરીદેલ શેરજમા કરવામાં આવે છે.

2) ડેરીવેટીવ બજાર

ડેરીવેટીવ બજારમાં મુખ્યત્વે બે સાધનો દ્વારા લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે - ફ્યુચર કરાર અને ઓપ્શન કરાર. બંને પ્રકારના કરારોમાં, શેરની લેવડ - દેવડ જથ્થામાં કરવામાં આવે છે. દરેક જથ્થામાં શેરની સંખ્યાનો આધાર શેરનાં મૂલ્યાંકન તેમજ જથ્થાના મૂલ્યાંકન (જથ્થામાં શેરની સંખ્યા શેરની હાલની બજાર કિંમત) પર રહેલો છે. ડેરીવેટિવ બજારમાં, લેવડ - દેવડ કાં તો ફ્યુચર કરાર અથવા ઓપ્શન કરાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ફ્યુચર કરારમાં, ચોક્કસ સમયમાં અને નક્કી કરવામાં આવેલ દરે, સોદો બંધ કરવામાં આવે છે, જ્યારે ઓપ્શન કરારમાં, કરારને અવગણી પણ શકાય છે.

3.5 સ્ટોકબજારનાં કાર્યો

સ્ટોક બજાર દેશ માટે ઘણું મહત્વનું છે. સ્ટોક બજાર મૂડીને જરૂરી ગતિશીલતા અર્પે છે. તે લોકો અને સંસ્થાઓ પાસે રહેલ બચત અને વધારાનાં ભંડોળને યોગ્ય દિશા આપી ઉદ્યોગ - સાહસ માટે જરૂરી મૂડી ભંડોળ પૂરું પાડે છે. આમ, સ્ટોક બજાર રોકાણકારો માટે તેમના ભંડોળનું નફાકારક અને સફળ રોકાણ અને ઉદ્યોગ - સાહસો માટે પણ નફાકારક અને સફળ ધંધો - એમ બંને માટે જીત - જીત (Win - Win) પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. તે કંપનીઓની યોગ્ય કામગીરી માટે જ અનિવાર્ય નહિ પરંતુ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારને પણ જાહેર દેવું ઉભું કરવા માટે મંચ પૂરું પાડે છે. તે વેપારીઓ, રોકાણકારો, સરકારો, બેન્કર્સ અને ઉદ્યોગપતિઓને પણ મદદ કરે છે. અને તેથી જ “સ્ટોક બજાર ને ધંધાનો ધંધો કહે છે” સ્ટોક એક્સ્ચેન્જબજાર એ સ્ટોક બજારનું અગત્યનું ઘટક છે. તે નાણાંકીય સાધનોના વેપારીઓ અને લક્ષિત ખરીદનાર વચ્ચે થતાં વ્યવહારોને સુગમ બનાવે છે. ભારતમાં સેબી દ્વારા નિર્દેશિત નીતિ - નિયમોને સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા વળગી રહેવું પડે છે. આ સંસ્થા રોકાણકારોના હિતને સાચવવા તેમજ ભારતમાં સ્ટોક બજારનાં પ્રવર્તન માટે કાર્યરત છે.

સ્ટોક બજાર નીચે મુજબ જરૂરી કાર્યો ભજવે છે:

1) મૂડીની તરલતાની સુનિશ્ચિતતા :

શેર બજાર રોકાણકારોને એવું સ્થળ પૂરું પાડે છે કે જ્યાં રોકડનું જામીનગીરીમાં અને જામીનગીરીનું રોકડમાં રૂપાંતર થઈ શકે છે. જે લોકો પાસે ફાજલ કે વધારાની મૂડી હોય તે લોકો શેર બજારમાં નોંધાયેલ જામીનગીરી ખરીદી રોકડનું જામીનગીરીમાં રોકાણ કરી શકે છે. અને રોકડની ખેંચ કે તંગી વર્તીય ત્યારે તેમના દ્વારા ખરીદેલ જામીનગીરીનું શેર બજારમાં વેચાણ કરી શકે છે અને જામીનગીરીનું રોકડમાં રૂપાંતર કરી શકે છે. આમ, શેર બજાર રોકાણકાર દ્વારા રોકવામાં આવેલ મૂડીની તરલતાને સુનિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય કરે છે.

2) તૈયાર અને સતત બજારની ઉપલબ્ધતા :

શેર બજાર એ સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરીના ખરીદનાર અને વેચનાર માટેનું અનુકુળ બેઠક સ્થળ છે. રોકાણકારો કે જેઓ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવા માંગતા હોય તેઓ જામીનગીરી ખરીદી શકે છે અને રોકાણકારો કે જેઓ તરલતા એટલે કે રોકડને પ્રાધાન્ય આપતા હોય તેઓ જામીનગીરીવેચી શકે છે. શેર બજાર જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ કરવા માટે રોકાણકારોને તૈયાર અને સતત બજાર પૂરું પાડે છે. તેથી લોકો જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ કરવા પ્રેરિત થાય છે.

3) બચતની ગતિશીલતા :

વ્યક્તિઓ પોતાની આવકમાંથી જીવન નિર્વાહ અને જરૂરિયાત સંતોષવા ખર્ચ કરે છે અને ત્યારબાદ બાકીની વધતી બચતના રોકાણ દ્વારા વળતર કમાવવાની ગણતરી રાખે છે. આવી જ રીતે પેઢીઓ અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ પણ તેમના વધારાને ભંડોળ અને બચતને યોગ્ય જગ્યાએ રોકાણ કરી વળતર મેળવવાનું આયોજન કરતી હોય છે. શેર બજાર વ્યક્તિઓ, પેઢીઓ, નાણાકીય સંસ્થાઓ પાસે રહેલી બચત કે વધારાના ભંડોળનું શેર બજારમાં નોંધાયેલ જામીનગીરીમાં રોકાણ દ્વારા ગતિશીલતા બક્ષે છે. આમ, શેર બજાર બચતના પ્રવાહને રોકાણની સૌથી વધુ નફાકારક દિશા તરફ દોરી જાય છે.

4) સુરક્ષિત બજાર :

શેર બજારની ગેરહાજરીમાં, રોકાણકારો સાથે ઠગાઈ કે છેતરપીંડી થવાની પૂરી શક્યતા રહેલી છે. શેરબજાર માન્ય આચાર સંહિતા મુજબ અને કડક કાયદાકીય મર્યાદામાં રહીને કાર્ય કરે છે. જ્યારથી સિક્યુરિટી એન્ડ એક્ષચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી - SEBI) ની સ્થાપના 1988 માં થઈ છે. ત્યારથી શેર બજારમાં જામીનગીરીમાં લેવડ -દેવડ કરવું વધુ સુરક્ષિત બન્યું છે. તેથી જ શેર બજાર એ જામીનગીરીની લેવડ -દેવડ કરવા માટેનું સૌથી મોટું સુરક્ષિત બજાર છે.

5) મૂડી નિર્માણ :

શેર બજાર રોકાણકારોને રોકડની તરલતા, સુરક્ષિત અને સુગમ બજાર અને તેમની બચતને નફાકારક દિશા આપે છે. શેર બજાર દ્વારા જામીનગીરીઓની સાચી કિંમત પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. જે રોકાણકારો ને જામીનગીરી કે ભવિષ્યમાં ઊંચું વળતર આપી શકે તેવી પસંદગી કરવાની નિર્ણય પ્રક્રિયામાં મદદરૂપ બને છે આમ, રોકાણકારો પાસે રહેલી બચત કે વધારાની મૂડીને ગતિશીલતા અર્પે છે. રોકાણકારોમાં બચત અને રોકાણની ટેવને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને રોકાણકારોની બચતને વિધ્વંસક દિશાથી વિમુખ કરી ઉત્પાદક દિશા તરફ દોરી જાય છે. શેર બજાર મૂડી નિર્માણની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવતું હોવાથી શેર બજાર મૂડી નિર્માણની સંસ્થા કહેવામાં આવે છે.

6) જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન :

શેર બજારમાં માંગ અને પુરવઠાના પરિબલો વચ્ચેની પારસ્પરિક ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાના આધારે જામીનગીરીઓની કિંમત નિર્ધારિત થતી હોય છે. જે ભાવે જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ થાય છે તે ભાવ નોંધવામાં આવે છે. શેર બજાર જામીનગીરીઓની સાચી કિંમતોની સૂચી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જામીનગીરીઓની કિંમત - સૂચિના આધારે, રોકાણકાર અને તેના દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલ જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન જાતે જ કરી શકે છે.

7) આર્થિક વિકાસ :

રોકાણકારો પાસે રહેલી બચત કે વધારાની મૂડીને ગતિશીલતા અર્પે છે. રોકાણકારોમાં બચત અને જામીનગીરીમાં રોકાણની ટેવ ને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને આ રીતે બજાર મૂડી નિર્માણની પ્રક્રિયા નવી સંસ્થાઓ તેમજ સ્થપાયેલી સંસ્થાઓ માટે સુગમ બનાવે છે. આમ, આ રીતે શેર બજાર ઔદ્યોગિક રોકાણને પ્રોત્સાહિત કરી દેશના ઔદ્યોગિક વિકાસ અને આર્થિક વિકાસને પ્રવર્તન આપે છે. આ ઉપરાંત શેર બજાર દ્વારા રોકાણકારો તેમનું રોકાણ બિનકાર્યક્ષમ કંપની(એટલે કે જે કંપની સારું ડિવિડન્ડ ન આપતી હોય તે)માંથી કાર્યક્ષમ કંપની(એટલે કે જે કંપની સારું ડિવિડન્ડ આપતી હોય તે) તરફ લઈ જઈ શકે છે. રોકાણ ફેર બદલીની પ્રક્રિયા એવા દેશ કે જ્યાં બચત દુર્લભ હોય તેવાં દેશ માટે ખાસ અગત્યની છે અને આ રીતે શેર બજાર અર્થતંત્રના ગુણવત્તાસભર ઔદ્યોગિક અને વાણિજ્યવિષયક વિકાસને સુનિશ્ચિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

8) રોકાણકારોના હિતની સલામતી :

શેર બજારનું મુખ્ય કાર્ય અને ઉદ્દેશ્ય રોકાણકારોનું હિત અને તેની સલામતી છે. શેર બજાર દ્વારા તે અંગેના નીતિ - નિયમોની માર્ગદર્શિકા બહાર પાડવામાં આવેલ છે. શેર બજાર દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવેલ નીતિ - નિયમો અનુસાર કડકરીતે શેર દલાલો અને સભ્યોએ તમામ વ્યવહારોની લેવડ -દેવડ કરવાની હોય છે. આ નિયમોને આધીન રહીને રોકાણકારો પાસેથી દલાલી વસુલવાની હોય છે.

9) આર્થિક પરિસ્થિતિનું બેરોમિટર :

જેમ બેરોમિટર વાતાવરણીય દબાણને માપી હવામાનની આગાહી કરે છે, તેમ શેર બજાર દેશના અર્થતંત્રમાં થતાં ફેરફારને આધારે ધંધાકીય કે બજાર ચક્રના વિવિધ તબક્કાઓને (જેવા કે તેજ તેમજ મંદી) સૂચવે છે. બીજાં શબ્દોમાં કહીએ તો, જેમ બેરોમિટર વાતાવરણમાં થતાં ફેરફારને દર્શાવે છે અને તેની હવામાન ઉપર થનારી અસર પણ દર્શાવે છે, તેમ શેર બજાર આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય પરિસ્થિતિઓમાં થતાં ફેરફારને આધારે જામીનગીરીની કિંમત પર થનારી અસર પણ દર્શાવે છે. શેર બજાર દેશની આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓને આધીન તેમજ સંવેદનશીલ પણ હોય છે અને તેથી જ જામીનગીરીની કિંમત દેશનું આર્થિક વાતાવરણ પ્રતિબિંબત કરે છે. આમ, શેર બજાર એ દેશની આર્થિક પરિસ્થિતિનું બેરોમિટર કહી શકાય. આર્લ્ડ માર્શલએ સાચું જ કહ્યું છે, “સ્ટોક એક્સચેન્જ એ ફક્ત ધંધાકીય વ્યવહારોની મુખ્ય રંગભૂમિઓ નથી, તેઓ બેરોમિટર્સ પણ છે કે જે દેશનાં ધંધાકીય વાતાવરણની સામાન્ય પરિસ્થિતિઓ પણ દર્શાવે છે.

10) જાહેર દેવાંનું મંચ :

કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારને વિકાસની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવા માટે વિશાળ ભંડોળની જરૂરિયાત રહે છે. આ ભંડોળ જાહેર દેવાં તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ભંડોળ ઊભું કરવા

માટે શેર બજાર કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારને મંચ ઉપલબ્ધ કરી આપે છે કરણ કે શેર બજાર સરકારી જામીનગીરીનાં બજાર તરીકે પણ કાર્ય કરે છે.

11) જામીનગીરીના નવેસરના પબ્લિક ઇસ્યુની કિંમત નિર્ધારણ માટે :

કંપનીઓ દ્વારા પ્રાથમિક બજાર માં જામીનગીરીઓને પબ્લિક ઇસ્યુ બહાર પાડવામાં આવે છે.કંપની પોતાની જરૂરિયાત મુજબની મૂડી શેરધારકો પાસે મંગાવે છે અને નહિં બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરી જ્યારે કંપનીનું વિકાસ અને વિસ્તરણ કરવાનું થાય તે સંજોગોમાં બહાર પાડવામાં આવે છે.નહિં બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરીના નવેસરના પબ્લિક ઇસ્યુની કિંમત નિર્ધારણનો પ્રશ્ન ઊભો થતો હોય છે. આ જામીનગીરી શેર બજારમાં નોંધાયેલ હોવાથી જામીનગીરીના નવેસરના પબ્લિક ઇસ્યુની કિંમતનો શેર બજાર દ્વારા જામીનગીરીઓની સાચી કિંમત - સૂચિના આધારે, જામીનગીરીના નવેસરના પબ્લિક ઇસ્યુની કિંમત નિર્ધારણમાં મદદ કરવાનું કાર્ય પણ શેર બજાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

12) કંપની સંચાલન પર નિયંત્રણ :

સ્ટોક બજારમાં જામીનગીરી લેવડ - દેવડ માટે જામીનગીરીનું શેર બજારમાં નોંધાયેલ હોવું ફરજિયાત છે. અને જે કંપનીઓ જેની જામીનગીરી શેર બજારમાં નોંધાયેલ હોય છે તે કંપનીઓને શેરબજારનાંનીતિ - નિયમો બાદકર્તા હોય છે. આમ, જે કંપનીઓ કે જેની જામીનગીરી શેર બજારમાં નોંધાયેલ હોય છે તે કંપનીઓના સંચાલન પર નિયંત્રણ સીધી રીતે શેર બજાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

13) કંપનીની ધંધાકીય માહિતીનું સંગ્રહકાર :

જે કંપનીઓ કે જેની જામીનગીરી શેર બજારમાં નોંધાયેલ હોય છે તે કંપનીઓ દ્વારા શેર બજારને ધંધાકીય માહિતી - જેવી કે નાણાકીય પત્રકો, વાર્ષિક અહેવાલો તેમજ અન્ય અહેવાલો રજૂ કરવા જરૂરી હોય છે. આ ધંધાકીય માહિતી નિર્દેશિકા કે માહિતી - પુસ્તિકા સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે અને આ રીતેશેર બજાર કોર્પોરેટ ક્ષેત્રની આંકડાકીય માહિતી પૂરી પાડે છે જે સરકાર ને આર્થિક આયોજન, કંપનીના સંચાલકોને નિર્ણય ઘડતરની પ્રક્રિયામાં કે વ્યૂહરચના બનાવવામાં રોકાણકારોને લેવડ - દેવડ કરવામાં ખુબ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

3.6 સ્ટોક બજાર અને તેના માળખામાં સુધારાઓ

અ) સ્વતંત્રતા પહેલાંનું સ્ટોક બજાર અને માળખામાં થયેલ સુધારાઓ

આપણા જીવન અને અર્થતંત્રમાં સ્ટોક બજાર આગવું મહત્વ ધરાવે છે. જે રાતોરાત અસ્તિત્વમાં નથી આવ્યું. તેની સ્થાપના ઘણાં વર્ષ પહેલાં કરવામાં આવી છે. સિમાચિહ્ન રૂપ પ્રસંગોની રૂપરેખા નીચે મુજબ છે.

- 1) 18 મી સદીની આસપાસ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની લોન જામીનગીરીની લેવડ - દેવડ કરવામાં આવતી હતી, તેવું પુરાવા દર્શાવે છે.
- 2) 1830 સુધીમાં, બેન્કના શેર્સની લેવડ -દેવડની શરૂઆત થઈ હતી.
- 3) 1830 માં, બોમ્બેમાં દલાલના નામથી વેપારની શરૂઆત થઈ હતી, જ્યારે 6 લોકોએ તેમને શેર દલાલો કહ્યાં હતાં. અને ધીરે ધીરે આ આંકડો વધતો ગયો હતો. 1850 સુધી, આ દલાલો એ વડના વૃક્ષ નીચે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની જામીનગીરી અને બેન્કના શેર્સનો વેપાર કર્યો હતો.
- 4) 1850 માં , કંપની એક્ટ ઘડવામાં આવ્યો અને માર્યાદિત જવાબદારી દાખલ કરવામાં

આવી હતી અને આ રીતે આધુનિક જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીના યુગના આગમનની ઘોષણા
 U.E n.C.E

- 5) 1861 માં, અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો હતો. જેના લીધે અમેરિકાથી યુરોપમાં નિકાસ કરવામાં આવતો કપાસનો પુરવઠો બંધ થયો હતો. જેનો ફાયદો ભારતને થયો હતો અને ભારતના કપાસની માંગ ઊંચી ગઈ હતી. ભારતમાંથી કપાસની નિકાસ વધી હતી અને તેની ચૂકવણી સોના - ચાંદીમાં કરવામાં આવતી હતી. અને આ કારણે કંપનીઓની સ્થાપનાનું ચલણ વધ્યું હતું.
- 6) 1863 અને 1865 દરમિયાન નવા સાહસો દ્વારા રૂ. 30 કરોડ જેટલું ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું. શેર ની ઘેલછા એટલી બધી હતી અને બધા “શેર” કહેવાતા કાગળના ટુકડા પાછળ એટલી હદે દોડતા હતા કે ધી બેક બે રિકલેમેશનનો રૂ. 5000 ની દાર્શનિક કિંમત ધરાવતો શેર રૂ. 50,000 ના પ્રીમિયમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો અને પોર્ટ કેનીંગનો રૂ. 1000 ની દાર્શનિક કિંમતનો શેર રૂ. 11,000 ના પ્રીમિયમે બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો.
- 7) 1865 માં અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ પૂરો થવાના કારણે ભારતીય બજારમાં મંદીનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. અને શેર ધારકો તેમના ધારણ કરેલ શેર વેચવા ધસી ગયા હતા પરંતુ કોઈ ખરીદનાર નહોતા અને બોમ્બેમાં દલાલોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો હતો. અને 1874 સુધી, દલાલો બોમ્બેમાં અહીં-તહીં ફરતાં- ફરતાં શેરી (હાલની દલાલ સ્ટ્રીટ) પર એકઠા થતાં અને વ્યવહારો કરતાં હતા.
- 8) 1875 માં, દલાલો દ્વારા તેમના હિતની રક્ષા કરવા માટે અનોંપચારિક સંગઠન બનાવ્યું હતું.
- 9) 1887 માં બોમ્બેમાં ધી નેટીવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશનકે જે ધી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ તરીકે ઓળખાતું હતું તેની સ્થાપના આ જ શેરીમાં કરવામાં આવી હતી અને આ રીતે દેશનું જૂનામાં જૂનું હાલનું બોમ્બે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જદલાલ સ્ટ્રીટમાં સ્થાપિત થયું હતું.
- 10) અમદાવાદમાં ટેક્ષ્ટાઈલ્સ મિલ્સ વધવાને કારણે, આ મિલ્સના શેરની લેવડ - દેવડ કરવા માટે અમદાવાદમાં શેર બજારની જરૂરિયાત ઊભી થઈ હતી અને 1894 માં અમદાવાદના દલાલો દ્વારા “ધી અમદાવાદ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશન” ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.
- 11) પૂર્વ ભારતમાં શણ, ચા અને કોલસાના ભાવોમાં તેજી આવવાના કારણે અને દલાલો વચ્ચે મતભેદો અને વિવાદો થવાના કારણે, 1908 માં “ધી કલકત્તા સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ એસોસિએશન”ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.
- 12) સ્ટોકબજારનાં નિયમન માટે, 1925 માં “ધી બોમ્બે જામીનગીરી કરાર નિયમન ધારો” ઘડવામાં આવ્યો હતો.
- 13) મદ્રાસમાં એસોસિએશન(હાલનું ચેન્નઈ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ) ની સ્થાપના 1937 માં કરવામાં આવી હતી.
- 14) 1943 માં, વિશ્વયુદ્ધના કારણે ઉપલબ્ધ સંસાધનો ને યુદ્ધ તરફ વળવામાં આવ્યા હતા અને તે માટે મૂડી ઈસ્યુ નિયંત્રણ કરવું જરૂરી બન્યું હતું. તે માટે ડિફેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા ધારો, 1939 દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. અને યુદ્ધ બાદ પણ, કંપનીઓ દ્વારા મૂડી

એકઠી કરવા પર નિયંત્રણ માટે, સરકારના હેતુઓ સિધ્ધ કરવા માટે તેમજ ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે અને રોકાણકારોના હિતને સાચવવા માટે આ નિયંત્રણ જાળવી રાખવામાં આવ્યા હતા.

15) 1947 માં ડિક્રેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા ની સંબંધિત જોગવાઈઓને કેપિટલ ઈસ્યુસ (કન્ટ્રિન્યુઅસ ઓફ કંટ્રોલ) ધારા દ્વારા બદલવામાં આવી હતી.

બ) સ્વતંત્રતા પછીનું સ્ટોક બજાર અને તેના માળખામાં થયેલ સુધારાઓ

1) 1950માં ભારતનું બંધારણ અમલમાં આવતાં સ્ટોક એક્સચેન્જ સ કેન્દ્ર સરકાર હેઠળ આવ્યાં હતાં.

2) 1951 માં એ.ડી.ગોરવાળા કમિટીની ભલામણ મુજબ, જામીનગીરીની લેવડ- દેવડ પર નિયંત્રણ માટે, સ્ટોક એક્સચેન્જ ના કામગીરીના નિયમન માટે અને જામીનગીરીના અનિચ્છનીય વ્યવહારો રોકવા માટે ધી સિક્યુરિટીસ કોન્ટ્રેક્ટસ (રેગ્યુલેશન) ધારો, 1956 ઘડવામાં આવ્યો.

3) 1980 અને 1990 ના દાયકાઓમાં આર્થિક વિકાસ ટકાવવા માટે કાર્યક્ષમ અને સુવિકસિત જામીનગીરી બજારની જરૂરિયાત છે તેવી સમજ ઊભી થઈ હતી. કારણ કે જો જામીનગીરી બજાર કાર્યક્ષમ અને સુવિકસિત હોય તો તે લોકોની વાસ્તવિક બચતમાં વધારો કરે છે, મૂડી રચના વધારે છે, રોકાણ કરી શકાય તેવાં ભંડોળને સુધારી રોકાણની ઉત્પાદકતા વધારે છે અને આ રીતે દેશના આર્થિક વિકાસને પોષે છે. અને તેથી જામીનગીરી બજારની કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે, પારદર્શિતા વધારવા માટે, ગેરવ્યાજબી વેપાર અટકાવવા માટે, ભારતીય ધોરણ સુધી લઈ જવા માટે જામીનગીરી બજારની ગુણવત્તા સુધારવા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો અને 1990ના દાયકાની શરૂઆતમાં જામીનગીરી બજારનાં ઉદારીકરણ કરવા માટે (દેશનો આર્થિક વિકાસ થાય તે માટે), તેનું નિયમન કરવા માટે (રોકાણકારના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે) તેમજ તેના વિકાસ માટે કાર્યક્ષમતા અને પારદર્શિતા વધારવા માટે) સુધારણાઓનું પેકેજ અમલમાં મુકવામાં આવ્યું હતું. 1992 માં સિક્યુરિટીસ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને આ રીતે શેર બજારમાં સુધારણાની શરૂઆત થઈ હતી. મુખ્ય સુધારણાઓ નીચે મુજબ છે:

અ) મૂડી બહાર પાડવા પર નિયંત્રણ:

શેરબજારનાં ઉદારીકરણની મુખ્ય પહેલ અંતર્ગત મૂડી ઈસ્યુ (નિયંત્રણ) ધારો રદ કરવામાં આવ્યો અને આ સાથે મૂડી બહાર પાડવા પરથી, ઈસ્યુની કિંમત નક્કી કરવા પરથી, પ્રીમિયમ નિર્ધારણ પરથી તેમજ જામીનગીરી પર વ્યાજના દરો નક્કી કરવા પરથી સરકારનું નિયંત્રણ દૂર થયું હતું. રોકાણકારોના હિતમાં પ્રગટીકરણ અને રક્ષણ માર્ગદર્શિકા (Disclosure and Protection Guidelines) SEBI દ્વારા બહાર પાડવામાં આવવામાં આવી હતી અને આમ શેર બજાર ગુણવત્તા આધારિત નિયમનની પ્રગટીકરણ આધારિત નિયમન તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું.

બ) નિયમનકારની સ્થાપના :

જામીનગીરીમાં રોકાણ હાથ ધરવું સુરક્ષિત છે તેવી ખાતરી આપવા માટે સેબી (SEBI - સિક્યુરિટીસ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા) નામની કાયદેસરની સ્વાયત સંસ્થા (Agency)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી - જે શેર બજાર નિયમન માટેની પહેલ

હતી. સેબીને યોગ્ય અધિકારો અને જવાબદારીઓ પણ સોંપવામાં આવી હતી. જેથી કરીને તે - 1) જામીનગીરીનાં રોકાણકારના હિતનું રક્ષણ કરી શકે 2) શેરબજારનાં વિકાસની વૃદ્ધિ કરી શકે અને 3) શેર બજારનું નિયમન કરી શકે. સેબીનું નિયમનકારી અધિકાર ક્ષેત્ર બહોળું છે કે જેમાં કોર્પોરેટ્સ (કંપનીઓ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવતી મૂડી અને જામીનગીરીની ફેરબદલ), મધ્યસ્થીઓ તેમજ શેર બજાર સાથે જોડાયેલ તમામ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. તમામ શેર બજાર મધ્યસ્થીઓની સેબી દ્વારા નોંધણી અને નિયમન કરવામાં આવે છે. મધ્યસ્થીઓ દ્વારા જામીનગીરી કાયદાનું પાલન કરવા માટે અને રોકાણકારોની ફરિયાદના નિવારણ માટે અનુપાલન અધિકારીની નિમણૂક કરવી જરૂરી છે.

ક) સ્કીન આધારિત લેવડ - દેવડ પદ્ધતિ (SBTS - સ્કીન બેઈઝ્ડ ટ્રેડીંગ સીસ્ટમ) - શેરબજારનાં વિકાસની મુખ્ય પહેલ અંતર્ગત રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈનસંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ - દેવડ પદ્ધતિ (SBTS) નો હતો. આ પદ્ધતિ અંતર્ગત શેર બજારનો જામીનગીરીની સંખ્યા અને જે કિંમતે ખરીદવા કે વેચવા માંગતો હોય તે ઓર્ડર કમ્પ્યુટરમાં નાખે છે અને કમ્પ્યુટર દ્વારા સામે પક્ષે આ જરૂરિયાતને મેળ ખાતો અન્ય કોઈ ખરીદનાર કે વેચનાર શોધવામાં આવે છે અને લેવડ - દેવડ અમલમાં મુકવામાં આવે છે. SBTS ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ઓડર્સને સમયની પ્રાથમિકતા અને યુસ્ત કિંમત ને આધારે સરખાવે છે અને આ રીતે સમય અને પડતર ઘટાડી, જોખમની ભૂલ તેમજ છેતરપીંડીની શક્યતા નહિવત્ કરી કામગીરી કાર્યક્ષમતા ને સુધારે છે. SBTS શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓ સમક્ષ સંપૂર્ણ શેર બજારનું જે તે સમયનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે અને આ રીતે શેર બજારને પારદર્શક બનાવે છે અને શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓ પાસેથી નાના - મોટા ઓર્ડર્સ સ્વીકારી, તેમની એકબીજાથી ઓળખ છતી કર્યા વગર તેમને કોઈપણ સ્થળેથી એક્સાથે પ્રવેશ આપી એકબીજા સાથે લેવડ - દેવડકરવા માટેનું મંચ પૂરું પાડે છે. તકરારની પરિસ્થિતિમાં, SBTS સંપૂર્ણ લેવડ - દેવડની સમગ્ર પ્રક્રિયાનું ઓડીટ પર્ગેરુ પણ પૂરું પાડે છે. SBTS એ જામીનગીરીની લેવડ - દેવડને દલાલો આધારિત વિશાળ ઓરડામાંથી રોકાણકારોના ઘરના ઓરડાના ઈન્ટરનેટનું જોડાણ ધરાવતા PC સુધી કે ફરતા રોકાણકારોના કિસ્સામાં WAPનું જોડાણ ધરાવતી હાથથી પકડી શકાતા ઉપકરણ સુધી પહોચાડી દીધું છે. આમ, SBTS ભારત જેવા ભૌગોલિક રીતે વિશાળ દેશમાં દરેક રોકાણકારોને શેર બજારમાં પ્રવેશની સરખી તક પૂરી પાડે છે.

ડ) જોખમ સંચાલન :

શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓને સુરક્ષિત રાખવા માટે, રોકાણકારોના હિત ને સાચવવા માટે અને બજારની અંખડિતતા પણ બચાવવા માટે, શેર બજારમાં જોખમના સંચાલન માટે ઘણા બધા પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે જેમાં: લેવડ - દેવડનું ચક્ર, અભૌતિકીકરણ, ડેરીવેટીવ્સ અને પતાવટની બાંધધરી મુખ્ય છે.

i) લેવડ - દેવડ ચક્ર: શેર બજારમાં જામીનગીરીઓનું લેવડ - દેવડ ચક્ર 14 થી લઈ 30 દિવસ સુધીનું છે. અને તેની પતાવટમાં બીજાં 15 દિવસનો સમય લાગતો હતો. અને આ ચક્રને વળગી રાખવામાં પણ નહોતું આવતું. અને તેથી ફરતું પતાવટ (Rolling Settlement) T + 5 ધોરણે (એટલે કે લેવડ - દેવડનો દિવસ + 5 દિવસ સુધીમાં લેવડ - દેવડની પતાવટ થાય છે) દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. જે સમય જતાં T + 3 અને T + 2 (એટલે કે સોમવારે થયેલ લેવડ - દેવડની પતાવટ બુધવાર સુધી થાય છે) સુધી પહોંચ્યું છે.

- ii) અભૌતિકીકરણ: શેરની લેવડ - દેવડ શેરના સર્ટિફિકેટની ભૌતિક ગતિને આધારે કરવામાં આવતી હતી. એટલે કે જ્યારે વેચનાર દ્વારા શેર સર્ટિફિકેટ મોકલવામાં આવતું અને ખરીદનાર દ્વારા ચૂકવણી કરવામાં આવતી ત્યારે લેવડ - દેવડ ની પતાવટ થતી હતી. શેર સર્ટિફિકેટ વેચનાર દ્વારા તેના દલાલને મોકલવામાં આવતું, વેચનારના દલાલ દ્વારા ખરીદનારના દલાલને અને છેવટે ખરીદનારના દલાલ દ્વારા ખરીદનારને મોકલવામાં આવતું. આમ, શેરસર્ટિફિકેટ મોકલવાની લાંબી સાંકળને લીધે વધુ સમય જતો અને વિલંબ પણ થતો. ત્યારબાદ શેર સર્ટિફિકેટને પોતાનાં નામે કરવા ખરીદનાર દ્વારા કંપની માં મોકલવામાં આવતા અને કંપની દ્વારા પુરાવાને આધારે શેર સર્ટિફિકેટ પર શેરો કરી આપવામાં આવતો અને ન કરી આપવાનો હક્ક પણ કંપની પાસે હતો. અને ઘણી વાર તો ચોરી, બનાવટ સર્ટિફિકેટ ફાટી જવું, ખોવાઈ જવું તેવું પણ બનતું. આમ, શેરના સર્ટિફિકેટની ભૌતિક ગતિને કારણે ખર્ચમાં વધારો, પતાવટમાં વિલંબ, મર્યાદિત તરલતા તેમજ રોકાણકારોની ફરિયાદ થવી, તેનું નિરાકરણ લાવવું, તે પણ સમય માંગે તેવું હતું. આ બધી સમસ્યાઓનાં નિવારણ અને જામીનગીરીની ગતિ, ચોકસાઈ અને સલામતી પૂર્વકના મુક્ત હસ્તાંતરણને સુનિશ્ચિત કરવા, 1996માં ડિપોઝિટરીસ ધારો પસાર કરવામાં આવ્યો અને જામીનગીરીના અભૌતિકીકરણ દ્વારા ડિપોઝિટરીસ ઢબ દાખલ કરવામાં આવી. એટલે કે વેચનાર થી ખરીદનાર સુધી શેર સર્ટિફિકેટની હેરફેર કર્યા સિવાય શેરની માલિકીનું હસ્તાંતરણ વિજાણું વિષયક રીતે ચોપડે નોંધ કરી કરવામાં આવે છે.
- iii) ડેરીવેટીવ્સ: શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓને હેજિંગ (Hedging), સટ્ટા અને ભાવ નિર્મૂલન (આર્બિટ્રેજ) દ્વારા જોખમ સંચાલન માટે જામીનગીરી કરાર (નિયમન) ધારાને 1995માં સુધારવામાં આવ્યો અને જામીનગીરીના “વિકલ્પ” (ઓપ્શન લેવડ - દેવડ કરનારને નક્કી કરેલ કિંમત અને તારીખે શેરને ખરીદવા કે વેચવાનો હક્ક આપે છે) પરથી પ્રતિબંધ હટાવવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ 1999માં આ ધારાને ફરીથી સુધારવામાં આવ્યો અને આ માટે “બદલા” કે જે ફોરવર્ડ ટ્રેડિંગ તરીકે પણ ઓળખાય છે તેના પરથી પણ પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો કારણ કે તે ડેરીવેટીવ્સ લેવડ - દેવડ માં અવરોધ ઊભું કરતો હતો.
- iv) પતાવટની બાંધધરી: શેર બજારમાં રહેલ જોખમને પહોંચી વળવા માટે ઘણા બધા પગલાં લેવામાં આવ્યા છે. શેર બજારમાં થયેલ લેવડ - દેવડ અંગે શેર દલાલો દ્વારા કસૂર થાય તેને અનુલક્ષીને આવી લેવડ - દેવડની બાંધધરી આપવા લેવડ - દેવડ અને પતાવટ બાંધધરી ભંડોળ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે.
- ઈ) અન્ય સુધારાઓ:
- i) 1996માં, મ્યુચ્યુલ ફંડ્સના નિયમોમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને ફંડ્સ મેનેજરને વધુ સુગમતા આપવામાં આવી અને સાથે - સાથે પારદર્શિતા, પ્રગટીકરણ અને ઉત્તરદાયિત્વ વધારવામાં આવી.
- ii) શેર બજારમાં તરલતાના પ્રવર્તન માટે, 2004 માં લેવડ - દેવડ અને જામીનગીરી ધિરાણ પધ્ધતિને તર્કસંગત બનાવવામાં આવી છે.
- iii) ક્લીયરિંગ હાઉસને હરાજીઓનો આશરો લીધા વગર પતાવટ પૂર્ણ કરવા માટે જામીનગીરી ઉછીની લેવાની સત્તા સોંપવામાં આવી છે. આમ, બજારમાંથી હરાજીને દૂર કરવામાં આવી છે.
- iv) શેરબજારનાં સહભાગી અને વ્યાવસાયિકોની કેન્દ્રીય નોંધણી કરવા અને જાળવવા માટેની

જવાબદારી NSDL(National securities Depository Limited) ને સોંપવામાં આવી છે. જેથી શેર બજાર ઉપર નજર રાખવી હાથવગી બની છે.

- v) નોંધણીની જરૂરિયાતોને ગતિશીલ કરવા અને જામીનગીરીની લેવડ - દેવડના મંચ પર પ્રવેશ આપવા માટે CLA(Central Listing Authority) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.
- vi) રોકાણકારોની ફરિયાદોના નિવારણ માટે લોકપાલની નિમણૂક કરવામાં આવી છે.
- vii) પતાવટ ચક્ર ટૂંકું કરવા સંસ્થાકીય રોકાણકારો માટે ઝડપી, સુરક્ષિત, કિંફાયતી અને સ્વયંસંચાલિત પદ્ધતિ - STP(Straight - through Processing) દાખલ કરવામાં આવી છે.
- viii) લેવડ - દેવડ માટે પેદાશોની ઉપલબ્ધતા વધારવા માટે ડેરીવેટીવ્સના જુદાં-જુદાં પ્રકારો બનાવવામાં આવ્યા છે, જેવાં કે વ્યાજ દર ડેરીવેટીવ્સ, કોર્પોરેટ કે કંપની ની ઉછીની જામીનગીરી, છૂટક સરકારી જામીનગીરી વિગેરે.
- ix) પ્રગટીકરણ અને શાસનનાં ધોરણોમાં નોંધપાત્ર સુધારો કરવામાં આવ્યો.
- x) સેબી દ્વારા શેરબજારનાંસંચાલક મંડળનું પુનર્ગઠન કરવામાં આવ્યું અને દલાલોના ખાતા માટે મૂડી પર્યાપ્તતા ધોરણો પણ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.
- xi) ઓવર - ધ - કાઉન્ટરએક્સ્ચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા(OTCEI) ની રચના કરવામાં આવી (OCTEI - નાના અને મધ્યમ કદની પેઢીઓ શેર બજારમાં પ્રવેશ કરી શકે તે માટે અમેરિકામાં આવેલ નાસ્ડેક જેવું ભારતમાં સ્થપાયેલ ઈલેક્ટ્રોનિક શેર બજાર છે કે જેમાં લેવડ - દેવડ માટેનું કોઈ મધ્યવર્તી સ્થાન નથી અને તમામ વ્યવહારો ઈલેક્ટ્રોનિક નેટવર્ક દ્વારા થાય છે.)
- xii) નેશનલસ્ટોક એક્સ્ચેન્જની ઈલેક્ટ્રોનિક લેવડ - દેવડ માટે રાષ્ટ્ર - વ્યાપી સ્ટોક એક્સ્ચેન્જતરીકે સ્થાપના કરવામાં આવી.
- xiii) બોમ્બે સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા સ્ક્રીન બેઇઝડ લેવડ - દેવડ (Screen - based Trading) દાખલ કરવામાં આવી છે અને જે મોટાભાગના શેર બજારોમાં જોવા મળી રહી છે (Screen - based Trading - એ એવા પ્રકારની લેવડ - દેવડ કે જેમાં આધુનિક ટેલિકમ્યુનિકેશન અને કમ્પ્યુટર ટેકોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા માહિતી સંક્રમણની સાથે - સાથે નાણાકીય બજારોમાં લેવડ - દેવડ પણ કરવામાં આવે છે.)
- xiv) શેર બજારોમાં માર્ક - ટુ - માર્કેટ માર્જીન્સ(Mark-to-Market Marjins) દાખલ કરવામાં આવ્યું છે (Mark-to-Market Marjinsમાં જામીનગીરીની કિંમતની નોંધ, પોર્ટફોલિયો, અથવા ખાતું (કે જે જામીનગીરીની ચોપડે કિંમતને બદલે હાલની બજાર કિંમત દર્શાવવા માટે)નો સમાવેશ થાય છે.
- xv) નેશનલ સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ દ્વારા જામીનગીરીના ક્લીયરિંગ અને પતાવટમાં ભરોસો લાવવા અને ટકાવી રાખવા માટે ટૂંકા અને સુસંગત પતાવટ ચક્રને પ્રોત્સાહિત કરવા અને જાળવવા માટે તેમજ કાઉન્ટર - પાર્ટી (દરેક નાણાકીય વ્યવહાર કરવા માટે બે પક્ષકારો હોવા જરૂરી છે. આમ નાણાકીય વ્યવહારમાં ભાગ લેનાર અન્ય પક્ષકાર ને કાઉન્ટર પાર્ટી કહે છે) જોખમની બાંધરૂં પૂરી પાડવા નેશનલ સિક્યુરિટીસ ક્લીયરિંગ કોર્પોરેશન લિમિટેડ(NSCCL)ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

- xvi) વિદેશી સીધું રોકાણ (Foreign Direct Investment), સ્ટોકની દલાલીમાં, એસેટ મેનેજમેન્ટ કંપનીઓમાં (Asset Management Companies), મર્યન્ટ બેન્કિંગ અને અન્ય નોન બેંક ફાઇનાન્સ કંપનીઓમાં માન્ય કરવામાં આવ્યું છે.
- xvii) સેબી સાથે નોંધણી કર્યા બાદ ભારતીય મૂડી બજારમાં દાખલ થવા માટે વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારોને (Foreign Institutional Investors - FIIs)ને મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
- ફ) આગામી સુધારાઓ:
- i) જામીનગીરી બજારનાં વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા માટે જરૂરી વ્યવસાયિકોનો સંવર્ગ તૈયાર કરવા માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સ્થાપના કરવાનું વિચારણા હેઠળ છે.
- ii) ગુણવત્તા સભર મધ્યસ્થી બનવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કુશળતા મધ્યસ્થીઓ ધરાવે છે કે નહિ તે સુનિશ્ચિત કરવા રાષ્ટ્ર - વ્યાપી પ્રમાણીકરણ કરવામાં આવી રહ્યું છે.
- iii) હિત સંઘર્ષ દૂર કરવા માટે માલિકી, સંચાલન અને લેવડ - દેવડના હક્કો ત્રણ જુદાં-જુદાં લોકોના સમૂહોને આપવા માટેની વિચારણા કરવામાં આવી રહી છે.
- iv) લેવડ - દેવડની શરૂઆત થી પતાવટ સુધી બજાર - વ્યાપી STP (Straight - through Processing) દાખલ કરવાનું વિચારણા હેઠળ છે.
- v) લેવડ - દેવડની પતાવટ માટે T + 2 ને બદલે T + 1 પેટર્ન કરવાનું હાથ ધરવામાં આવનાર છે.
- vi) રોકાણકારોના હિતમાં હિસાબી ધોરણો, પ્રગટીકરણ અને કંપની શાસન પ્રથાઓનું સતત રીતે સમીક્ષા અને તેની કક્ષા ઉંચી લઈ જવામાં આવનાર છે.
- vii) બજારની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી જુદાં-જુદાં નિયમોની સતત રીતે સમીક્ષા અને તેની કક્ષા ઉંચી લઈ જવામાં આવનાર છે.
- viii) શેરબજારનાં સહભાગીઓની તમામ પ્રકારની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે બજારમાં નવી પેદાશો દાખલ કરવાનું પણ વિચારણા હેઠળ છે.

સ્વાધ્યાય

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- 1) સ્ટોક બજાર વિષે તમે શું જાણો છો ? તેનો અર્થ અને વ્યાખ્યા વિગતે ચર્ચો.
- 2) સ્ટોક બજાર ને વ્યાખ્યાયિત કરી તેના લક્ષણો વિગતે ચર્ચો.
- 3) સ્ટોક બજારનો અર્થ આપી તેના પ્રકારોની વિગતે છણાવટ કરો.
- 4) સ્ટોકબજારનાં કાર્યો કયા - કયા છે ? વિગતે સમજાવો.
- 5) સ્ટોક બજારમાં તેની સ્થાપનાથી શરૂ કરીને સ્ટોક બજાર અને તેના માળખામાં કયા - કયા સુધારાઓ થયા છે ? - તે વિગતે જણાવો.
- 6) બોમ્બે સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્ષચેન્જની સામ્યતા તેમજ ભિન્નતા વિગતે ચર્ચો.
- 7) સ્ટોક બજાર ને વ્યાખ્યાયિત કરો અને સ્ટોક બજારમાં સ્વતંત્રતા પહેલાનાં સુધારાઓ વિગતે ચર્ચો.

- 8) સ્ટોક બજાર વિષે તમે શું જાણો છો ? સ્ટોક બજારમાં સ્વતંત્રતા બાદનાં સુધારાઓ વિગતે ચર્ચો.
- 9) સ્ટોક બજારમાં સ્વતંત્રતા બાદ ક્યા - ક્યા સુધારાઓ હાથ ધરવામાં આવ્યાં હતાં? જોખમ સંચાલન અંગેનો સુધારો વિગતે ચર્ચો.

ટૂંકનોંધ લખો.

- 1) સ્ટોકબજારનાં લક્ષણો
- 2) સ્ટોકબજારનાં પ્રકારો
- 3) સ્ટોકબજારનાં કાર્યો
- 4) સ્ટોક બજારમાં સુધારાઓ
- 5) સ્ટોક બજારમાં સ્વતંત્રતા પહેલાનાં સુધારાઓ
- 6) સ્ટોક બજારમાં સ્વતંત્રતા બાદનાં સુધારાઓ
- 7) પ્રાથમિક અને ગૌણ બજાર
- 8) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ
- 9) ઈક્વિટી બજાર કે રોકડ વૃત્તખંડ (SEGMENT) અને ડેરીવટીવ બજાર
- 10) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ
- 11) નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ
- 12) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જવચ્ચેની સામ્યતા

બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

- (1) “જામીનગીરીનો મૂળભૂત જાહેર ઈસ્યુ પૂર્ણ થયા બાદ, _____ની દલાલો કે મધ્યસ્થીઓ દ્વારા જે સ્થાન પર લેવડ - દેવડ થાય છે તે સ્થાન એટલે કે સ્ટોક એક્સચેન્જ”
 - (અ) સેકન્ડ હેન્ડ બનેલ જામીનગીરી
 - (બ) પ્રથમ વાર બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરી
 - (ક) વારંવાર બહાર પાડવામાં આવેલ જામીનગીરી
 - (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ

જવાબ (અ)
- (2) “એક રીતે જોઈએ તો, _____ એ એક એવું સ્થળ કે જ્યાં એક રોકાણકાર કે જેને નોંધાયેલ જામીનગીરી ખરીદેલ છે અને નાણાંની જરૂરીયાત પડતા તે જામીનગીરી અન્ય રોકાણકારને વેચાણ કરી શકે અને પોતાની તરલતા જાળવી શકે. અને બીજી રીતે જોઈએ તો, સ્વ-નિયમન અને સભ્યોના હિતનું રક્ષણ કરવાના હેતુ માટેનું સભ્ય દલાલોનું સંગઠન એટલે _____”
 - (અ) સ્ટોક એક્સચેન્જ, સ્ટોક એક્સચેન્જ
 - (બ) સ્ટોક એક્સચેન્જ, દલાલ એક્સચેન્જ
 - (ક) દલાલ એક્સચેન્જ, સ્ટોક એક્સચેન્જ
 - (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ

જવાબ : (અ)

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

- (3) “સ્ટોક એક્સચેન્જ એ _____ છે કે જ્યાં સેકન્ડ હેન્ડ જામીનગીરી કે જે નોંધાયેલ છે તેની સુરક્ષિત, ઝડપી અને અનુકૂળ રીતે લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે.”
- (અ) સંયોજિત બજાર (બ) અસંગઠિત બજાર
(ક) વિસ્થાપિત બજાર (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ : (અ)
- (4) જામીનગીરી એક્સચેન્જસ એ બજારો છે કે જ્યાં જામીનગીરીઓ કે જે જામીનગીરી એક્સચેન્જસ માં નોંધાયેલ છે તેનું _____ નાં આશયથી ખરીદ કે વેચાણ કરવામાં આવે છે.”
- (અ) રોકાણ (બ) સટ્ટા
(ક) ‘અ’ કે ‘બ’ (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ : (ક)
- (5) સ્ટોક એક્સચેન્જસ એ ફક્ત ધંધાકીય વ્યવહારોની મુખ્ય રંગભૂમીઓ નથી, તેઓ _____ પણ છે કે જે દેશના ધંધાકીય વાતાવરણની સામાન્ય પરિસ્થિતિઓ પણ દર્શાવે છે.
- (અ) બેરોમિટર્સ (બ) થર્મોમિટર્સ
(ક) બેર્મોમિટર્સ (ડ) થર્મોમિટર્સ જવાબ: (અ)
- (6) _____ તેવો કોઈ વ્યક્તિઓનો સમૂહ કે જેની રચના જામીનગીરીઓની ખરીદી, વેચાણ કે લેવડ - દેવડનાવેપાર ને સહાય , નિયમન કે નિયંત્રણના હેતુ માટે થઈ હોય તે સ્ટોક એક્સચેન્જતરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે.
- (અ) સમાવિષ્ટ હોઈ કે ન હોય (બ) સંસ્થાપિત હોઈ કે ન હોય
(ક) ‘અ’ કે ‘બ’ (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ: (ક)
- (7) સ્ટોક એક્સચેન્જમાં ફક્ત _____ જામીનગીરીની જ લેવડ - દેવડ કરવામાં આવે છે
- (અ) નોંધાયેલ (બ) નહિ નોંધાયેલ
(ક) જામીનપાત્ર (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ; (અ)
- (8) સ્ટોક એક્સચેન્જમાં માંગ અને પુરવઠાના સિદ્ધાન્તનાં આધારે જામીનગીરીની _____ થાય છે.
- (અ) કિંમત નિર્ધારણ (બ) લેવડ - દેવડ
(ક) નોંધણી (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ; (અ)
- 9) પ્રાથમિક શેર બજાર એ સ્થળ છે કે જ્યાં જામીનગીરી _____ વખત બહાર પાડવામાં આવે છે.
- (અ) પહેલી (બ) વારંવાર
(ક) ‘અ’ કે ‘બ’ (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ: (અ)
- (10) બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE) એ _____ શેર બજાર છે, જ્યારે નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE) એ સૌથી _____ શેર બજાર છે.
- (અ) જૂનામાં જૂનું, મોટામાં મોટું (બ) મોટામાં મોટું, જૂનામાં જૂનું
(ક) જૂનામાં જૂનું, નાનું (ડ) ઉપરમાંથી એકપણ નહિ જવાબ : (અ)

(11) સ્ટોક બજારનું જરૂરી કાર્ય _____ છે.

(અ) મૂડીની તરલતાની સુનિશ્ચિતતા

(બ) તૈયાર અને સતત બજારની ઉપલબ્ધતા

(ક) બચતની ગતિશીલતા

(ડ) ઉપરના તમામ

જવાબ: (ડ)

(12) સ્ટોક બજાર નું જરૂરી કાર્ય _____ છે

(અ) સુરક્ષિત બજાર

(બ) મૂડી નિર્માણ

(ક) જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન

(ડ) ઉપરના તમામ

જવાબ : (ડ)

(13) સ્ટોક બજારનું જરૂરી કાર્ય _____ છે.

(અ) આર્થિક વિકાસ

(બ) રોકાણકારોનાં હિતની સલામતી

(ક) આર્થિક પરિસ્થિતિનું બેરોમિટર

(ડ) ઉપરના તમામ

જવાબ: (ડ)

(14) 1874 સુધી, દલાલો બોમ્બેમાં અહીં -તહીફરતાં શેરી પર એકઠા થતાં અને વ્યવહારો કરતાં હતા જે અત્યારે _____ તરીકે ઓળખાય છે.

(અ) દલાલ સ્ટ્રીટ

(બ) બ્રોકર્સ સ્ટ્રીટ

(ક) બોમ્બે સ્ટ્રીટ

(ડ) શેર માર્કેટ સ્ટ્રીટ

જવાબ : (અ)

એકમ : 4 નાના અને મધ્યમ ધંધાનું શેરમાર્કેટમાં સ્થાન

રૂપરેખા :

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 અર્થ
- 4.3 નાના અને મધ્યમ ધંધાની વ્યાખ્યા
- 4.4 નાના અને મધ્યમ ધંધાના શેરની નોંધણીની પ્રક્રિયા
- 4.5 નાના અને મધ્યમ ધંધામાં શેરબજારની ભૂમિકા
- 4.6 નાના અને મધ્યમ ધંધાનો શેરબજારમાં વિકાસ
- 4.7 સ્વાધ્યાય

4.1 પ્રસ્તાવના:

મૂડીબજારમાં રોકાણ ઘણા વિકલ્પો માટેની તક આપે છે. શેરબજારને આપણે મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજીત કરીએ છીએ : પ્રાથમિક બજાર (પ્રાઈમરી માર્કેટ) તેમજ ગૌણ બજાર (સેકન્ડરી માર્કેટ). ગૌણ બજાર કરતાં પ્રાથમિક શેરબજારમાં શેર ખરીદવાની અને વેચાણની વધુ શક્યતાઓ રહેલી છે. પ્રવર્તમાન બજારમાં વેપાર માટે જાણીતા સ્ટોક એક્સચેન્જ (BSE, NSE, વગેરે), સૂચિબદ્ધ થયેલી કંપનીઓનાં શેરના વ્યવહાર ઉપરાંત બીજા ઘણા વિકલ્પો છે, જેમ કે પ્રારંભિક

જાહેર ભરણું (આઈપીઓ), પ્રાથમિક બજાર, ડેરિવેટિવ્સ માર્કેટ, વગેરે. આ વિકલ્પોમાં તાજેતરમાં લઘુ-મધ્યમ એન્ટરપ્રાઈઝ એક્સચેન્જ એટલે કે, નાના અને મધ્યમ ધંધાનું સ્ટોક એક્સચેન્જ વિકલ્પ પણ ઉમેરાયો છે. રોકાણકારો માટે નવા તેમજ વધુ ફાયદાકારક વિકલ્પ તરીકે આ સ્ટોક એક્સચેન્જ એ શ્રેષ્ઠ પ્લેટફોર્મ સાબિત થઈ શકે છે.

4.2 અર્થ:

SME એક્સચેન્જ એ નાના અને મધ્યમ ધોરણના ઉદ્યોગસાહસોના શેરના વેપાર માટે સમર્પિત સ્ટોક એક્સચેન્જ છે. આ એક્સચેન્જમાં મુખ્યત્વે એવી કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે જે મુખ્ય એક્સચેન્જમાં સૂચિબદ્ધ થવામાં મુશ્કેલી અનુભવે છે.

ભારતમાં SME એક્સચેન્જની વ્યાખ્યા SEBI (કેપિટલ અને ડિસ્ક્લોઝર આવશ્યકતા) પ્રકરણ XA માં આપવામાં આવી છે. SME એક્સચેન્જને SEBI દ્વારા આપવામાં આવેલી જામીનગીરીઓની સૂચિની મંજૂરી માટે એક સમર્પિત બજાર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું છે.

આમાં મુખ્ય બોર્ડને બાકાત રાખવામાં આવે છે. અહીં મુખ્ય બોર્ડ એટલે SME એક્સચેન્જ સિવાયના અન્ય રાષ્ટ્રવ્યાપી ટ્રેડિંગ સ્ટોક એક્સચેન્જ. ભારતમાં મુખ્યત્વે BSE અને NSE અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

નામ -

નાના અને મધ્યમ ધંધાના સ્ટોક એક્સચેન્જને ભારતમાં SME એક્સચેન્જ તરીકે

ઓળખવામાં આવે છે. વિશ્વમાં આવા એક્સચેન્જને વિવિધ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. જેવા કે વૈકલ્પિક રોકાણકાર એક્સચેન્જ, એન્ટરપ્રાઇઝ માર્કેટ, SME બોર્ડ વગેરે.

નાના અને મધ્યમ ધંધાનું
શેરમાર્કેટમાં સ્થાન

NSE અને BSE બંને મુખ્ય બોર્ડે ભારતમાં અલગ-અલગ SME સ્ટોક એક્સચેન્જ બનાવ્યાં છે:

- BSE ના સ્ટોક એક્સચેન્જને ‘SME સ્ટોક એક્સચેન્જ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- NSE ના સ્ટોક એક્સચેન્જને ‘Emerge’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
અહીં આપણે વિવિધ દેશોના આવા એક્સચેન્જના નામો પણ જોઈએ.
- ઈંગ્લેન્ડ - AIM (Alternate Investment Market),
- કેનેડા - TSX Ventures,
- હોંગકોંગ - GEM (Growth Enterprise Market),
- જાપાન - MOTHERS (Market Of The High-Growth And Emerging Stocks),
- સિંગાપોર - Catalist,
- ચીન - Chinext.

4.3 નાના અને મધ્યમ ધંધાની વ્યાખ્યા

આપણે અત્યારે સુધી ચર્ચા કરી કે નાના અને મધ્યમ ધંધા માટે અલગથી શેરબજાર હોય છે જે આવા ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપી શકે. હવે આપણે નાના અને મધ્યમ ધંધામાં કોનો સમાવેશ થાય છે? એની વિગતો જોઈએ.

નાના અને મધ્યમ ધંધા માટેનું કાયદાકીય કાર્યક્ષેત્ર “Micro, Small and Medium Enterprise Development Act, 2006” (MSME કાયદા) દ્વારા સંચાલિત થાય છે.

MSME કાયદાની કલમ 7 માં ધંધાનું વિભાગીકરણ સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ – એમ ત્રણ વિભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ વિભાગીકરણ પ્લાન્ટ & મશીન (સાધનો)માં રોકાણ તેમ જ વાર્ષિક વેચાણના આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

આપણે એ વિભાગીકરણને કોષ્ટક રૂપમાં સમજાવે તો,

ઉત્પાદકીય વસાહતો અને સેવાકીય ક્ષેત્ર (1 જુલાઈ, 2020 થી લાગુ)			
વિભાગીકરણ	સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગો	નાના ઉદ્યોગો	મધ્યમ ઉદ્યોગો
પ્લાન્ટ & મશીન (સાધનો)માં રોકાણ	મહત્તમ 1 કરોડ રૂપિયા	મહત્તમ 10 કરોડ રૂપિયા	મહત્તમ 50 કરોડ રૂપિયા
વાર્ષિક વેચાણ	મહત્તમ 5 કરોડ રૂપિયા	મહત્તમ 50 કરોડ રૂપિયા	મહત્તમ 250 કરોડ રૂપિયા

(સ્ત્રોત: <https://msme.gov.in/know-about-msme>)

4.4 નાના અને મધ્યમ ધંધાના શેરની નોંધણીની પ્રક્રિયા

MSME ધંધાની નોંધણી.

SME ના શેરની શેરબજારમાં નોંધણી કરાવતા પહેલા તેની MSME તરીકે નોંધણી થયેલી હોવી જોઈએ. કોઈ પણ અરજદાર <https://msme.gov.in/online-application> પર જઈને જરૂરી વિગતો ભરીને નોંધણી કરવી શકે છે. આ માટેનું પ્રમાણપત્ર અરજીના 4-5 દિવસમાં જ

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

મળી જાય છે. તેની સમયમર્યાદા હોય છે. આ પ્રમાણપત્ર ઉત્પાદકીય વસાહતો અને સેવાકીય ક્ષેત્ર એમ બંને માટે હોય છે.

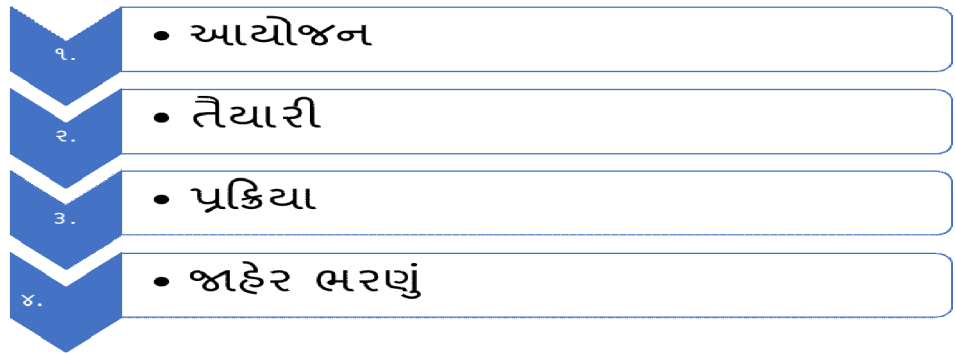
MSME ની નોંધણી માટે જે વિગતો માંગવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે.

- આધારકાર્ડ,
- ભાડા કરાર,
- મિલકતોના કાગળો,
- રદ થયેલો ચેક,
- ખરીદ-વેચાણના બિલ,
- ભાગીદારી કરાર,
- કંપનીને મળેલા લાઇસન્સની કોપી,
- શીન ખરીદીના બિલ વગેરે

આ પ્રમાણપત્ર મેળવવા માટે રૂ. 1,999/- જેટલો ખર્ચ થાય છે.

શેર નોંધણી:

SME સ્ટોક એક્સચેન્જમાં શેરની નોંધણી માટે નીચેના પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે.

આ ચાર મુદ્દાની વિગતો આ પ્રમાણે છે.

1. આયોજન

ISSUER કંપની વ્યાવસાયિક સલાહકાર તરીકે મર્યન્ટ બેન્કરની નિમણૂક કરી તેની સલાહ લે છે. મર્યન્ટ બેન્કર આખી પ્રક્રિયા દરમ્યાન જરૂરી સલાહ આપી સલાહકાર તેમ જ મધ્યસ્થી તરીકેની કામગીરી નિભાવે છે.

2. તૈયારી

મર્યન્ટ બેન્કરો નિમણૂક થયા બાદ તે નીચે મુજબના દસ્તાવેજો તૈયાર કરે છે:

- કંપની અંગેના દસ્તાવેજો,
- નાણાકીય દસ્તાવેજો,
- વિવિધ કરાર,
- સરકારી મંજૂરીઓ,
- પ્રમોટર ની વિગતો વગેરે.

ઉપરાંત તે પ્રારંભિક જાહેર ભરણું, તેનું માળખું, શેર જાહેર કરવાની પ્રક્રિયા અને વિવિધ પ્રકારની નાણાકીય જરૂરિયાત અંગે તપાસ કરી તે અંગેનું આયોજન કરે છે.

3. પ્રક્રિયા

અરજી કરવા માટે નીચે મુજબની પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે:

❖ ડ્રાફ્ટ પ્રોસ્પેક્ટસની રજૂઆત –

આ દસ્તાવેજ મર્યન્ટ બેન્કરો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. પ્રોસ્પેક્ટસમાં સામાન્ય રીતે ભવિષ્યની તમામ યોજનાઓ, જાહેર કરવામાં આવતા શેર, તેની કિંમતો વગેરે જેવી બાબતોનું નિર્દેશન હોય છે. આ દસ્તાવેજો જરૂરિયાત મુજબ મર્યન્ટ બેન્કર સ્ટોક એક્સચેન્જ તેમજ સેબી પાસે રજૂ કરે છે.

❖ ચકાસણી –

BSE દ્વારા આ દસ્તાવેજોની ચકાસણી કરવામાં આવે છે તેમજ જરૂરી પ્રક્રિયા થાય છે. ત્યારબાદ એક્સચેન્જના અધિકારીઓ પ્રોસ્પેક્ટસમાં દર્શાવેલી કંપનીની સાઈટની મુલાકાત લે છે, તેની ચકાસણી કરે છે તેમ જ પ્રમોટરોને સૂચિબદ્ધ થવા માટેની સલાહકાર સમિતિ સાથે ઈન્ટરવ્યુ કરવા માટે બોલાવે છે.

❖ મંજૂરી –

સાઈટની ચકાસણી અને ઈન્ટરવ્યુ થયા બાદ જો એક્સચેન્જને લાગે કે તમામ દસ્તાવેજો સંપૂર્ણ છે અને કાયદાકીય બાબતોનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે તો તે સલાહકાર સમિતિના સૂચન પ્રમાણે મંજૂરી આપે છે.

❖ પ્રોસ્પેક્ટસ રજૂ કરવા –

❖ એક વખત એક્સચેન્જ પાસેથી મંજૂરી મળ્યા બાદ મર્યન્ટ બેન્કર આ દસ્તાવેજોને આર.ઓ.સી એટલે કે રજીસ્ટ્રાર ઓફ કંપની પાસે રજૂ કરે છે જેમાં શેર Issueની શરૂઆત અને અંતની તારીખ હોય છે. ROC આ બધા દસ્તાવેજોની તપાસ કરીને બધી વિગતો યોગ્ય હોય તો મંજૂરી આપે છે. આ મંજૂરી મળ્યા બાદ મર્યન્ટ બેન્કર ફરીથી આ અંગેની જાણ એક્સચેન્જને કરે છે

4. જાહેર ભરણું

વિવિધ દસ્તાવેજોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેની તારીખ અનુસાર પ્રારંભિક જાહેર ભરણું ખૂલે છે અને બંધ થાય છે. પ્રારંભિક ભરણું બંધ થયા બાદ કંપની ફાળવણીના આધારે આખરીકરણ માટે ચોક્કસ થયેલું ચેકલિસ્ટ એક્સચેન્જને સુપરત કરે છે.

માર્ગદર્શિકા:

નોંધણી માટે એક્સચેન્જ દ્વારા અમુક સૂચનો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

- શેર Issue થયા બાદ શેર કેપિટલની મૂળ કિંમત (અંકિત કિંમત) 25 કરોડ રૂપિયાથી વધવી ન જોઈએ.
- એપ્લિકેશન અને ટ્રેડિંગ લોટ નું કદ એક લાખ રૂપિયાથી ઓછું ન હોવું જોઈએ.
- લઘુત્તમ દેવું એક લાખ રૂપિયાનું હોવું જોઈએ અને વર્ષ દરમિયાન કોઈપણ સમયે તે એક લાખ રૂપિયાથી ઓછું ન થવું જોઈએ.

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

- એક લાખ કરતા ઓછી રકમ ધરાવતા રોકાણકારો તેમનું રોકાણ માર્કેટ મેકરને આપી શકે છે.
- મુખ્ય એક્સચેન્જના હાલના સભ્યો SME એક્સચેન્જમાં ભાગ લેવા માટે સમર્થ છે.
- આખું ભરણું સો ટકા અંડરરાઈટ થયેલું હોવું જોઈએ અને તેમાંથી મર્યન્ટ બેન્કરોએ તેમના ખાતામાં 15% અંડરરાઈટિંગ કરવું જોઈએ.

(સ્ત્રોત: <https://www.bsesme.com/static/getlisted/criteriaisting.aspx?expandable=0>)

- નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો સૂચિબદ્ધ થવાથી તે નવા શેરધારકો તેમજ મુખ્ય બોર્ડના વર્તમાન શેરધારકોને રોકાણ માટેની તક આપે છે. આ કંપનીઓના શેરમાં રહેલી તરલતા એ શેરધારકો માટે વધુ મહત્વની તેમજ રાહતની બાબત છે. સામાન્ય રીતે આ શેરનું મૂલ્યાંકન પણ ઊંચું હોય છે જે સરવાળે તો કંપનીની સધ્ધરતા અને કંપનીના મૂલ્યાંકનમાં જ વધારો કરે છે.
- કંપનીના સૂચિબદ્ધ થવાથી કંપની તેના શેરધારકોને તેમ જ ધંધાની સાથે જોડાયેલા અન્ય પક્ષકારો એટલે કે, લેણદારો, દેવાદારો, સરકાર, અલગ-અલગ સંસ્થાઓ, સમાજ વગેરેને પૂરતા ફાયદાઓ આપે છે પરંતુ આ ફાયદાની સાથે સાથે મહત્વની બાબત એ છે કે સૂચિબદ્ધ થવાને કારણે આ કંપનીઓને કાયદાનું નિયમિત પાલન કરવું પડે છે. નિયમનકારી દેખરેખ અને શાસન નિયંત્રણ એ કંપનીના રોજિંદા કાર્યનો જ એક ભાગ બની જાય છે. સૂચિબદ્ધ થયેલી કંપનીને એક ચોક્કસ અંતરાલમાં તમામ મહત્વની બાબતો બોર્ડ સમક્ષ રજૂ કરવી પડે છે. તે માત્રાત્મક હોઈ શકે, ગુણાત્મક હોઈ શકે, નાણાકીય હોઈ શકે અથવા તો એવી દરેક બાબત કે જે રોકાણકારોના હિતને અને સમાજને બહોળા પ્રમાણમાં અસર કરી શકે. આમ, સૂચિબદ્ધ થવાથી કંપનીમાં સુશાસન લાવી શકાય છે અને કંપનીની તેના પક્ષકારો અને સમાજ પરત્વેની જવાબદારી વિશ્વસનીય રીતે નિભાવાય છે તેની બાહેધરી લઈ શકાય છે.
- શેરબજારમાં સૂચિબદ્ધ થવાથી આ કંપનીઓને એક પ્લેટફોર્મ મળે છે, જેનાથી તેની નાણાકીય બજારોમાં, રોકાણકારોમાં તેમજ અલગ-અલગ પક્ષકારોમાં દ્રશ્યતા વધે છે. સૂચિબદ્ધ કંપની તરીકે તેમણે બોર્ડને અમુક માહિતી આપવી પડે છે આ કારણે તેને મીડિયામાં સારું સ્થાન મળે છે. આ બધું સરવાળે ધંધાની તકોમાં વધારો કરે છે અને તેમના ધંધા ને વધારે છે. કંપનીના સૂચિબદ્ધ થવાથી માત્ર નાણાકીય રીતે જ તેની વૃદ્ધિ નથી થતી પરંતુ પક્ષકારોમાં આ કંપની વિશેની વિશ્વસનીયતા પણ વધે છે અને ખરા અર્થમાં કંપનીનો વિકાસ થાય છે તેમ કહી શકાય.
- સૂચિબદ્ધ થવાથી ધંધાનું વેચાણ, વેપાર, વિશ્વસનીયતા આ બધા પરિબલોમાં તો વધારો થાય જ છે. તેની સાથે સાથે ભારતના કર માળખામાં પણ સૂચિબદ્ધ કંપનીઓ માટે અલગથી જે ફાયદાઓ દર્શાવ્યા છે તેનોય ફાયદો થાય છે. ભારતીય આવકવેરા કાયદા, 1961 ના પ્રકરણ 4 માં દર્શાવ્યા મુજબ જામીનગીરીઓના વેચાણથી ટૂંકા ગાળાના લાભ (શોર્ટ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન) પર 15 ટકા અને લાંબા ગાળાના લાભ (લોંગ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન) પર 10 ટકા આવક વેરો ભરવાનો થાય છે. જ્યારે, જે કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ નથી હોતી તેના માટે ટૂંકા ગાળાના લાભમાં 30 ટકા અને લાંબા ગાળાના લાભમાં 20% આવક વેરો ભરવાનો થાય છે. આમ સરકાર આવી રીતે સૂચિબદ્ધ થવા માટે ધંધાને અલગ અલગ પ્રકારે આકર્ષિત કરી પ્રોત્સાહન આપે છે.

4.6 નાના અને મધ્યમ ધંધાનો શેરબજારમાં વિકાસ

નાના અને મધ્યમ ધંધાનું
શેરમાર્કેટમાં સ્થાન

વિકાસશીલ દેશોમાં નાના અને મધ્યમ ધંધાનો વ્યાપ વધારે જોવા મળે છે. આ કાયદા પછી ઘણાં ગૃહ ઉદ્યોગો પણ સૂક્ષ્મ ધંધા તરીકે નોંધાયા અને સરકારી નીતિઓનો લાભ લઈ દેશના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું આપ્યું છે. અને વધુને વધુ આપે છે.

પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ જોઈએ તો ભારતમાં આશરે 6,30,000 જેટલા સૂક્ષ્મ, 3,30,000 જેટલા નાના તેમ જ 5,000 જેટલા મધ્યમ ઉદ્યોગો છે.

શેરબજારમાં નાના અને મધ્યમ ધંધાનો વિકાસ નીચેના કોઠાથી સમજી શકીએ.

Country	SME Market Segment	Affiliated main exchange	Year launched	Number of listed companies (end-2015)	Market capitalization (US Millions, end-2015)
Bostswana	Venture Capital Market	Botswana Stock Exchange	2004	8	747
China	ChiNext	Shenzhen Stock Exchange	2009	492	861,176
China	SME Board	Shenzhen Stock Exchange	2004	776	1,600,960
Egypt	NILEX	Egyptian Exchange	2007	31	131
Ghana	Ghana Alternative Market (GAX)	Ghana Stock Exchange	2013	4	n.a
India	SME Platfrom	Bombay Stock Exchange	2012	119	1,311
India	Emerge	National Stock Exchange	2012	10	78
Jamaica	Junior Market	Jamaica Stock Exchange	2009	23	581
Kenya	Growth Enterprise Market Segment	Nairobi Securities Exchange	2013	4	n/a
Malaysia	ACE Market (formerly MESDAQ)	Bursa Malaysia	1997	109	2,754

(સ્રોત: <https://www.india-briefing.com/news/micro-small-medium-enterprises-india-explainer-17887.html/>)

More than 100 listings	Less than 100 listings	No listings
<ul style="list-style-type: none"> • SME Platform, Bombay Stock Exchange • ACE Market, Bursa Malaysia • ChiNext, Shenzhen Stock Exchange • SME Board, Shenzhen Stock Exchange • Market for Alternative Investment (MAI), Stock Exchange of Thailand • NewConnect, Warsaw Stock Exchange 	<ul style="list-style-type: none"> • Emerging Companies Market, Borsa Lstanbul • Venture Capital Market, Botswana Stock Exchange • Enterprise Growth Market, Dar es Salaam Stock Exchange • NILEX, Egyptian Exchange • Ghana Alternative Market (GAX), Ghana Stock Exchange • Junior Market, Jamaica Stock Exchange • AltX, Johannesburg Stock Exchange • Innovations and Investment Market, Moscow Exchange • Growth Enterprise Market Segment, Nairobi securities Exchange • Emerge, National Stock Exchange (India) • Alternative Securities Market, Nigeria Stock Exchange • SME Board, Philippine Stock Exchange • Development & Enterprise Market, Stock Exchange of Mauritius • Alternative Market, Tunisia Stock Exchange 	<ul style="list-style-type: none"> • AltX, Malawi Stock Exchange • Alternative Market, Lusaka Stock Exchange • Alternative Market Segment, Rwanda Stock Exchange • Growth Enterprise Market Segment, Uganda Stock Exchange

(સ્ત્રોત: <https://milkeninstitute.org/sites/default/files/reports-pdf/080217-SMEs-and-Public-Equity-Financing.pdf>)

સ્વાધ્યાય

● સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. નાના અને મધ્યમ ધંધાના શેરની નોંધણીની પ્રક્રિયા સમજાવો.
2. MSME ધંધાની નોંધણી પ્રક્રિયા સમજાવો.
3. નાના અને મધ્યમ ધંધાના વિકાસમાં શેરબજાર શું યોગદાન આપી શકે છે?

● ટૂંકા પ્રશ્નો

1. સૂક્ષ્મ, નાના અને મધ્યમ ધંધાની વ્યાખ્યા આપો.
2. નાના અને મધ્યમ ધંધાનું શેર બજાર એટલે શું? ભારતના આવા શેર બજારના નામ આપો.
3. વિશ્વના કોઈ પણ પાંચ નાના અને મધ્યમ શેર બજારના નામ આપો.
4. SME સ્ટોક એક્સચેન્જમાં શેરની નોંધણી માટે કઈ પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે?
5. ભારતના કર માળખામાં સૂચિબદ્ધ કંપનીઓ માટે કયા ફાયદા દર્શાવ્યા છે?

● બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. નાના અને મધ્યમ ધંધાના કાયદા પ્રમાણે ધંધાનો પ્રકાર છે
A. સૂક્ષ્મ અને નાના B. નાના અને મધ્યમ
C. A & B D. B
2. સૂચિબદ્ધ કંપનીઓના શેર વેચાણ પર થતાં ટૂંકા ગાળાના નફા પર
આવકવેરો ભરવો પડે છે.
A. 10 % B. 15 %
C. 30 % D. 20%
3. NSE ના નાના અને મધ્યમ ધંધાના શેરબજારને નામથી ઓળખવામાં
આવે છે.
A. NIFTY B. સ્ટોક એક્સચેન્જ
C. Emerge D. SME સ્ટોક એક્સચેન્જ
4. SME કંપનીના શેર issue થયા બાદ શેર કેપિટલ ની મૂળ કિંમત (અંકિત કિંમત)
_____ કરોડ રૂપિયાથી વધવી ન જોઈએ.
A. 25 B. 50
C. 30 D. 20
5. નાના અને મધ્યમ ધંધા માટેનું કાયદાકીય કાર્યક્ષેત્ર _____ દ્વારા સંચાલિત થાય છે.
A. “Micro, Small and Medium Enterprise Development Act, 2008” (MSME
કાયદા)
B. “Micro, Small and Medium Enterprise Development Act, 2007” (MSME
કાયદા)
C. “Micro, Small and Medium Enterprise Development Act, 2005” (MSME
કાયદા)
D. “Micro, Small and Medium Enterprise Development Act, 2006” (MSME
કાયદા)

[(1-C), (2-B), (3-C) (4-A) (5-D)]

રૂપરેખા :

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિનો અર્થ અને ફાયદા

5.3 વેપાર વ્યવસ્થાનાં પ્રકારો અને ઓર્ડર્સનાં પ્રકારો

5.4 ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટ વેપારનાં પગલાં

5.5 સેરા 1956 (જામીનગીરી કરારનો કાયદો – 1956) સિક્યોરિટીઝ કોન્ટ્રાક્ટ રેગ્યુલેશન્સ એક્ટ-1956

- પ્રસ્તાવના
- મુખ્ય જોગવાઈઓ
- સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં કાર્યો
- ટીકાઓ

5.6 સેબી ધારો 1992

- પ્રસ્તાવના
- બંધારણ
- હેતુઓ
- સેબીનાં સોંપેલ કામગીરી
- કાર્યો
- જામીનગીરી બજારમાં સેબીની મુખ્ય સુધારણાઓ
- રોકાણકારો માટે માર્ગદર્શિકા
- મર્યાદાઓ

5.7 સ્વાધ્યાય

5.1 પ્રસ્તાવના

થોડાક વર્ષો પહેલાં, ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ) ભારતીય શેર બજારોમાં પ્રવર્તમાન હતી જે શેર બજારનાં વિકાસની મુખ્ય પહેલ અંતર્ગત રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ) માં પરિણમી હતી. આમ, પરંપરાગત સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં જામીનગીરીની લેવડ-દેવડ (વેપાર) માટેનાં માળ હતાં અને જ્યાં મોટા ભાગનાં વ્યવહારો ઓફલાઈન ધોરણે થતાં હતાં જે હવે દલાલની ઓફિસમાં આવેલ કમ્પ્યુટર ટર્મિનલ દ્વારા થવાં લાગ્યા છે. ભારતમાં આવેલ સ્ટોક એક્ષચેન્જસનાં ભેગાં મળીને 8000 જેટલાં ટર્મિનલ્સ આખા દેશમાં ફેલાયેલા છે. આ પદ્ધતિને લીધે સમગ્ર દેશમાં ફેલાયેલા જુદાં-જુદાં વેપાર કેન્દ્રો એક વેપાર મંચમાં પરિણમ્યા છે. તેટલું જ નહિ, સેબી એ વિદેશમાં પણ વેપાર ટર્મિનલ્સની સ્થાપનાની અને સાથે-સાથે ઓનલાઈન

કે ઈન્ટરનેટ વેપારની પણ પરવાનગી પણ આપેલ છે. અને આમ, દુનિયાનો કોઈ પણ ખૂણાનો રોકાણકાર ભારતીય શેરોનો વેપાર કરવા માટે પોતાનો ઓર્ડર ઈન્ટરનેટનાં માધ્યમથી મૂકી શકે છે. વેપાર ટર્મિનલ્સ કરતાં ઓનલાઈન વેપારની દ્રષ્ટિએ વધુ અસરકારક છે.

“રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (SBTS - સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ)” “ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ)” ની સરખામણી એ ઘણી ચડિયાતી પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ પારદર્શિતા સુનિશ્ચિત કરે છે અને માહિતીની અસરકારકતા વધારે છે. આ પદ્ધતિ સમય, પડતર, ભૂલનું જોખમ અને છેતરપિંડી ઓછી વ્યવહાર પડતર કરે છે અને આ રીતે કામગીરી અને વ્યવસ્થાકીય અસરકારકતામાં પરિણમે છે.

5.2 રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિનો અર્થ અને ફાયદા

● અર્થ

“રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ) અંતર્ગત શેર બજારનો જામીનગીરીની સંખ્યા અને જે કિંમતે ખરીદવા કે વેચવા માંગતો હોય તે ઓર્ડર કમ્પ્યુટરમાં નાંખે છે અને કમ્પ્યુટર દ્વારા સામે પક્ષે આ જરૂરિયાત ને મેળ ખાતો અન્ય કોઈ વેચનાર કે ખરીદનાર શોધવામાં આવે છે અને લેવડ-દેવડ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.”

● ફાયદા

- 1) **કામગીરી કાર્યક્ષમતામાં સુધારો:** સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ઓર્ડર્સ ને સમયની પ્રાથમિકતા અને યુસ્ત કિંમત ને આધારે સરખાવે છે અને આ રીતે સમય અને પડતર ઘટાડી, જોખમની ભૂલ તેમજ છેતરપિંડીની શક્યતા નહીવત કરી કામગીરી કાર્યક્ષમતા ને સુધારે છે.
- 2) **પારદર્શિતા:** સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓ સમક્ષ સંપૂર્ણ શેર બજારનું જે તે સમયનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે અને આ રીતે શેર બજારને પારદર્શક બનાવે છે.
- 3) **રોકાણકારોની ગુમતા:** શેર બજારમાં ભાગ લેનારાઓ પાસે થી નાના-મોટા ઓર્ડર્સ સ્વીકારી, તેમની એકબીજાથી ઓળખ છતી કર્યા વગર તેમને કોઈપણ સ્થળેથી એકસાથે પ્રવેશ આપી એકબીજા સાથે લેવડ-દેવડ કરવા માટેનું મંચ પૂરું પાડે છે.
- 4) **પગેરું:** તકરારની પરિસ્થિતિમાં, સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ સંપૂર્ણ લેવડ-દેવડની સમગ્ર પ્રક્રિયાનું ઓડિટ પગેરું પણ પૂરું પાડે છે.
- 5) **સુગમતા:** સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ એ જામીનગીરીની લેવડ-દેવડને દલાલો આધારિત વિશાળ ઓરડામાંથી રોકાણકારોના ઘરના ઓરડાનાં ઈન્ટરનેટનું જોડાણ ધરાવતાં પર્સનલ કમ્પ્યુટર (PC) સુધી કે ફરતાં રોકાણકારોના કિસ્સામાં વાયરલેસ એપ્લિકેશન પ્રોટોકોલ (WAP)નું જોડાણ ધરાવતાં હાથથી પકડી શકાતા ઉપકરણ સુધી પહોંચાડી દીધું છે.
- 6) **રોકાણકારોને સરખી તક:** સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ ભારત જેવાં ભૌગોલિક રીતે વિશાળ દેશમાં દરેક રોકાણકારોને શેર બજારમાં પ્રવેશની સરખી તક પૂરી પાડે છે.

- 7) તરલતા: આ સિસ્ટમ મોટી સંખ્યામાં સહભાગીઓ/રોકાણકારોને દેશ-દુનિયાના કોઈ પણ ખૂણેથી શેર બજારમાં એક સાથે પ્રવેશ કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે અને આ રીતે શેર બજારની તરલતા અને ઘેરાપણું સુધારે છે.
- 8) ઓછી વ્યવહાર પડતર: આ પદ્ધતિ સમય, પડતર, ભૂલનું જોખમ, છેતરપીંડી અને દલાલોની સાંકળ દૂર કરી ઓછી વ્યવહાર પડતર કરે છે.
- 9) એક વેપાર મંચ: આ પદ્ધતિને લીધે સમગ્ર દેશમાં ફેલાયેલા જુદાં-જુદાં વેપાર કેન્દ્રો એક વેપાર મંચમાં પરિણમ્યા છે. તેટલું જ નહિ, સેબી એ વિદેશમાં પણ વેપાર ટર્મિનલ્સની સ્થાપનાની અને સાથે-સાથે ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટ વેપારની પણ પરવાનગી પણ આપેલ છે. અને આમ, દુનિયાનો કોઈ પણ ખૂણાનો રોકાણકાર ભારતીય શેરોનો વેપાર કરવા માટે પોતાનો ઓર્ડર ઈન્ટરનેટનાં માધ્યમથી મૂકી શકે છે.

5.3 વેપાર વ્યવસ્થાનાં પ્રકારો અને ઓર્ડરનાં પ્રકારો

● વેપાર વ્યવસ્થાનાં પ્રકારો

વેપાર વ્યવસ્થાનાં બે પ્રકારો છે – ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા અને ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા.

મુદ્દો	ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા	ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા
અર્થ	ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં, સમગ્ર દેશમાંથી વીજાણુવિખયક (ઈલેક્ટ્રોનિક) સિસ્ટમમાં ઓર્ડર દાખલ કરવામાં આવે છે અને જોબર્સ કે બજાર બનાવનારની સંડોવણી વગર આ રીતે દાખલ થયેલ ઓર્ડર પ્રત્યક્ષરીતે અને સતત રીતે સરખાવવામાં આવે છે.	ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં, બજાર બનાવનાર સતત રીતે દ્વિ- માર્ગીય ભાવો (ખરીદ અને વેચાણ ભાવો) રજૂ કરે છે અને જામીનગીરીનો કોઈ પણ જથ્થો ખરીદવા કે વેચવા રાજી હોય છે.
કોણ પ્રદાન કરે છે?	બોમ્બે સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને નેશનલ સ્ટોક એક્ષચેન્જ ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા પ્રદાન કરે છે.	બોમ્બે સ્ટોક એક્ષચેન્જ ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા પ્રદાન કરે છે.
સંડોવણી	જોબર્સ કે બજાર બનાવનાર ની સંડોવણી વગર કરવામાં આવે છે.	દલાલો બજાર બનાવનાર ની સંડોવણીથી કરવામાં આવે છે.
*જોબર્સ - જામીનગીરી ખરીદ અને વેચાણનો ડીલર		

ઓર્ડર્સનાં પ્રકારો

- ઓર્ડર્સનાં બે પ્રકારો છે — લિમિટ ઓર્ડર્સ અને બજાર (માર્કેટ) ઓર્ડર્સ.

મુદ્દો	લિમિટ ઓર્ડર્સ	બજાર (માર્કેટ) ઓર્ડર્સ
અર્થ	રોકાણકારો દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ ચોક્કસ ભાવે જામીનગીરી લેવડ-દેવડનાં ઓર્ડર્સને લિમિટ ઓર્ડર્સ કહે છે.	ટ્રેડિંગ સ્કીન પર દર્શાવવામાં આવતાં તાજાં/નવીનતમ ભાવે (વેચાણ ઓર્ડર બિડ ભાવે અથવા ખરીદ ઓર્ડર ઓફર ભાવે) લેવડ-દેવડનાં ઓર્ડર્સને બજાર ઓર્ડર્સ કહે છે.
કોનાં દ્વારા?	લિમિટ ઓર્ડર્સ છૂટક રોકાણકારો અને ભંડોળ ઘરો (ફંડ હાઉસિસ)/સંસ્થાકીય રોકાણકારો દ્વારા મૂકવામાં આવે છે.	બજાર ઓર્ડર્સ જનસાધારણ (લે મેન) દલાલો દ્વારા મૂકે છે.
ક્યાં ભાવે?	રોકાણકારો દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ ચોક્કસ ભાવે કે તે કરતાં ઓછાં ભાવે	ટ્રેડિંગ સ્કીન પર દર્શાવવામાં આવતાં તાજાં/નવીનતમ ભાવે

5.4 ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટ વેપારનાં પગલાં

1) રોકાણકારનું ખાતું ખોલવું:

અ) કરાર:

જો રોકાણકાર/ગ્રાહક સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં જામીનગીરીનાં ખરીદ-વેચાણ માટે ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટનાં માધ્યમ દ્વારા માટે પ્રત્યક્ષરીતે દલાલ સાથે લેવડ-દેવડ કરવા માંગતો હોય તો તેને “સભ્ય/દલાલ-ગ્રાહક દ્વિપક્ષીય કરાર” પર હસ્તાક્ષર કરવાનાં હોય છે. અને જો પેટા દલાલ મારફતે લેવડ-દેવડ કરવા માંગતો હોય તો તેને “દલાલ-પેટા દલાલ-ગ્રાહક ત્રિપક્ષીય કરાર” પર હસ્તાક્ષર કરવાનાં હોય છે.

બ) વ્યક્તિગત માહિતી:

તેમજ તેને વ્યક્તિગત માહિતી જેવી કે કાયમી ખાતા નંબર (પાન - PAN), નામ, જન્મ તારીખ, ફોટો, સરનામું, શૈક્ષણિક લાયકાત, વ્યવસાય, રહેઠાણનો દરજ્જો, બેંક ખાતાની માહિતી, દલાલની માહિતી (જો દલાલ સાથે નોંધાયેલ હોય તો), સંબંધિત સ્ટોક એક્ષચેન્જની માહિતી, ગ્રાહક કોડ નંબર વિગેરે પણ આપવી પડે છે.

ક) યુનિક કોડ આપવો અને ખાતું ખોલવું:

દલાલ રોકાણકારનાં અનન્ય ગ્રાહક સંકેત (યુનિક ક્લાઈટ કોડ) ને રોકાણકારની પાન-PAN ની માહિતી સાથે જોડવી (લિંક કરવી) પડે છે જે ગ્રાહકનાં વિશિષ્ટ ઓળખ તરીકે કામ કરે છે. આ તમામ વિગતોને આધારે દલાલ રોકાણકાર/ગ્રાહકનું તેનાં નામ પર ખાતું ખોલે છે જેમાં જામીનગીરી લેવડદેવડ નાં વ્યવહારોની જાળવણી કરવાં આવે છે.

2) લાભદાયી માલિક ખાતું (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ)/ ડિમેટ એકાઉન્ટ તેમજ બેંકમાં ખાતું ખોલવું: રોકાણકારે જામીનગીરી ખરીદ કરવા, ધારણ કરવાં તેમજ તેને વેચવા માટે ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ એ ડિપોઝિટરીનાં એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે. તે ડિપોઝિટરી અને રોકાણકારનો મધ્યસ્થી છે) પાસે તેના નામ પર લાભદાયી માલિક ખાતું (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ)/ ડિમેટ એકાઉન્ટ ખોલાવવું પડે છે. આ ઉપરાંત, રોકાણકારે સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં લેવડદેવડ માટે પૈસા ઉધાર કે જમા કરાવવા માટે બેંકમાં ખાતું ખોલાવવું પડે છે.

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- 3) **ઓર્ડર મૂકવો:** રોકાણકાર કે જેને જામીનગીરીની લેવડદેવડ કરવી છે તે દલાલ પાસે જામીનગીરીનાં ખરીદ કે વેચાણનો જરૂરી જથ્થાનો ઓર્ડર મૂકે છે.
- 4) **ઓર્ડરની સરખામણી:** ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ઓર્ડર્સ ને સમયની પ્રાથમિકતા અને ચુસ્ત કિંમત ને આધારે સરખાવવામાં આવે છે.
- 5) **જાણ કરવી:** જે ઓર્ડર ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે મૂકાય ગયો છે તેની જાણ દલાલના ટર્મિનલ પર કરવામાં આવે છે.
- 6) **પુષ્ટિ કાપલી આપવી:** જે ઓર્ડર ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે મૂકાય ગયો છે તેની જાણ માટે દલાલ રોકાણકારને લેવડદેવડ થયાની પુષ્ટિ કાપલી આપે છે.
- 7) **કરાર નોંધ આપવી:** ઓર્ડર ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે મૂકાઈ ગયાનાં 24 કલાકમાં દલાલ રોકાણકારને કરાર નોંધ આપે છે. (કરાર નોંધ એ કોઈ ચોકક્સ દિવસે રોકાણકાર/ ગ્રાહકનાં બદલામાં દલાલ દ્વારા કરવામાં આવેલ લેવડદેવડની પુષ્ટિ છે. કરાર નોંધ દલાલ અને ગ્રાહક વચ્ચે કાયદાકીય રીતે અમલયોગ્ય સંબંધ લાદે છે તેમજ તકરાર નિવારણમાં પણ મદદ કરે છે.)
- 8) **ચુકવણી:**
 - અ) **જામીનગીરીની અગ્રિમ ચુકવણી:**

જો ખરીદેલ જામીનગીરીનું વેચાણ સંબંધિત પતાવટ માટેની તારીખ (T+2) પહેલાં કરવું હોય તો રોકાણકારે ખરીદેલ જામીનગીરીની અગ્રિમ ચુકવણી કરવી જ પડે છે.
 - બ) **જામીનગીરીનું પે ઈન:**

શેર બજારમાં જામીનગીરીઓનું લેવડ-દેવડ ચક્ર T+2 (એટલે કે સોમવારે થયેલ લેવડ-દેવડની પતાવટ બુધવાર સુધી થાય છે) કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભંડોળ અને જામીનગીરીનું પે ઈન T+2 પહેલાં કરવામાં આવે છે. (પે ઈન દિવસે દલાલ સ્ટોક એક્ષચેન્જને ચુકવણી કરે છે કે જામીનગીરીને પહોંચાડે છે.)
 - ક) **જામીનગીરીનું પે આઉટ:**

ભંડોળ અને જામીનગીરીનું પે આઉટ T+2એ કરવામાં આવે છે. (પે આઉટ દિવસે સ્ટોક એક્ષચેન્જ દલાલને ચુકવણી કરે છે કે જામીનગીરીને પહોંચાડે છે.)
- 9) **જામીનગીરીને સીધેસીધી પોતાના લાભદાયી માલિક ખાતામાં (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ) જમા:** રોકાણકાર કે ગ્રાહક ખરીદેલ જામીનગીરીને સીધેસીધી પોતાના લાભદાયી માલિક ખાતામાં (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ) જમા મેળવી શકે છે. આ માટે, તેણે પોતાના લાભદાયી માલિક ખાતામાં (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ) તેમજ ડીપી-આઈડી (ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ- આઈડીફિકેશન) ની વિગતો “ડિલિવરી-ઈન” ની કાયમી સૂચના સાથે તેના દલાલને આપવાની હોય છે. આ આધારે, ક્લીયરિંગ હાઉસ ડિપોઝિટરીને પે આઉટ સૂચના આપે છે અને આ રીતે રોકાણકાર કે ગ્રાહક ખરીદેલ જામીનગીરીને સીધેસીધી પોતાના લાભદાયી માલિક ખાતામાં (બેનિફિશિયલ ઓનર એકાઉન્ટ) જમા મેળવી શકે છે.

5.5 સેરા 1956 (જમીનગીરી કરારનો કાયદો – 1956) સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ-1956

● પ્રસ્તાવના

1944 માં, નાણાકીય સંશોધન વિભાગ દ્વારા ભારતીય સરકારે સ્ટોક એક્ષચેન્જસની કામગીરી ઉપર સંશોધન હાથ ધર્યું હતું. 1945 માં, તે વખતના ભારતીય સરકારના આર્થિક સલાહકાર પી. જે. થોમસની નિમણૂક સ્ટોક એક્ષચેન્જસની કામગીરી તપાસીને સુધારત્મક પગલાંની ભલામણ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી. 1947 માં, તેમનાં દ્વારા અહેવાલ જમા કરવામાં આવ્યો હતો અને તે અહેવાલ અંતર્ગત, “ સ્ટોક એક્ષચેન્જસની કામગીરી ખામીયુક્ત હોવાનું બહાર આવ્યું હતું તેમજ સ્ટોક એક્ષચેન્જસની કાર્યપ્રણાલી પણ રોકાણકારોના હિત અને રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રને હાનિકારક હોવાનું પણ બહાર આવ્યું હતું. અને તેથી તેમણે સ્ટોક એક્ષચેન્જસની સુધારણા માટે વિગતે ભલામણો કરી હતી.” પી. જે. થોમસ દ્વારા કરવામાં આવેલ ભલામણોની તપાસ સત્તાવાર સમિતિ કે જેમાં નાણાં અને કાયદા મંત્રાલયનાં, રિઝર્વ બેંકનાં અને બોમ્બે સરકારના પ્રતિનિધિઓ સામેલ હતાં. ત્યારબાદ, 1951 માં એ.ડી. ગોરવાળાનાં અધ્યક્ષપદ હેઠળ અનૌપચારિક સમિતિનું બંધારણ કરવામાં આવ્યું હતું. 1951 માં એ. ડી. ગોરવાળા કમિટીની ભલામણો મુજબ, જમીનગીરીની લેવડ-દેવડ પર નિયંત્રણ માટે, સ્ટોક એક્ષચેન્જસનાં કામગીરીનાં નિયમન માટે અને જમીનગીરીનાં અનિચ્છનીય વ્યવહારો રોકવા માટે ધી સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટસ (રેગ્યુલેશન) બિલ પસાર કરવામાં આવ્યું અને ધી સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટસ (રેગ્યુલેશન) ધારો, 1956 ઘડવામાં આવ્યો.

● મુખ્ય જોગવાઈઓ

- 1) આ ધારો સ્પોટ ડિલિવરી કરાર સિવાયનાં વ્યવહારોને લાગુ પડે છે. પરંતુ જો વેપાર કે લેવડદેવડના હિતની કે લોકહિતની વાત હોય તો આ ધારો સરકારને સ્પોટ ડિલિવરી કરારને પણ નિયમન કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
- 2) માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જસ સિવાય જમીનગીરીની કાયદેસરની લેવડદેવડ હાથ ધરવામાં આવી શકે નહિ. આ ધારો કોઈ એક ખાસ ક્ષેત્ર માટે એક સ્ટોક એક્ષચેન્જને માન્યતા પ્રદાન કરે છે. આ માટે સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્તિ અર્થે કેન્દ્ર સરકારને અરજી કરવી પડે છે. માન્યતા પ્રદાન કરતાં પહેલાં, નીચેની બાબતોની કેન્દ્ર સરકાર ખાતરી કરે છે:
 - અ) સ્ટોક એક્ષચેન્જ કે જેને માન્યતા માટે અરજી કરી છે તેનાં નીતિ-નિયમો સરકાર દ્વારા સૂચવેલ વાજબી લેવડદેવડ અને રોકાણકારોનાં રક્ષણને સુનિશ્ચિત કરવામાટેની શરતો સાથે સુસંગતતા ધરાવે છે.
 - બ) સ્ટોક એક્ષચેન્જ કે જેને માન્યતા માટે અરજી કરી છે તે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવનાર આવી અન્ય શરતોનું પાલન કરવા માટે તૈયાર છે
 - ક) સ્ટોક એક્ષચેન્જની માન્યતા લેવડદેવડ તેમજ જનસાધારણનાં હિતમાં છે.
- 3) વેપાર કે લેવડદેવડના હિતમાં તેમજ જનસાધારણનાં હિતમાં કેન્દ્ર સરકાર ગમે ત્યારે માન્યતા રદ કરવા સક્ષમ છે.
- 4) દરેક માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા કેન્દ્ર સરકારને સમયાંતરે તેનાં વેપારને લગતું રિટર્ન કે તેનાં સભ્યોનાં વેપારને લગતું રિટર્ન રજૂ કરવું જરૂરી છે તેમજ તેનો વાર્ષિક અહેવાલ પણ રજૂ કરવો જરૂરી છે.

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- 5) દરેક માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને તેનાં સભ્યો દ્વારા પાંચ વર્ષ સુધીનાં સમયગાળા માટે તેઓનાં રેકર્ડ જાળવવા જરૂરી છે. વેપાર કે લેવડદેવડના હિતમાં તેમજ જનસાધારણનાં હિતમાં કેન્દ્ર સરકાર સ્ટોક એક્ષચેન્જ સાથે પરામર્શન કરી માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા જાળવવાના રેકર્ડને સૂચવે છે.
- 6) સ્ટોક એક્ષચેન્જની ગવર્નિંગ બોડીના કામકાજ ઉપર તપાસ કરવા માટે એક કે વધુ લોકોની નિમણૂકનો અધિકાર કેન્દ્ર સરકાર ધરાવે છે. અસાધારણ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય તો ગવર્નિંગ બોડીને રદ કરી એક કે વધુ લોકોને ગવર્નિંગ બોડીનાં કાર્યો કરવા માટે નિમણૂક કરવાનો અધિકાર કેન્દ્ર સરકાર ધરાવે છે.
- 7) કેન્દ્ર સરકારની પૂર્વસંમતિ દ્વારા, કોઈ પણ માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જ તેનાં કામકાજના (જેવાં કે લેવડદેવડનાં કલાકો, તારવણીવાળાની લેવડદેવડ) નિયમન માટેનાં નીતિ-નિયમો ઘડવા અધિકૃત છે.
- 8) ગવર્નિંગ બોડી સાથે પરામર્શન કરીને કેન્દ્ર સરકાર માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં નીતિ-નિયમો ઘડવા કે સુધારવા માટે અધિકૃત છે.
- 9) કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં, વેપાર કે લેવડદેવડના હિતમાં તેમજ જનસાધારણનાં હિતમાં કેન્દ્ર સરકાર સ્ટોક એક્ષચેન્જનું કાર્ય વધુમાં વધુ સાત દિવસનાં સમયગાળા માટે સ્થગિત કરી શકે છે.
- 10) અનઈચ્છનીય સટ્ટો અટકાવવાનાં હેતુથી ચોક્કસ જામીનગીરીની ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં લેવડદેવડને પ્રતિબંધિત કરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર અધિકૃત છે.
- 11) ઓપ્શનની તમામ લેવડદેવડ પ્રતિબંધિત કરવામાં આવી છે અને સજ્ઞાન (બુદ્ધિગમ્ય અદાલતી પુરાવારૂપ) ગુનો ગણવામાં આવ્યો છે અને તે કેદ કે દંડ કે બંને દ્વારા સજાપાત્ર છે.
- 12) ખાલી ફેરબદલ (બેંક ટ્રાન્સફર – શેર ટ્રાન્સફર ફોર્મમાં તબદીલીથી લેનારનું નામ અને તબદીલ તારીખ ખાલી છોડવામાં આવે છે અને નોંધાયેલ શેરહોલ્ડર દ્વારા સહી કરવામાં આવે છે જેથી કરીને બ્લેક ટ્રાન્સફરનાં ધારણ કરનાર દ્વારા શેરનાં નોંધાયેલ માલિક બનવા માટે ફક્ત ખૂટતી વિગતો ભરવાની રહે.) પ્રતિબંધિત નથી પરંતુ કાયદાની જોગવાઈ મુજબ અપ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે છે.
- 13) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા લાઈસન્સ કે પરવાનાની સત્તા મંજૂર કરેલ હોય તે સિવાયનાં કોઈ પણ વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં જામીનગીરીની લેવડદેવડ નો વેપાર કરી શકતો નથી.
- 14) શેરની નોંધણીને લગતી અગત્યની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. કેન્દ્ર સરકાર કોઈ પણ જાહેર શેર કંપનીને તેનાં શેર સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં નોંધાવવા માટેની ફરજ પાડવા માટે અધિકૃત છે. વધુમાં, કંપની કે જેની નોંધણી માટેની અરજી નામંજૂર થઈ છે તે કંપનીને કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ અપીલ કરવા માટેનો હક્ક આપવામાં આવ્યો છે.

● સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં કાર્યો:

1959 માં, કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ધી સિક્યુરિટીસ કોન્ટ્રેક્ટસ (રેગ્યુલેશન) ધારાનાં વહીવટ માટે બોમ્બેમાં સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામક (ડિરેક્ટોરેટ ઓફ સ્ટોક એક્ષચેન્જસ)ની સ્થાપના કરવામાં આવી. સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં મુખ્ય કાર્યો નીચે મુજબ છે:

- 1) **દેખરેખ:** સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનું મુખ્ય કાર્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી પર દેખરેખ રાખવાનું છે. અને જ્યારે-જ્યારે અનઈચ્છનીય પરિસ્થિતિ ઊભી થાય ત્યારે સત્તાધીશોને સલાહ આપવાનું છે.
- 2) **અભ્યાસ:** સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનું કાર્ય માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા સમયાંતરે જમા કરવામાં આવેલ રિટર્નનો અભ્યાસ કરે છે અને વધુ લેવડદેવડ કરવા બદલ દલાલ વિરુદ્ધ પગલાં લેવાનું સૂચવે છે.
- 3) **સુનિશ્ચિતતા :** સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં કાર્યમાં સ્ટોક એક્ષચેન્જ દ્વારા શેર નોંધણી માટેની જરૂરીયાતોનું યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહિ તે સુનિશ્ચિત કરવાનું છે જેથી કરીને કંપનીની કામગીરી અંગે સભ્યોને પૂરતી માહિતી મળી શકે અને શેરની વાજબી ફાળવણી શક્ય બને.
- 4) **નિયંત્રણ:** સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનું કાર્ય કર્બ ટ્રેડિંગ (કર્બ ટ્રેડિંગ સામાન્ય બજાર કામગીરીની બહાર થાય છે, સામાન્યરીતે સત્તાવાર સ્ટોક એક્ષચેન્જ બંધ થયા બાદ આવી લેવડદેવડ કમ્પ્યુટર કે ટેલિફોન દ્વારા થાય છે) ને નિયંત્રણ કરવાનું તેમજ ઓપ્શન લેવડદેવડ (ઓપ્શન એ કરાર છે કે જે રોકાણકારને પૂર્વનિર્ધારિત ભાવે ચોક્કસ સમયે જામીનગીરી ખરીદવા કે વેચવા પરવાનગી આપે છે) ને રોકવાનું છે.
- 5) **પરવાનો:** માન્ય સ્ટોક એક્ષચેન્જની બહારના વિસ્તારમાં દલાલોને પરવાનો આપવાનું કાર્ય પણ સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામક દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે.

● **ટીકાઓ:**

- 1) ધી સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટસ (રેગ્યુલેશન) ધારો એ સ્ટોક એક્ષચેન્જની આંતરિક સ્વાયતતામાં દખલગીરી છે તેવું માનવામાં આવે છે.
- 2) આ ધારો અસરકારક રીતે અનઈચ્છનીય સફો અટકાવી શકતો નથી.
- 3) આ ધારો દલાલ અને તારવણીવાળા વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. (મુંબઈ સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં બે પ્રકારનાં સભ્યો હોય છે — દલાલ અને તારવણીવાળા. તારવણીવાળા જોબર્સ અને દલાલ બંને તરીકે કાર્ય કરી શકે છે. તારવણીવાળા જોબર્સની જેમ તેમનાં બદલે વ્યવહાર કરી શકે છે અને લોકોને બદલે દલાલ તરીકે પણ કાર્ય કરી શકે છે.)

6) **સેબી ધારો 1992**

● **પ્રસ્તાવના**

1985 માં જ્યારે 6ઠ્ઠી યોજનાનો આરંભ થયો ત્યારે સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને મૂડી બજારને નિયમન તેમજ વિકાસ કરવા માટેની સ્વતંત્ર સરકારી એજન્સીની સ્થાપનાની જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવી હતી. અને સરકાર દ્વારા સંભવિત, પ્રવર્તમાન અને ભાવિ રોકાણકારોનાં રક્ષણ માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થાની સ્થાપનાની જરૂરિયાત અનુભવવામાં આવી હતી. આ સંસ્થા જામીનગીરી બજારનાં વ્યવસ્થિત અને તંદુરસ્ત વિકાસ માટે પણ નિર્ણાયક અને અતિ મહત્વની બનશે તેવું પણ અનુભવવામાં આવ્યું હતું. અને આ રીતે, 12 એપ્રિલ, 1988 માં નાણાં મંત્રાલયનાં સમગ્ર નિયંત્રણ હેઠળ સિક્યુરિટીઝ એન્ડ એક્ષચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા (સેબી) નો જન્મ થયો હતો. સેબી દ્વારા સેબી ધારો, 1992 ઘડવામાં આવ્યો હતો. સેબી અને સેબી ધારાની સ્થાપનાની સાથે, ભારતીય જામીનગીરી બજારનાં નિયમનકારી માળખામાં ઘણાં બધાં ફેરફારો

કરવામાં આવ્યાં છે. સેબી ધારો, 1992, કે જે સેબી દ્વારા સંચાલિત કરવામાં આવે છે, સેબીનાં હેતુઓ, અધિકારો અને કાર્યો દર્શાવે છે.

● **બંધારણ:**

સેબીનું મંડળ નીચેનાં સભ્યોનું બનેલું હોય છે.

- 1) અધ્યક્ષ
- 2) નાણાં અને કાયદાને લગતાં કેન્દ્ર સરકારનાં મંત્રાલયોનાં અધિકારીઓમાંથી 2 સભ્યો
- 3) રિઝર્વબેંક ઓફ ઈન્ડિયાનાં અધિકારીઓમાંથી 1 સભ્ય
- 4) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલ 2 સભ્યો (કે જે વ્યાવસાયિક હોય અને જામીનગીરી બજારનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન ધરાવતાં હોય)

● **હેતુઓ**

- 1) **રોકાણકારોનું હિત:** સરકાર દ્વારા સંભવિત, પ્રવર્તમાન અને ભાવિ રોકાણકારોનાં રક્ષણ માટેની સર્વોચ્ચ સંસ્થાની સ્થાપનાની જરૂરિયાત અનુભવવામાં આવી હતી અને તેથી સેબી જામીનગીરી બજાર સાથે સંકળાયેલ લોકોની જરૂરિયાત પૂરી કરવાનો તેમજ ત્રણ મુખ્ય જૂથો જેવાં કે રોકાણકારો, કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર તેમજ મધ્યસ્થીઓ વચ્ચે સંકલન કરવાનો હેતુ ધરાવે છે કે જેથી રોકાણકારોનો વિશ્વાસ પુનઃસ્થાપિત થાય તેમજ નાના રોકાણકારોનાં હિતની સલામતી થાય.
- 2) **બચતોનો સ્થિર પ્રવાહ:** આ સંસ્થા જામીનગીરી બજારનાં વ્યવસ્થિત અને તંદુરસ્ત વિકાસ માટે પણ નિર્ણાયક અને અતિ મહત્વની છે. મૂડી બજારમાંથી ભંડોળ ઊભું કરવા માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવાની કામગીરી સેબીને સોંપવામાં આવી છે જેથી બચતોનો સ્થિર પ્રવાહ મૂડી બજાર ને મળતો રહે અને રોકાણકારોની બચતોનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય ને દેશનો આર્થિક વિકાસ પણ થાય.
- 3) **બહાર પાડનારાઓ દ્વારા વાજબી પદ્ધતિ:** સેબીનો મુખ્ય હેતુ રોકાણકારોનું હિત સાચવવાનો છે તે માટે જામીનગીરી બહાર પાડનારાઓ વાજબી પદ્ધતિને અનુસરે તે જોવાનો હેતુ પણ સેબી ધરાવે છે. અને તેથી સેબી જામીનગીરી બજાર માટે અસરકારક દેખરેખની વ્યવસ્થા કરવાનો હેતુ પણ ધરાવે છે.
- 4) **અસરકારક સેવાઓને આગળ ધપાવવી:** જામીનગીરી બજારનાં વિકાસ અને વૃદ્ધિમાટે જરૂરી હોય તેવી તમામ અસરકારક સેવાઓને આગળ ધપાવવાનો હેતુ સેબીનો છે.
- 5) **કાર્યમાં પારદર્શિતા:** જામીનગીરી બજારનાં કાર્યમાં પારદર્શિતા માટેનો હેતુ પણ ધરાવે છે. તે માટે સ્વયંસંચાલિત પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં આવી છે.

● **સેબીને સોંપેલ કામગીરી**

- 1) **વાતાવરણ:** મૂડી બજારમાંથી ભંડોળ ઊભું કરવા માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવવાની કામગીરી સેબીને સોંપવામાં આવી છે. વાતાવરણમાં નીતિ, નિયમો, વેપાર પદ્ધતિઓ, સંસ્થાઓ, દલાલો, રોકાણકારો અને કંપનીઓ વચ્ચેનો સંબંધ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સેબી જામીનગીરી બજાર સાથે સંકળાયેલ લોકોની જરૂરિયાત પૂરી કરે તેમજ ત્રણ મુખ્ય જૂથો જેવાં કે રોકાણકારો, કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર તેમજ મધ્યસ્થીઓ વચ્ચે સંકલન કરે કે જેથી રોકાણકારોનો વિશ્વાસ પુનઃસ્થાપિત થાય તેમજ નાના રોકાણકારોનાં હિતની સલામતી થાય.

- 2) **કેળવણી:** સેબી રોકાણકારોને કેળવણી આપે તેમજ તેમને તેમનાં અધિકારો વિષે જાગૃત કરે. આ માટે સેબી રોકાણકારો ને માહિતી પૂરી પાડે તેમજ જામીનગીરી બજાર રોકાણ માટે અગત્યની એવી જામીનગીરીની તરલતા, સલામતી અને નફાકારકતા જાળવે.
- 3) **ઓછી પડતર:** સેબી રોકાણ માટેનું યોગ્ય વાતાવરણ ઘડે અને કોર્પોરેટ ક્ષેત્રને ઔદ્યોગિક જામીનગીરી સરળતાથી, અસરકારક રીતે અને પોષાય તેવી ઓછી પડતરે ઊભી કરવા માટે સક્ષમ કરે.
- 4) **આધાર-માળખું:** સેબી એવું યોગ્ય આધાર-માળખું તૈયાર કરે કે જેથી જામીનગીરી બજાર આપમેળે વચેટિયાનાં (વચેટિયા - દલાલો, જોબર્સ, કોમર્શિયલ બેંક, મર્ચન્ટ બેંકર્સ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ વિગેરે) ધંધા-વેપારનું વિસ્તરણ અને વિકાસ કરે.
- 5) **આવાસન અને ઔદ્યોગિક પરિયોજના:** સેબી એ ઔદ્યોગિક જામીનગીરીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સ, યુનિટ્સમાં રોકાણ, એલ. આઈ. સી. ની બચત યોજના, કાપલી-ભંડોળ કંપની (ચિટ-ફંડ કંપની), આવાસન અને ઔદ્યોગિક સોસાયટીઓ અને કોર્પોરેશનને લગતાં પ્રવર્તમાન કાયદાઓને વધુ અસરકારક બનાવે કે જેથી આવાસન અને ઔદ્યોગિક પરિયોજનામાં રોકાણ વધે.
- 6) **સંયોજન અને સમાવેશ:** સેબી કોર્પોરેટ ક્ષેત્રમાં થતાં સંયોજન અને સમાવેશ સાથે સંકળાયેલ માળખાને વધુ ખુલ્લું, વ્યવસ્થિત અને પૂર્વગ્રહરહિત બનાવે કે જેથી તમામ જામીનગીરી ધારકોને વાજબી અને એકસમાન વ્યવહાર મળે.

● **કાર્યો**

સેબીનાં કાર્યોને નીચે મુજબ નિયમનકારી અને વિકાસલક્ષી એમ બે ભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે:

નિયમનકારી કાર્યો	વિકાસલક્ષી કાર્યો
1. દલાલો, પેટા-દલાલો અને જામીનગીરી બજારનાં અન્ય સભ્યોની નોંધણી કરવી	1. રોકાણકારોને કેળવણી આપવી
2. સામૂહિક રોકાણ યોજનાઓ અને મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્સની નોંધણી કરવી	2. મધ્યસ્થીઓને પ્રશિક્ષણ આપવું
3. સ્ટોક એક્ષચેન્જ્સ, મર્ચન્ટ બેંક્સ અને પોર્ટફોલિયો મેનેજર વિગેરેનું નિયમન કરવું	3. વાજબી પદ્ધતિઓ અને આચારસંહિતાને પ્રોત્સાહન આપવું
4. પ્રપંચી અને ગેર વાજબી લેવડદેવડની પદ્ધતિઓ પર પ્રતિબંધ લાદવો	4. સંશોધન હાથ ધરવું
5. ઈન્સાઈડર લેવડદેવડ અને સમાવેશી બોલી (ટેકઓવર બિડ્સ) ને નિયંત્રિત કરવી અને આવું કરનાર પર દંડ લાદવો	5. બજારમાં ભાગલેનારાઓ માટે ઉપયોગી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરવી

● **જામીનગીરી બજારમાં સેબીની મુખ્ય સુધારણાઓ**

- 1) સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને તેમાં સભ્ય દલાલો અને તેમનાં હિસાબોની ફરજિયાત તપાસ અને નિરીક્ષણ
- 2) દલાલ દ્વારા વસૂલવામાં આવેલ ભાવ અને દલાલીમાં પારદર્શિતા લાવવા માટે કરાર નોંધમાં તેનો ઉલ્લેખ

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- 3) દલાલનાં ખાતાં અને ગ્રાહકો/રોકાણકારોનાં ખાતાં અલગ-અલગ રાખવાં અને ગ્રાહકોનાં નાણાં અલગથી રાખવામાં આવેલ બેંક ખાતામાં રાખવાં તેમજ તેનો અહેવાલ સ્ટોક એક્ષચેન્જને આપવો
 - 4) સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં નિયામક મંડળનું પનર્ગઠન કરવું કે જેથી કુલ સભ્યોનાં 50% સુધી બિન-દલાલો, જાહેર પ્રતિનિધિઓ અને સરકારી પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં નિયામક મંડળમાં કરી શકાય.
 - 5) જુદાં-જુદાં સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં સભ્યો માટે અલગ-અલગ મૂડી યોગ્યતા ધોરણો (તેમનાં વેપારનાં ટર્નઓવર અને અન્ય પરિબળોને આધારે) બનાવવામાં આવે છે.
 - 6) વિદેશીનાણાકીય સંસ્થાઓ અને વિદેશી દલાલ પેઢીઓ માટે ભારતીય દલાલો દ્વારા ભારતીય સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં લેવડ દેવડ કરવા માટેની માર્ગદર્શિકા બહાર પાડવામાં આવેલ છે.
- રોકાણકારો માટે માર્ગદર્શિકા
- 1) સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં નોંધાયેલ સભ્ય/દલાલ સાથે લેવડદેવડ કરવી. અને જો પેટા-દલાલ સાથે લેવડદેવડનાં સંજોગોમાં, તમામ ભરતીયાં અને કરારો નોંધાયેલ દલાલનાં નામ હેઠળ કરવાનું સુનિશ્ચિત કરવું.
 - 2) તમામ લેવડદેવડ સ્ટોક એક્ષચેન્જની લેવડદેવડનાં વર્તુળની અંદર કરવાનો આગ્રહ રાખવો.
 - 3) નિશ્ચિત ભાવ મર્યાદામાં કે/ અને સમયગાળામાં જામીનગીરી ખરીદ કે વેચાણનાં ચોક્કસ ઓર્ડર્સ આપવાં કે જે ભાવ મર્યાદામાં કે/ અને સમયગાળામાં અમલી થઈ શકે.
 - 4) ઓર્ડર્સનો જે તારીખે અમલ થાય તે તારીખે કરાર નોંધ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો.
 - 5) સ્ટોક એક્ષચેન્જની સોદા બ્લોક બુકમાં લેવડદેવડની નોંધ થાય તે સુનિશ્ચિત કરવું જેથી તકરારના સંજોગોમાં લેવડદેવડની માહિતી સરળતાથી મેળવવામાં મદદ મળે.
 - 6) સ્ટોક એક્ષચેન્જ પાસેથી પતાવટ સારણી કે જેમાં પે-ઈન અને પે-આઉટ દિવસો નોંધેલ હોય તે મેળવી લેવી.
 - 7) નિર્દિષ્ટ શેર્સ (જૂથ એ) અને અનિર્દિષ્ટ શેર્સ (જૂથ બી) ની લેવડદેવડની નોંધ અલગ-અલગ રાખવી કારણ કે દરેકની પતાવટ અલગ-અલગ દિવસે થાય છે.
 - 8) વ્યવહારોનો સંચય ટાળવા માટે સમયાંતરે બાકી લેણું કે દેવું અને શેર્સની પતાવટ સમયાંતરે કરવી.
 - 9) શેર્સ ની ડિલિવરીનો આગ્રહ રાખવો અને જો કંપની વાંધા સાથે દસ્તાવેજો અને શેર્સ પરત કરે તો તરત જ દલાલનો સંપર્ક સાધવો.
 - 10) કંપનીના ચોપડાની બંધ થયા તારીખ (દરેક કંપનીની ચોપડાની બંધ થયા તારીખ હોય છે જે તારીખે શેરહોલ્ડરની સૂચિને અંતિમ રૂપ આપવામાં આવે છે) પહેલાં ખરીદાયેલ શેર્સ ખરીદનારના નામે કરાવવું સુનિશ્ચિત કરવું. ડિવિડન્ડ, વ્યાજ કે બોનસ શેર્સ જેવાં લાભો મેળવવા માટે આ જરૂરી છે.
 - 11) જો દલાલ ખરીદેલ શેર્સ મોકલી ન આપે તો ફરિયાદ કરવી. આવા સંજોગોમાં સ્ટોક એક્ષચેન્જ અને અન્ય દલાલ પાસે ભરતિયું કે કરાર સાથે સંપર્ક કરવો. અન્ય દલાલ રોકાણકાર વતી શેર્સ ખરીદશે અને પહેલાનાં દલાલે ભાવનો તફાવત ચૂકવવો પડે છે.

- 12) કંપનીના ચોપડાની બંધ થયા તારીખ પછી પણ જે શેર્સ ખરીદનારના નામે ફેરબદલ થયાં નથી તેવાં શેર્સ વેચવા જોઈએ નહિ કારણ કે સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં આ માન્ય નથી.
- 13) જે શેરનો હોલ્ડર મૃત્યુ પામેલ હોય તે શેર ની લેવડદેવડ કરવી જોઈએ નહિ કારણ કે આવા સંજોગોમાં ઉત્તરાધિકાર પ્રમાણપત્ર હોવું જરૂરી છે. (જો સંયુક્ત શેરોલ્ડર્સમાંથી એકનું મૃત્યુ થયું હોય તેવાં સંજોગોમાં હયાત શેર હોલ્ડરે કંપનીને મૃત્યુના પ્રમાણપત્ર સહિત શેર સર્ટિફિકેટ મોકલવું પડે છે અને મૃત શેર હોલ્ડરનું નામ કમી થયાં બાદ આવાં શેરની લેવડદેવડ થઈ શકે છે.)
- 14) શેર્સના નાણાં તરત જ મળવાની અપેક્ષા ન રાખશો કારણ કે આ માટે ઓછામાં ઓછા 15 દિવસ કે 1 માસનો સમય લાગે છે.
- 15) જો દલાલ સાથે વિશેષ વ્યવસ્થા ન હોય તો એક બીજાં સાથે થયેલ ખરીદ અને વેચાણ ની અપેક્ષા ન રાખશો. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ પહેલાં ચૂકવે છે અને પછી મેળવે છે.

● મર્યાદાઓ

- 1) મર્યાદિત પારદર્શિતા
- 2) અમલદારશાહી વાળો વહીવટ
- 3) વ્યાવસાયીકરણનો અભાવ
- 4) લાંબી અને જટિલ પ્રક્રિયાઓ
- 5) રોકાણકારોની જરૂરિયાત પ્રત્યે ગંભીર અભિગમનો અભાવ
- 6) પ્રપંચી પ્રવૃત્તિઓ
- 7) પ્રતિકારક નિયમનો
- 8) પૂરતાં અધિકારોનો અભાવ
- 9) નબળો કાયદો
- 10) ઓછી જવાબદારી

સ્વાધ્યાય

● સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- 1) વેપાર વ્યવસ્થા વિષે તમે શુ જાણો છો? રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિનો અર્થ અને ફાયદાની વિગતે ચર્ચો.
- 2) વેપાર વ્યવસ્થા વિષે તમે શુ જાણો છો? વેપાર વ્યવસ્થાનાં પ્રકારો અને ઓર્ડર્સનાં પ્રકારો વિગતે વર્ણવો.
- 3) વેપાર વ્યવસ્થા વિષે તમે શુ જાણો છો? ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટ વેપારનાં પગલાંની વિગતે છણાવટ કરો.
- 4) સેરા 1956(જામીનગીરી કરારનો કાયદો -1956)સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ-1956 ની વિગતે ચર્ચા કરો.
- 5) સેબી ધારો 1992 ની વિગતે ચર્ચા કરો.

● ટૂંકનોંધ

- 1) રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિનાં ફાયદા

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- 2) વેપાર વ્યવસ્થાનાં પ્રકારો
- 3) ઓર્ડર્સનાં પ્રકારો
- 4) ઓનલાઈન કે ઈન્ટરનેટ વેપાર
- 5) સેરા 1956(જામીનગીરી કરારનો કાયદો – 1956) સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ-1956 મુખ્ય જોગવાઈઓ
- 6) સેરા 1956(જામીનગીરી કરારનો કાયદો – 1956) સિક્યુરિટીઝ કોન્ટ્રેક્ટ રેગ્યુલેશન એક્ટ-1956ની ટીકાઓ
- 7) સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં કાર્યો
- 8) સેબી ધારો 1992
- 9) સેબી ધારો 1992નું બંધારણ
- 10) સેબી ધારો 1992નાં હેતુઓ
- 11) સેબીને સોંપેલ કામગીરી
- 12) સેબીનાં કાર્યો
- 13) જામીનગીરી બજારમાં સેબીની મુખ્ય સુધારણાઓ
- 14) રોકાણકારો માટે માર્ગદર્શિકા
- 15) સેબી ધારો 1992ની મર્યાદાઓ

● તફાવત આપો

- 1) ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા અને ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થા
- 2) લિમિટ ઓર્ડર્સ અને બજાર (માર્કેટ) ઓર્ડર્સ

● બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો

- 1) ___ ભારતીય શેર બજારોમાં પ્રવર્તમાન હતી જે શેર બજારનાં વિકાસની મુખ્ય પહેલ અંતર્ગત ___ માં પરિણમી હતી.
 - અ) ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ), રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ)
 - બ) રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઈન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ), ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ)
 - ક) ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ), બંધ બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ક્લોઝ આઉટકાય સિસ્ટમ)
- 3) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ જવાબ: અ)
- 2) ___ અંતર્ગત શેર બજારનો જામીનગીરીની સંખ્યા અને જે કિંમતે ખરીદવા કે વેચવા માંગતો હોય તે ઓર્ડર કમ્પ્યુટરમાં નાંખે છે અને કમ્પ્યુટર દ્વારા સામે પક્ષે આ જરૂરિયાત ને મેળ ખાતો અન્ય કોઈ વેચનાર કે ખરીદનાર શોધવામાં આવે છે અને લેવડ-દેવડ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

- અ) રાષ્ટ્રવ્યાપી ઓનલાઇન સંપૂર્ણ સ્વસંચાલિત તપાસ આધારિત લેવડ-દેવડ પદ્ધતિ (સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમ)
- બ) ખુલ્લી બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (ઓપન આઉટકાય સિસ્ટમ)
- ક) બંધ બૂમ-બરાડા પદ્ધતિ (કલોજ આઉટકાય સિસ્ટમ)
- ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ જવાબ: અ)
- 3) _____ એ સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમનો ફાયદો છે.
- અ) કામગીરી કાર્યક્ષમતામાં સુધારો બ) રોકાણકારોની ગુપ્તતા
- ક) પગેરું ડ) ઉપરનાં તમામ જવાબ: ડ)
- 4) _____ એ સ્કીન બેઈઝડ ટ્રેડિંગ સિસ્ટમનો ફાયદો છે.
- અ) સુગમતા બ) રોકાણકારોને સરખી તક
- ક) તરલતા ડ) ઉપરનાં તમામ જવાબ: ડ)
- 5) _____ માં સમગ્ર દેશમાંથી વીજાણુવિષયક (ઈલેક્ટ્રોનિક) સિસ્ટમમાં ઓર્ડર્સ દાખલ કરવામાં આવે છે અને જોબર્સ કે બજાર બનાવનારની સંડોવણી વગર આ રીતે દાખલ થયેલ ઓર્ડર્સ પ્રત્યક્ષરીતે અને સતત રીતે સરખાવવામાં આવે છે.
- અ) ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં
- બ) ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં
- ક) હુકમ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં,
- ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ જવાબ: અ)
- 6) ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં સમગ્ર દેશમાંથી વીજાણુવિષયક (ઈલેક્ટ્રોનિક) સિસ્ટમમાં ઓર્ડર્સ દાખલ કરવામાં આવે છે અને _____ ની સંડોવણી વગર આ રીતે દાખલ થયેલ ઓર્ડર્સ પ્રત્યક્ષરીતે અને સતત રીતે સરખાવવામાં આવે છે.
- અ) જોબર્સ કે બજાર બનાવનાર બ) રોકાણકાર
- ક) સ્ટોક એક્ષચેન્જ ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ
- જવાબ: અ)
- 7) _____ માં બજાર બનાવનાર સતત રીતે દ્વિ- માર્ગીય ભાવો (ખરીદ અને વેચાણ ભાવો) રજૂ કરે છે અને જામીનગીરીનો કોઈ પણ જથ્થો ખરીદવા કે વેચવા રાજી હોય છે.
- અ) ઓર્ડર સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં
- બ) ભાવ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં
- ક) હુકમ સંચાલિત વેપાર વ્યવસ્થામાં,
- ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ જવાબ: બ)
- 8) રોકાણકારો દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવેલ ચોક્કસ ભાવે જામીનગીરી લેવડ-દેવડનાં ઓર્ડર્સને _____ કહે છે.
- અ) લિમિટ ઓર્ડર્સ બ) બજાર (માર્કેટ) ઓર્ડર્સ
- ક) અચીકિત ઓર્ડર્સ ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ જવાબ: અ)

- અ) સ્પોટ ડિલિવરી કરાર બ) સ્પોટ ખરીદી કરાર
ક) સ્પોટ વેચાણ કરાર ડ) સ્પોટ લેવડદેવડ કરાર જવાબ: અ)
- 13) સ્ટોક એક્ષચેન્જ નિયામકનાં કાર્યો છે.
અ) દેખરેખ બ) અભ્યાસ
ક) નિયંત્રણ અને પરવાનો ડ) ઉપરનાં તમામ જવાબ: ડ)
- 14) સેબીનું મંડળ ____ નું બનેલું હોય છે.
અ) અધ્યક્ષ અને નાણાં અને કાયદાને લગતાં કેન્દ્ર સરકારનાં મંત્રાલયો નાં અધિકારીઓ માંથી 2 સભ્યો
બ) રિઝર્વબેંક ઓફ ઈન્ડિયાનાં અધિકારીઓ માંથી 1 સભ્ય
ક) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલ 2 સભ્યો (કે જે વ્યાવસાયિક હોય અને જામીનગીરી બજારનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન ધરાવતાં હોય)
ડ) ઉપરનાં તમામ જવાબ: ડ)
- 15) દલાલો, પેટા-દલાલો અને જામીનગીરી બજારનાં અન્ય સભ્યોની નોંધણી કરવી એ સેબીનું ____ કાર્ય છે.
અ) નિયમનકારી બ) વિકાસલક્ષી
ક) અ) અને બ) બંને ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ
જવાબ: અ)
- 16) રોકાણકારોને કેળવણી આપવી એ સેબીનું ____ કાર્ય છે.
અ) નિયમનકારી બ) વિકાસલક્ષી
ક) અ) અને બ) બંને ડ) ઉપરમાંથી એક પણ નહિ
જવાબ: બ)
- 17) “જુદાં-જુદાં સ્ટોક એક્ષચેન્જનાં સભ્યો માટે અલગ-અલગ મૂડી યોગ્યતા ધોરણો (તેમનાં વેપારનાં ટર્નઓવર અને અન્ય પરિબળોને આધારે) બનાવવામાં આવે છે.” એ સેબી ____ છે.
અ) નો હેતુ બ) ની સુધારણા
ક) ની ટીકા
ડ) દ્વારા કરવામાં આવેલ રોકાણકારો માટેની માર્ગદર્શિકા જવાબ: બ)
- 18) “કંપનીના ચોપડાની બંધ થયા તારીખ (દરેક કંપનીની ચોપડાની બંધ થયા તારીખ હોય છે જે તારીખે શેરહોલ્ડરની સૂચિને અંતિમ રૂપ આપવામાં આવે છે) પહેલાં ખરીદાયેલ શેર્સ ખરીદનારના નામે કરાવવું સુનિશ્ચિત કરવું. ડિવિડન્ડ, વ્યાજ કે બોનસ શેર્સ જેવાં લાભો મેળવવા માટે આ જરૂરી છે.” એ સેબી ____ છે.
અ) નો હેતુ બ) ની સુધારણા
ક) ની ટીકા
ડ) દ્વારા કરવામાં આવેલ રોકાણકારો માટેની માર્ગદર્શિકા
જવાબ: ડ)

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वडे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मण रडी अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम झणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेडे
अंधकारने हडसेलीने उजसना झूल महेडे;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेडे, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माणि...
दिव्य राष्ट्र निर्माणि...
भव्य राष्ट्र निर्माणि

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

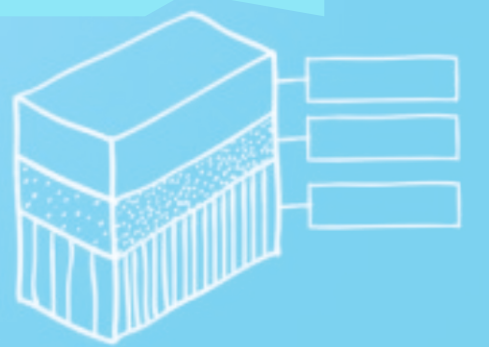
Website : www.baou.edu.in

માસ્ટર ઓફ કોમર્સ

સેમેસ્ટર-૨

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

MC02SS201

બ્લોક - ૨

બ્લોક -2

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

એકમ-6 શેર સૂચકઆંકો	3-17
એકમ-7 શેર બજારમાં જોખમ સંચાલન	18-26
એકમ-8 ડિપોઝિટરીસ	27-36
એકમ-9 શેરબજાર પર નિયંત્રણ	37-56
એકમ-10 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર	57-63

લેખન :	ડૉ. શ્રીદા શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
	ડૉ. મુકેશ બાવળીયા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, રાપર.
	ડૉ. પાર્થ ભટ્ટ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, આર.સી.કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ.
પરામર્શક(વિષય) :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
	ડૉ. ધર્મેન્દ્ર મિસ્ત્રી	પ્રિન્સિપાલ, એમ.સી.શાહ કોમર્સ કોલેજ અમદાવાદ.
	ડૉ. દીપક રાસ્તે	એસોસિએટ પ્રોફેસર, સહજાનંદ વાણિજ્ય મહાવિદ્યાલય, અમદાવાદ.
પરામર્શક(ભાષા) :	ઘનશ્યામ કે ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
	ડૉ. એ.એ.શેખ	એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગવર્નમેન્ટ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, જાદર, જી. સાબરકાંઠા
સંપાદન :	પ્રો. (ડૉ.) મનોજ શાહ	પ્રોફેસર & નિયામક, સ્કૂલ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મેનેજમેન્ટ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
પ્રકાશક :	ડૉ. ભાવિન ત્રિવેદી	કાર્યકારી કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
આવૃત્તિ :	2021-22 પ્રથમ આવૃત્તિ (નવો અભ્યાસક્રમ)	

ISBN :

978-93-92139-26-0

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસ-સામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ધંધાધારી ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

એકમ : 6

શેર સૂચકાંકો

: રૂપરેખા :

- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 અર્થ
- 6.3 શેર સૂચકાંકોના પ્રકાર
- 6.4 BSEના સૂચકાંકો
- 6.5 NSEના સૂચકાંકો
- 6.7 વિદેશી શેરબજારના સૂચકાંકો
- 6.8 શેરબજારના સૂચકાંકોનું વલણ
- 6.9 શેરબજારના સૂચકાંકોનો પ્રભાવ
- 6.10 શેરબજારના સૂચકાંકોની ગણતરીની રીત
- 6.11 સ્વાધ્યાય

6.1 પ્રસ્તાવના :

આપણે દરરોજ સાંભળતા અને સમાચારમાં વાંચતા હોઈએ છીએ કે આજે તો બજાર બહુ ઉપર ગયું, આજે બજાર તૂટ્યું, કાલે બજાર ઉપર આવવાની સંભાવના છે વગેરે વગેરે! તો, આ બજાર શું છે? કઈ રીતે નક્કી થાય કે આજે બજારમાં તેજ છે કે મંદી? તદ્દુપરાંત, આપણે જોતા હોઈએ છીએ કે ઘણી વખત બજાર ઉપર ગયું હોય છતાં પણ અમુક શેરની કિંમતમાં વધારો થયો નથી હોતો અથવા તો માર્કેટ ખરાબ હોય છતાં પણ અમુક શેર કાયમ તેજમાં જ હોય છે! તો આ નક્કી કઈ રીતે થાય? આ મૂલ્યાંકન કરવા માટે સૂચકાંક વપરાય છે જેનો આપણે આ પ્રકરણમાં વિગતે અભ્યાસ કરીશું.

6.2 અર્થ:

શેર સૂચકાંક અથવા તો શેરબજાર સૂચકાંક એ સ્ટોક માર્કેટના એક વિભાગનું માપ છે.

શેરબજારમાં નોંધણી થયેલા શેરમાંથી સમાન ગુણધર્મ ધરાવતા અને સમાન ક્ષેત્રના શેર ભેગા થઈને એક જૂથ બનાવે છે અને એ જૂથ પરથી સૂચકાંકનું માપ કાઢવામાં આવે છે.

વિસ્તૃત ખ્યાલ -

શેરબજારમાં શેરના અથવા તો કોઈ પણ જામીનગીરીના ભાવ સામાન્ય રીતે પ્રવર્તમાન માંગ અને પુરવઠાના નિયમ પર આધારિત હોય છે. જે તે દિવસે કોઈ પણ ચોક્કસ શેરની માંગ અને પુરવઠા ને પરિણામે શેરની કિંમત અને તેના વિશ્લેષણમાં ફેરફાર થાય છે અને શેરના ભાવમાં ફેરફાર થવાથી સૂચકાંકમાં ફેરફાર થાય છે. આમ, સૂચકાંક બજારમાં થતા મુખ્યત્વે માત્રાત્મક ફેરફારોનું સૂચક છે. તેથી, જ્યારે પણ બજાર ઉપર જાય છે ત્યારે સૂચકાંક પણ વધે છે અને જ્યારે બજારમાં મંદી હોય ત્યારે સૂચકાંક પણ ઘટે છે. આપણે સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો, સૂચકાંક શેરબજારમાં થતા ફેરફારોને સૂચવે છે. આ સૂચકાંકના આધારે રોકાણકારો અને નાણાંકીય સંચાલકો બજારનું વર્ણન કરે છે, તેનું વિશ્લેષણ

કરે છે અને અલગ-અલગ શેર અથવા તો જામીનગીરી વચ્ચે તુલના કરી રોકાણ કરવા અંગે પોતાનો મત પ્રસ્થાપિત કરે છે.

કોઈપણ સૂચકઆંકના મુખ્ય બે માપદંડો છે : 1. તે રોકાણ કરવા યોગ્ય હોવા જોઈએ અને 2. તે પારદર્શક હોવા જોઈએ. આ સૂચક આંકોના બંધારણની પદ્ધતિ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હોય છે.

ઘણી વખત નિવેશકારો જામીનગીરીની સાથે સાથે સૂચકઆંકના ફંડ પણ ખરીદે છે, જેને આપણે સામાન્ય રીતે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ કહેતા હોઈએ છીએ. આ બંનેના પરિમાણોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. સૂચકઆંકના અને સૂચકઆંક ફંડના પરિમાણો વચ્ચેના તફાવતને ટ્રેકિંગ ભૂલ કહેવામાં આવે છે.

ફાયદા –

આપણે સૂચકઆંકનો અર્થ તો સમજ્યા પરંતુ સૂચકઆંકના બીજા પણ વિવિધ ફાયદા છે.

- 1) રજૂઆત કરવા માટે
 - 2) વર્ગીકરણ કરવા માટે
 - 3) સરખામણી કરવા માટે
 - 4) પ્રતિબિંબ દર્શાવવા માટે
- ઉપરોક્ત મુદ્દાને વિગતે જોઈએ.

1) રજૂઆત કરવા માટે :

કોઈ પણ સૂચકઆંક એ આખા બજારનું અથવા તો બજારના નિશ્ચિત કરેલા ભાગનું પરિણામ સૂચવે છે. ભારતમાં BSE (સેન્સેક્સ) અને એન.એસ.ઈ (NIFTY) ને આદર્શ સૂચકઆંક માનવામાં આવે છે (આ બંને વિશે વિગતે ચર્ચા આપણે આ પ્રકરણમાં આગળ કરીશું). આ બંને સૂચકઆંક બજારનું સામાન્ય રીતે એકંદર વલણ દર્શાવે છે. એટલે કે, સૂચકઆંક એ બજારની પરિસ્થિતિને સંક્ષિપ્ત રીતે રજૂ કરે છે.

2) વર્ગીકરણ કરવા માટે:

આપણે જાણીએ છીએ કે શેરબજારમાં ઘણી કંપની નોંધાયેલી એટલે કે લિસ્ટેડ હોય છે. આપણે અત્યારનો આંકડો જોઈએ તો ભારતના સ્ટોક એક્સચેન્જમાં જ લગભગ 6800 થી પણ વધુ કંપની નોંધાયેલી છે. હવે કોઈ પણ સામાન્ય નિવેશક માટે આ બધી કંપનીઓમાંથી સારી અને નફાકારક અથવા તો તેમની જરૂરીયાત પ્રમાણેની કોઈ પણ કંપની પસંદ કરવી એ ખૂબ અઘરું કામ છે. માટે આ દરેક કંપનીઓનું વર્ગીકરણ કરવું ખૂબ જરૂરી છે અને તેના માટે આપણને સૂચકઆંક મદદ કરે છે. આ વર્ગીકરણ મુખ્યત્વે કંપની, તેમનું કાર્યક્ષેત્ર, પ્રવૃત્તિ, તેમનું કદ, મૂડીનું માળખું, વગેરે જેવા પરિબળોના આધારે કરવામાં આવે છે અને તે પરથી રોકાણકાર યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે.

3) સરખામણી કરવા માટે:

સૂચક આંકો નિવેશક માટે તુલના કરવાનું કાર્ય કરે છે. કોઈ પણ કંપનીની કામગીરીની બજાર સાથે સરખામણી કરવા માટે સૂચકઆંક એ એક આધાર ચિહ્ન સાબિત થાય છે. ભારતમાં આપણે આધાર ચિહ્ન તરીકે સેન્સેક્સ અને NIFTY ગણીએ છીએ. હવે ધારો કે, આપણે જે તે કંપનીની જામીનગીરી ખરીદવી છે તો એ કંપનીનું પ્રદર્શન સારું રહ્યું

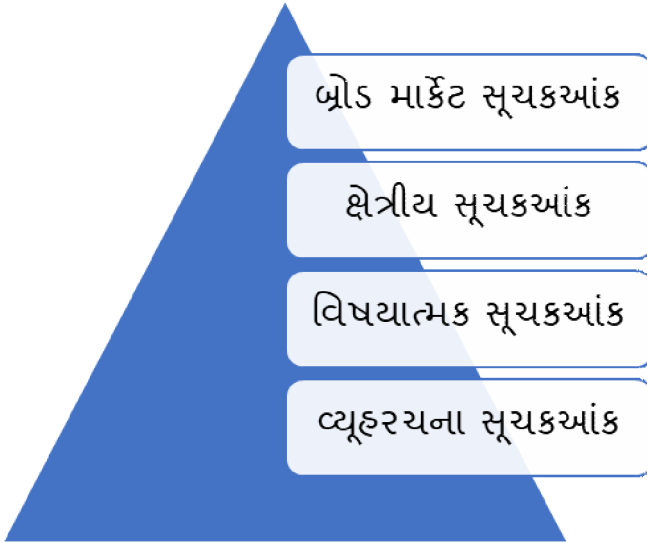
છે કે ખરાબ તેની સરખામણી આપણે બજારના સૂચકાંક સાથે કરી શકીએ અને તે કંપનીની જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન કરી તેની કિંમત અને નફાકારકતાનું વલણ જાણી શકીએ છીએ

4) પ્રતિબિંબ દર્શાવવા માટે:

વિશ્લેષણ અને તકનીકની સાથે સાથે શેર બજારનું મહત્વનું પાસું એટલે નિવેશકારોની ભાવના - સેન્ટિમેન્ટ. જો આ સેન્ટિમેન્ટ હકારાત્મક હશે તો જે તે જામીનગીરીની માંગ વધશે અને તેનાથી તેની કિંમત પણ સામાન્ય રીતે વધશે. કિંમત વધવાથી બજારમાં તેજ આવશે અને સૂચકાંક પણ વધશે. રોકાણકારોના સેન્ટિમેન્ટ નક્કી કરીને માપવા તે ખૂબ અઘરું થઈ જાય છે કારણ કે તે વ્યક્તિગત અને આત્મલક્ષી હોય છે. તે માટે આપણને સૂચકાંક મદદ કરે છે. સૂચકાંક માત્ર બજારનો જ નહીં પરંતુ કોઈ પણ કંપની અથવા તો કોઈ પણ ઔદ્યોગિક વિભાગના ફેરફારને પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેના પરથી નિવેશકાર રોકાણ અંગેનો સાચો નિર્ણય લઈ શકે છે.

6.3 શેર સૂચકાંકોના પ્રકાર

માત્રાત્મક પ્રકાર

1) બ્રોડ માર્કેટ સૂચકાંક

આ સૂચકાંક બહોળા પ્રમાણમાં હોય છે અને તેમાં મુખ્યત્વે મોટા કદના, તરલ અને વધારે માર્કેટ શેર ધરાવતી કંપની ના શેર નોંધાયેલા હોય છે. આ સૂચકાંકો બીજા શેર અથવા તો મ્યુચ્યુઅલ ફંડની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરી સરખામણી કરવા માટે આધાર ચિહ્ન સાબિત થાય છે.

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

બ્રોડ માર્કેટ BSE સૂચક આંકો	બ્રોડ માર્કેટ NSE સૂચક આંકો
<ul style="list-style-type: none"> • S&P BSE Consumer Discretionary Goods & Services • S&P BSE Basic Materials • S&P BSE LargeCap • S&P BSE AllCap • S&P BSE MidCap • S&P BSE SmallCap , વગેરે 	<ul style="list-style-type: none"> • NIFTY 50 Index • NIFTY Midcap 150 Index • NIFTY Next 50 Index • NIFTY Full Midcap 100 Index • NIFTY Free Float Midcap 100 Index • NIFTY LargeMidcap 250 Index • NIFTY Midcap 50 Index • NIFTY Full Smallcap 100 Index • NIFTY LargMidcap 250 Index • NIFTY MidSmallcap 400 Index, વગેરે

2) ક્ષેત્રીય સૂચકઆંક

નામ પ્રમાણે આ સૂચક આંકો કોઈ એક ચોક્કસ ક્ષેત્રની કામગીરીને મૂલવે છે જેમ કે, આઈટી સેક્ટર, ઓટો સેક્ટર વગેરે. આ સૂચકઆંકની મદદથી નિવેશકાર જે તે કંપનીના શેરની કામગીરી એ ક્ષેત્રની કામગીરી સાથે મૂલવી શકે છે અને વિશ્લેષણ કરી રોકાણ અંગેનો યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકે છે.

ક્ષેત્રીય BSE સૂચક આંકો	ક્ષેત્રીય NSE સૂચક આંકો
<ul style="list-style-type: none"> • S&P BSE TECK • S&P BSE Information Technology • S&P BSE CONSUMER DURABLES • S&P BSE Fast Moving Consumer Goods • S&P BSE POWER • S&P BSE India Infrastructure Index • S&P BSE OIL & GAS • S&P BSE AUTO • S&P BSE PSU • S&P BSE Healthcare • S&P BSE CAPITAL GOODS • S&P BSE BANKEX • S&P BSE METAL • S&P BSE REALTY, વગેરે 	<ul style="list-style-type: none"> • Nifty Auto Index • Nifty Bank Index • Nifty Financial Services Index • Nifty FMCG Index • Nifty IT Index • Nifty Media Index • Nifty Metal Index • Nifty Pharma Index • Nifty Private Bank Index • Nifty PSU Bank Index • Nifty Realty Index , વગેરે

3) વિષયાત્મક સૂચકાંક

આ સૂચકાંકો કોઈ એક ચોક્કસ વિષય આધારિત વિવિધ જામીનગીરીની કામગીરી કેવી છે તે સૂચવે છે. વિષયાત્મક સૂચકાંક સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક, પર્યાવરણીય, ભૌગોલિક, વસ્તી-વિષયક, ચક્રીય, માળખાકીય, ગુણાત્મક, માત્રાત્મક જેવા અલગ-અલગ વિષયોને ઓળખી તે વિષયના સંદર્ભમાં શેરની કામગીરી કેવી છે તે આપણને સૂચવે છે.

વિષયાત્મક BSE સૂચક આંકો	વિષયાત્મક NSE સૂચક આંકો
<ul style="list-style-type: none"> • S&P BSE GREENEX • S&P BSE CARBONEX, વગેરે 	<ul style="list-style-type: none"> • Nifty Commodities Index • Nifty CPSE Index • Nifty Corporate Group Indices • Nifty Energy Index • Nifty India Consumption Index • Nifty Infrastructure Index • Nifty MNC Index • Nifty PSE Index • Nifty Services Sector Index • Nifty100 Liquid 15 Index • Nifty Midcap Liquid 15 Index • Nifty Shariah 25 Index • Nifty50 Shariah, વગેરે

4) વ્યૂહરચના સૂચક આંકો

આ સૂચક આંકો સામાન્ય રીતે કંપનીની માત્રાત્મક કામગીરીને મૂલવે છે અને તેના આધારે કાર્યક્ષમ રીતે રોકાણ કરવા માટે નિવેશકારોને મદદરૂપ બને છે.

વ્યૂહાત્મક BSE સૂચક આંકો	વ્યૂહાત્મક NSE સૂચક આંકો
<ul style="list-style-type: none"> • S&P BSE IPO • S&P BSE SME IPO • S&P BSE DOLLEX 30 • S&P BSE DOLLEX 100 • S&P BSE DOLLEX 200 વગેરે 	<ul style="list-style-type: none"> • NIFTY Multi-Factor Indices • NIFTY 50 Equal Weight Index • NIFTY 100 Equal Weight Index • NIFTY 100 Low Volatility 30 Index • NIFTY Alpha 50 Index • NIFTY 50 Arbitrage Index • NIFTY 50 Futures Index • NIFTY 50 USD Index • NIFTY Dividend Opportunities 50 Index • NIFTY High Beta 50 Index • NIFTY Low Volatility 50 Index • NIFTY 50 Dividend Points Index • NIFTY Quality 30 Index • NIFTY50 Value 20 Index • NIFTY Growth Sectors 15 Index • NIFTY50 PR 1x Inverse Index • NIFTY50 TR 1x Inverse Index • NIFTY 50 PR 2x Leverage Index વગેરે

(સ્ત્રોત: https://groww.in/blog/what-are-indexes-stock-arkets/#What_is_an_Index)

નૈતિક પ્રકાર

શેરબજારના નૈતિક સૂચકઆંકો:

અત્યાર સુધી આપણે જે પ્રકાર જોયા તે મુખ્યત્વે માત્રાત્મક પરિમાણોને ધ્યાનમાં લે છે. પરંતુ ધંધાની જવાબદારી માત્ર આર્થિક જ નથી હોતી. સંપોષિત વિકાસ એટલે કે આવનારી પેઢીને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવતો વિકાસ એ હવેના સમયમાં કંપનીની આગવી વિશેષતાની સાથે સાથે જરૂરિયાત પણ બની ગયો છે. તેથી લાંબા ગાળે એ જ કંપની સારી રીતે ધંધો કરી શકશે જે માત્ર નાણાંકીય મૂલ્ય અને નાણાંકીય પરિણામો પર જ ધ્યાન આપવાને બદલે તમામ હિસ્સેદારો પરત્વેની પોતાની જવાબદારી બખૂબી નિભાવે.

નૈતિક શેરબજારનો સૂચકઆંક જે તે કંપનીના નૈતિક રોકાણ પર આધારિત છે તેમાં માત્ર એવી જ કંપનીઓ સમાવિષ્ટ છે જે સામાજિક અથવા તો પર્યાવરણીય માપદંડોને પૂરા કરે છે જેવી કે,

Calvert Social Index,

- Domini 400 Social Index,
- FTSE4Good Index,
- Dow Jones Sustainability Index,
- STOXX Global ESG Leaders Index,
- several Standard Ethics Aei indices, and
- the Wilderhill Clean Energy Index.

(સ્ત્રોત: https://en.wikipedia.org/wiki/Stock_market_index)

આનું ઉદાહરણ જોઈએ તો 2010માં ઈસ્લામિક કોર્પોરેશન સંસ્થાએ એક સૂચકાંક જાહેર કરેલો. તેમાં માત્ર એવી જ કંપનીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો કે જેણે જુગાર, તમાકુ અને દારૂ પર પ્રતિબંધ લાદ્યો હોય.

જોકે આ વ્યક્તિલક્ષી સૂચકાંક છે. આની દલીલમાં ઘણા વિશ્લેષકો એવું કહે છે કે ઘણી કંપનીઓ માત્ર કાગળ પર આ બધી જવાબદારીઓ પૂરી કરે છે પરંતુ જમીની હકીકત કંઈક અલગ જ હોય છે અને અંતે પોતાની નૈતિક જવાબદારી ચૂકી જાય છે.

બીજી દલીલ એ પણ છે કે નૈતિક પરિમાણોને કોઈ ચોક્કસ મૂલ્યમાં તોલી શકાતા નથી તેથી પારદર્શકતા અને તેની જાહેરાત એક જ માધ્યમે રહે છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ તે પણ વ્યક્તિલક્ષી બની જાય છે. જોકે, આ મર્યાદાને નિવારવા અથવા તો આ દલીલના જવાબ રૂપે પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કોર્પોરેટ સોશિયલ રિસ્પોન્સિબિલિટી એકાઉન્ટિંગ નામનો નવો કોન્સેપ્ટ ઘણી કંપનીઓ અપનાવતી થઈ છે કે જેમાં કંપનીએ કરેલા નૈતિક કાર્યોને નાણાંકીય મૂલ્યમાં મૂલવવામાં આવે છે. તમામ ગુણાત્મક નૈતિક પરિબળોને માત્રાત્મક પરિબળોમાં ફેરવવામાં આવે છે અને કંપનીના નાણાંકીય નિવેદનો તેમજ વિવિધ રિપોર્ટમાં તેની જાહેરાત કરવામાં આવે છે.

6.4 BSEના સૂચક આંકો:

ખ્યાલ:

BSE સેન્સેક્સ કે જેને S & P Bombay Stock Exchange Sensitive Index) અથવા તો ટૂંકમાં SENSEX તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે ભારતની 30 સ્થાપિત અને નાણાંકીય રીતે સદ્ગત કંપનીઓની સૂચિ છે. સેન્સેક્સ શબ્દ 1989 માં સ્ટોક માર્કેટના વિશ્લેષક ટીપક મોહોની દ્વારા બનાવવામાં આવ્યો હતો.

આ ત્રીસ કંપનીઓમાં મુખ્યત્વે સૌથી મોટી અને જે કંપનીઓના શેરનો સૌથી વધુ વખત વેપાર થયો હોય તે કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ કંપનીઓ જે તે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રને રજૂ કરે છે. 1 જાન્યુઆરી 1986 થી લઈને આજ સુધી સેન્સેક્સે દેશના શેર માર્કેટની નાડ પારખી છે. સેન્સેક્સની આધારભૂત કિંમત આધાર વર્ષ 1978-79 ને લઈને 1 એપ્રિલ 1979 ના રોજ 100 લેવામાં આવે છે. વૈશ્વિકીકરણના ભાગરૂપે BSE એ 25 July 2001 ના રોજ સેન્સેક્સને ડોલર સાથે જોડીને સેન્સેક્સ ની નવી આવૃત્તિ DOLLEX-30 પણ જાહેર કરી છે.

ઈક્વિટી માર્કેટ માટેનો સામાન્ય ટ્રેડિંગ સમય સોમવારથી શુક્રવાર સવારે 9: 15 થી બપોર 03:30 સુધીનો છે.

પ્રવર્તમાન 30 કંપનીની યાદી :

10 જુલાઈ, 2020 ની યાદી પ્રમાણે નીચેની કંપનીઓનો SENSEX સૂચકાંકની ગણતરીમાં સમાવેશ થાય છે.

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

#	Exchange ticker	Companies	Sector	Date Added
1	500820	Asian Paints	Paints	21 December 2015[7]
2	532215	Axis Bank	Banking - Private	
3	532977	Bajaj Auto	Automobile	
4	500034	Bajaj Finance	Finance (NBFC)	24 December 2018[8]
5	532978	Bajaj Finserv	Finance (Investment)	
6	532454	Bharti Airtel	Telecommunications	
7	532281	HCL Technologies	IT Services & Consulting	
8	500010	HDFC	Finance (Housing)	
9	500180	HDFC Bank	Banking - Private	
10	500696	Hindustan Unilever Limited	FMCG	
11	532174	ICICI Bank	Banking - Private	
12	532187	IndusInd Bank	Banking – Private	18 December 2017[9]
13	500209	Infosys	IT Services & Consulting	
14	500875	ITC Limited	Cigarettes & FMCG	
15	500247	Kotak Mahindra Bank	Banking – Private	19 June 2017[10]
16	500510	Larsen & Toubro	Engineering & Construction	
17	500520	Mahindra & Mahindra	Automobile	
18	532500	Maruti Suzuki	Automobile	
19	500790	Nestle India	FMCG	23 Dec 2019[11]
20	532555	NTPC	Power generation/Distribution	
21	500312	Oil and Natural Gas Corporation	Oil exploration and Production	
22	532898	Power Grid Corporation of India	Power generation/Distribution	20 June 2016[12]
23	500325	Reliance Industries Limited	Conglomerate	
24	500112	State Bank of India	Banking - Public	
25	524715	Sun Pharmaceutical	Pharmaceuticals	8 August 2011[13]
26	500470	Tata Steel	Iron & Steel	
27	532540	Tata Consultancy Services	IT Services & Consulting	
28	532755	Tech Mahindra	IT Services & Consulting	
29	500114	Titan Company	Diamond & Jewellery	23 Dec 2019[11]
30	532538	UltraTech Cement	Cement	23 Dec 2019[11]

(સ્રોત: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_BSE_SENSEX_companies)

6.5 NSEના સૂચક આંકો:

ખ્યાલ :

ભારતીય શેરબજારમાં મુખ્ય બે સૂચકાંકો પ્રમાણભૂત મનાય છે - એક BSE SENSEX અને બીજું NSE NIFTY.

વિસ્તૃત માહિતી:

નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ (NSE) પર નોંધાયેલી ભારતની સૌથી મોટી 50 કંપનીઓની ભારત સરેરાશ એટલે NIFTY. NIFTYને આધાર ચિહ્ન માનવામાં આવે છે. નિફ્ટીની માહિકી અને તેનું સંચાલન ઈન્ડિયા ઈન્વેસ્ટમેન્ટ સર્વિસ અને પ્રોડક્ટ્સ (IISL) કે જે NSE સ્ટ્રેટેજિક ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કોર્પોરેશન લિમિટેડની પેટા કંપની છે તેના દ્વારા કરવામાં આવે છે. નિફ્ટીના ઘણા સૂચકાંકોમાંનું એક એટલે કે NIFTY 50. તેની શરૂઆત 22 એપ્રિલ 1996ના રોજ થઈ હતી.

NIFTY નો સૌથી મહત્વનો સૂચકાંક એટલે NIFTY 50. ભારતના અર્થતંત્રમાં તે સૌથી મોટું એકાકી નાણાકીય ઉત્પાદન ક્ષેત્ર બન્યું છે. તેમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બંને ઓપ્શનનો તેમજ ફ્યુચરનો (ઓપ્શન અને ફ્યુચર એ જામીનગીરીની જેમ ટ્રેડિંગ ના સાધનો છે) સમાવેશ થાય છે. NIFTY 50 ના નેતૃત્વને અને તેની કામગીરીને WFE, IOMA તેમ જ FIA જેવા સર્વેએ વખાણી અને તેને અનુસરી છે. 20 જૂન, 2020 ની યાદી પ્રમાણે NIFTY 50 માં 14 ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રવર્તમાન 50 કંપનીઓની યાદી:

20 જૂન, 2020ના રોજ NIFTY 50માં સમાવિષ્ટ કંપનીઓની યાદી નીચે મુજબ છે:

Company Name	Symbol	Sector
Adani Ports	ADANIPTS.NS	Infrastructure
Asian Paints	ASIANPAINT.NS	Consumer Goods
Axis Bank	AXISBANK.NS	Banking
Bajaj Auto	BAJAJ-AUTO.NS	Automobile
Bajaj Finance	BAJFINANCE.NS	Financial Services
Bajaj Finserv	BAJAJFINSV.NS	Financial Services
Bharti Airtel	BHARTIARTL.NS	Telecommunication
Bharti Infratel	INFRA TEL.NS	Telecommunication
Bharat Petroleum	BPCL.NS	Energy - Oil & Gas
Britannia Industries	BRITANNIA.NS	Consumer Goods
Cipla	CIPLA.NS	Pharmaceuticals
Coal India	COALINDIA.NS	Energy & Mining
Dr. Reddy's Laboratories	DRREDDY.NS	Pharmaceuticals
Eicher Motors	EICHERMOT.NS	Automobile
GAIL	GAIL.NS	Energy - Oil & Gas
Grasim Industries	GRASIM.NS	Cement
HCL Technologies	HCLTECH.NS	Information Technology
HDFC	HDFC.NS	Financial Services

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

Company Name	Symbol	Sector
HDFC Bank	HDFCBANK.NS	Banking
Hero MotoCorp	HEROMOTOCO.NS	Automobile
Hindalco Industries	HINDALCO.NS	Metals
Hindustan Unilever	HINDUNILVR.NS	Consumer Goods
ICICI Bank	ICICIBANK.NS	Banking
IndusInd Bank	INDUSINDBK.NS	Banking
Infosys	INFY.NS	Information Technology
Indian Oil Corporation	IOC.NS	Energy - Oil & Gas
ITC Limited	ITC.NS	Consumer Goods
JSW Steel	JSWSTEEL.NS	Metals
Kotak Mahindra Bank	KOTAKBANK.NS	Banking
Larsen & Toubro	LT.NS	Construction
Mahindra & Mahindra	M&M.NS	Automobile
Maruti Suzuki	MARUTI.NS	Automobile
Nestle India	NESTLEIND.NS	Consumer Goods
NTPC	NTPC.NS	Energy - Power
Oil and Natural Gas Corporation	ONGC.NS	Energy - Oil & Gas
Power Grid Corporation of India	POWERGRID.NS	Energy - Power
Reliance Industries	RELIANCE.NS	Energy - Oil & Gas
State Bank of India	SBIN.NS	Banking
Shree Cements	SHREECEM.NS	Cement
Sun Pharmaceutical	SUNPHARMA.NS	Pharmaceuticals
Tata Motors	TATAMOTORS.NS	Automobile
Tata Steel	TATASTEEL.NS	Metals
Tata Consultancy Services	TCS.NS	Information Technology
Tech Mahindra	TECHM.NS	Information Technology
Titan Company	TITAN.NS	Consumer Goods
UltraTech Cement	ULTRACEMCO.NS	Cement
United Phosphorus Limited	UPL.NS	Chemicals
Vedanta	VEDL.NS	Metals
Wipro	WIPRO.NS	Information Technology
Zee Entertainment Enterprises	ZEEL.NS	Media & Entertainment

(સ્રોત: https://en.wikipedia.org/wiki/NIFTY_50)

6.6 વિદેશી બજારના સૂચકાંકો :

જેમ ભારતના મુખ્યત્વે બે સૂચક આંકો છે તેમ વૈશ્વિક સ્તરે કેટલાક મહત્વના સૂચક આંકો એ સમગ્ર વિશ્વના બજારને આવરી તેની સરેરાશ કિંમત દર્શાવી છે. આ સૂચકાંકોની વધતી ઓછી અસર દરેક દેશના મૂડી બજાર અને તેના સૂચક આંકો પર થાય છે. આપણે ઘણી વાર વાંચતાં હોઈએ છીએ કે અમેરિકાનું બજાર તૂટ્યું છે આવતી કાલે sensex તૂટશે. સમજદાર નિવેશક એ જ છે જે માત્ર પોતાના દેશના સૂચક આંકોને બદલે વૈશ્વિક બજાર પર નજર રાખીને રોકાણ કરે.

અમુક મહત્વના સૂચક આંકો અને તેની પ્રવર્તમાન કિંમત જોઈએ તો,

US MARKETS	
NASDAQ (Jul 15)	10.550.49
EUROPEAN MARKETS	
FTSE (Jul 15)	6.292.65
CAC (Jul 15)	5.108.98
DAX (Jul 15)	12.930.98
AIAN MARKETS	
SGX NIFTY (Jul 16)	10.616.50
NIKKEI 225 (Jul 16)	22.831.96
STRAITS TIMES (Jul 16)	2.640.11
HANG SENG (Jul 16)	25.181.29
TAIWAN WEIGHTED (Jul 16)	12.200.00
KOSP (Jul 16)	2.185.34

(સ્ત્રોત: <https://www.moneycontrol.com/markets/global-indices/>)

6.7 શેરબજારના સૂચક આંકોનું વલણ:

ખ્યાલ:

વલણ એટલે સ્ટોક સામાન્ય રીતે કઈ દિશામાં જઈ રહ્યો છે તેનું વિશ્લેષણ. બજારમાં તેજ છે કે મંદી તેના આધાર પર વલણ ઉપર અથવા નીચે તરફ ગતિ કરે છે. શેરબજારની આ હલનચલન નક્કી કરવા માટે એક ચોક્કસ સમયગાળો નિશ્ચિત કરવો જોઈએ. આ વિશ્લેષણ કરવા માટે નિશ્ચિત સમયગાળો જેટલો લાંબો તેટલું વિશ્લેષણ વધુ ચોક્કસાઈ ભર્યું કરી શકાય છે.

શેરબજારમાંનું વિશ્લેષણ કરવું એટલે ભૂતકાળના અને વર્તમાન વલણને ધ્યાનમાં રાખી ભવિષ્યના વલણ વિશે અંદાજ બાંધવો. આ વિશ્લેષણની મદદથી વિશ્લેષક નક્કી કરી શકે છે કે ભવિષ્યમાં કયા ક્ષેત્રનો વિકાસ થશે, કેટલી તેજ હશે, કેટલી મંદી હશે અથવા તો કઈ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું વધુ નફાકારક છે. વિશ્લેષણમાં જેટલી માહિતી વધારે એટલે કે જેટલો ભૂતકાળનો ડેટા વધારે તેમ તેની ચોક્કસાઈની.

સંભાવના વધી જાય છે પરંતુ સો ટકા ખાતરી તો નથી આપી શકાતી તે એક સામાન્ય મર્યાદા છે.

ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી બાબતો:

શેરમાર્કેટ વલણનું વિશ્લેષણ કરતી વખતે અમુક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ જેમકે,

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- 1) વિશ્લેષણ કરતી વખતે ઓછામાં ઓછા ત્રણ સમયની માહિતી હોવી જોઈએ એટલે કે ત્રણ કે તેથી વધુ ડેટા હોય ત્યારે જ વલણનું વિશ્લેષણ કરવું ઉપયોગી સાબિત થાય છે.
- 2) વલણ રેખા ત્રણ દિશામાં જઈ શકે છે : ઉપર, નીચે અથવા તો સમાંતર (સ્થિર). કોઈપણ એક જામીનગીરીનું લાંબા સમય સુધી વિશ્લેષણ કરવાથી એ સમજી શકાય છે કે જામીનગીરીના કુલ સમય દરમિયાન આ ત્રણેય દિશામાંથી એ જામીનગીરીની કિંમત અને નફાકારકતા પસાર થાય છે.
- 3) વલણનો ઢાળ એ સૂચવે છે કે પ્રતિદિન ભાવમાં કેટલો ફેરફાર થાય છે. તેમાં પણ વલણની રેખા ઉપર તરફ, નીચે તરફ અથવા તો સમાંતર જતી દેખાય છે. જો વલણની રેખા લાંબા સમય સુધી સમાંતર હોય તો એનું વિશ્લેષણ ધ્યાન પૂર્વક કરવું જોઈએ.
- 4) વલણના વિશ્લેષણમાં સમય એ અસરકારક ભાગ ભજવે છે. દૈનિક વિશ્લેષણ કરતા અઠવાડિક વિશ્લેષણ અને તેના કરતાં માસિક વિશ્લેષણ વધુ ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

વલણ વિશ્લેષણ અંગેની દલીલો:

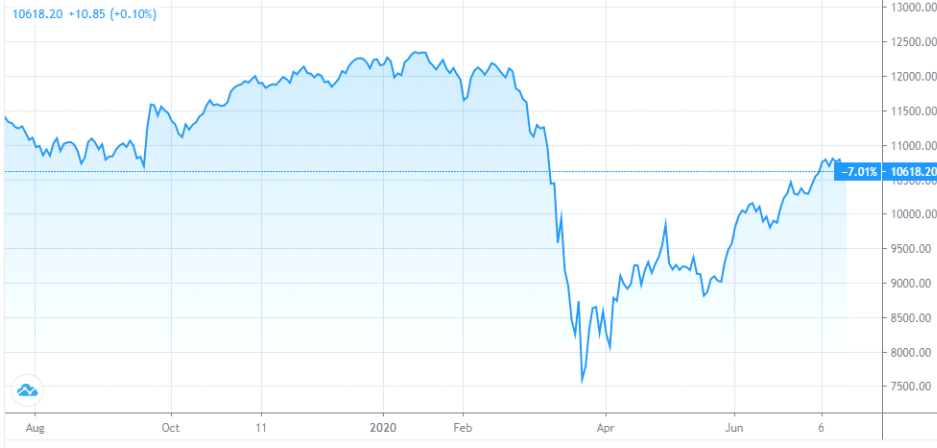
વલણ વિશ્લેષણ ઘણી રીતે ઉપયોગી બને છે પરંતુ, તેની અમુક મર્યાદાઓ પણ છે. જેમ કે,

- I. વલણ વિશ્લેષકો દલીલ કરે છે કે બજાર કાર્યક્ષમ છે તેથી દરેક નિવેશક અગાઉની ભાવ અંગેની મહત્વની માહિતી રાખે છે, અર્થાત, તે ઈતિહાસને પુનરાવર્તિત કરવાની જરૂર રહેતી નથી.
- II. કોઈ પણ સંજોગોમાં ભૂતકાળમાં બજારનું જે વલણ હતું તે ભવિષ્યમાં પણ પુનરાવર્તન પામે એ જરૂરી નથી કારણ કે ભૂતકાળ ભવિષ્યની સચોટ આગાહી કરતું નથી.

SENSEXનું વલણ વિશ્લેષણ:

(સ્ત્રોત: <https://www.tradingview.com/symbols/BSE-SENSEX/>)

(સ્ત્રોત: <https://www.tradingview.com/symbols/NSE-NIFTY/>)

6.8 શેરબજારના સૂચકાંકોનો પ્રભાવ –

શેરબજારના સૂચકાંકો ઘણી રીતે બજારને અને નિવેશકને પ્રભાવિત કરે છે:

- I. તે બજારની ગતિ-વિધિઓના વલણને દર્શાવે છે.
- II. સૂચકાંક એ મોટી કંપનીઓના સરેરાશ પ્રદર્શનને સૂચવીને બજાર અંગે ખ્યાલ આપે છે.
- III. સૂચકાંકોનો ઉપયોગ બજારના ભાગોની ગતિવિધિ અને પ્રભાવને માપવા માટે આધાર ચિહ્ન તરીકે થાય છે.
- IV. રોકાણકારો પોર્ટફોલિયો અથવા નિષ્ક્રિય ઈન્ડેક્સ રોકાણ માટેના આધાર તરીકે સૂચકાંકનો ઉપયોગ કરે છે.

6.9 શેરબજારના સૂચકાંકોની ગણતરીની રીત

આપણે અત્યાર સુધી ચર્ચા કરી કે સૂચકાંક એ વલણ સૂચવે છે, બજારની સરેરાશ કામગીરી પ્રદર્શિત કરે છે, વગેરે. આપણને એ પ્રશ્ન થાય કે આની ગણતરી કઈ રીતે થતી હશે! આજે સેન્સેક્સ 30,000 એ પહોંચ્યો તો, એ 30,000 કઈ રીતે આવ્યા? તેનું મૂલ્યાંકન કઈ રીતે થાય! તો એની વિગત આ પ્રમાણે છે.

પદ્ધતિઓ

શેરબજારના સૂચકાંકની ગણતરી કરવા વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે:

- ❖ સંપૂર્ણ બજાર મૂડીકરણ પદ્ધતિ,
- ❖ ફ્રી ફ્લોટ બજાર મૂડીકરણ પદ્ધતિ અને
- ❖ સંશોધિત મૂડીકરણ વજન પદ્ધતિ

અલગ અલગ શેરબજાર અલગ અલગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે, S&P 500 Index – USA સંપૂર્ણ બજાર મૂડીકરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે, BSE – Sensex ફ્રી ફ્લોટ બજારની મૂડીકરણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે તો NASDAQ 100 સંશોધિત મૂડીકરણ વજન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

BSE – Sensexની ગણતરી

સેન્સેક્સની ગણતરી Free Float પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ 1 સપ્ટેમ્બર

2003 થી અનુસરવામાં આવે છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ, સેન્સેક્સ એ ટોચની 30 કંપનીનું બજારમાં પ્રદર્શન સૂચવે છે. Free Float પદ્ધતિ માર્કેટના કુલ શેરમાથી બજારમાં જેટલી કંપનીના શેરનું તુરંત ટ્રેડિંગ થઈ શકે તે શેર નું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લે છે અને આ પ્રમાણને ધ્યાનમાં લેતી વખતે વિવિધ શેરધારકો, પ્રમોટરો અને Lock In Period માં હોય એવા શેર ની ગણતરી કરવામાં આવતી નથી.

આ ગણતરી કરવા માટે સૌપ્રથમ બજારના કુલ મૂડીકરણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આ મૂડીકરણ કંપનીએ બહાર પાડેલા શેરને તેની કિંમત દ્વારા ગુણાકાર કરીને મેળવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ BSE Free Float પરિબળ નક્કી કરે છે. આ રીતે દરેક કંપનીની વિગતોના આધારે કુલ Free Float બજાર મૂડીકરણ નક્કી થાય છે. ત્યારબાદ તેને આધારભૂત સૂચકાંક 100 ના પરિમાણમાં ફેરવવામાં આવે છે અને તે પરથી SENSEX નક્કી થાય છે.

NSE Niftyની ગણતરી

NSE NIFTY ની ગણતરી પહેલા કુલ બજાર મૂડીકરણની રીતથી કરવામાં આવતું હતું. પરંતુ 26 જૂન, 2009 થી તેની ગણતરી ફ્રી ફ્લોટ બજાર મૂડીકરણની ભારિત સરેરાશથી જ કરવામાં આવે છે. આ ગણતરી માટેની આધારભૂત કિંમત 1000 લેવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. શેરબજારના સૂચકાંકોનું વલણ વિશ્લેષણ કરતી વખતે કઈ બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ?
2. ભારતના શેરબજારના મુખ્ય સૂચકાંક વિષે વિગતે સમજાવી બન્ને વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
3. સૂચકાંકના પ્રકાર સમજાવો.

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. શેરબજાર સૂચકાંકનો પ્રભાવ સમજાવો.
2. શેરબજારના નૈતિક સૂચકાંકો વિષે જણાવો.
3. શેર સૂચકાંકના ફાયદા દર્શાવો.
4. વૈશ્વિક સ્તરના કેટલાક મહત્વના સૂચકાંકો વિષે જણાવો.
5. વલણ વિશ્લેષણની મર્યાદાઓ જણાવો.

બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. _____ સૂચકાંક ગણતરીની પદ્ધતિ છે:

A. કુલ બજાર સ્થાયીકરણ	B. ક્ષેત્રીય મૂડીકરણ
C. વલણ વિશ્લેષણ	D. ફ્રી ફ્લોટ બજાર મૂડીકરણ
2. BSE સેન્સેક્સ ગણતરીમાં _____ અને NSE NIFTY ગણતરીમાં _____ કંપનીઓનો સમાવેશ થાય છે.

A. 50, 30	B. 30, 50
C. 100, 50	D. 30, 100

3. શેરબજાર સૂચકાંક ____ ભાગમાં વિભાજીત કરી શકાય છે:
- A. માત્રાત્મક B. નૈતિક
C. A & B બંને D. એક પણ નહીં.
4. વિશ્લેષણ કરતી વખતે ઓછામાં ઓછા ____ સમયની માહિતી હોવી જોઈએ.
- A. 3 B. 4
C. 2 D. 5
5. _____ મોટા કદના, તરલ અને વધારે માર્કેટ શેર ધરાવતી કંપની ના શેર નોંધાયેલા હોય છે.
- A. ક્ષેત્રીય સૂચકાંક B. બ્રોડ માર્કેટ સૂચકાંક
C. વિષયાત્મક સૂચકાંક D. વ્યૂહરચના સૂચકાંક

[(1-D) (2-B) (3-C) (4-A) (5-B)]

રૂપરેખા :

- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 અર્થ
- 7.3 જોખમ સંચાલનના પ્રકાર
- 7.4 જોખમ સંચાલનની પધ્ધતિ
- 7.5 જોખમ સંચાલનથી થતાં ધંધાકીય ફાયદા
- 7.6 વીમો જોખમ સંચાલનના સાધન તરીકે
- 7.7 ડેરિવેટિવ જોખમ સંચાલનના સાધન તરીકે
- 7.8 સ્વાધ્યાય

7.1 પ્રસ્તાવના:

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જોખમ અને વળતર એ બન્ને સમાંતર રીતે ચાલતા હોય છે, પરંતુ આ બન્ને સીધી રેખામાં ત્યારે જ ચાલી શકે જો આપણે જોખમને ઓળખીને તેનું વ્યવસ્થાપન કરીએ. હોશિયાર તેમ જ વ્યાવસાયિક રોકાણકારો અને વેપારીઓ પણ માનતા હોય છે કે, શેરબજારમાં જોખમ ઓછું કરવા તેમજ વળતર વધારવા માટે જોખમ સંચાલન એ મહત્વપૂર્ણ વ્યૂહરચના છે. સામાન્ય રીતે જોખમ સંચાલન એ જોખમને ઓળખવું, તેનું મૂલ્યાંકન કરવું અને તેને નિયંત્રિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. આ બધી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયા બાદ તે માટેની ચોક્કસ વ્યૂહરચના વિકસાવવામાં આવે છે.

શેરબજારમાં દરેક દિવસે એક માણસ વિજેતા હોય છે અને એક માણસ હારતું હોય છે. આ બન્ને વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત સામાન્ય રીતે તેમની જોખમ સંચાલન અંગેની પાયાની સમજનો હોય છે.

7.2 અર્થ:

જોખમ

ISO 31000 પ્રમાણે,

જોખમ એ કોઈ પણ વ્યવસાય કરવા માટેનું આવશ્યક અંગ છે. ખાસ કરીને અત્યારના સમયમાં કે જ્યારે ડેટાનો વિકાસ ખૂબ જ ઝડપથી થઈ રહ્યો છે ત્યારે જોખમને ઓળખવા અને જોખમને ઘટાડવા તે કોઈ પણ કંપની માટે ખરેખર એક પડકાર છે.

જોખમ સંચાલન

“જોખમ સંચાલન એ જોખમની ઓળખ, તેનું મૂલ્યાંકન અને વિવિધ પ્રકારના જોખમને આપવામાં આવતું પ્રાધાન્ય છે.”

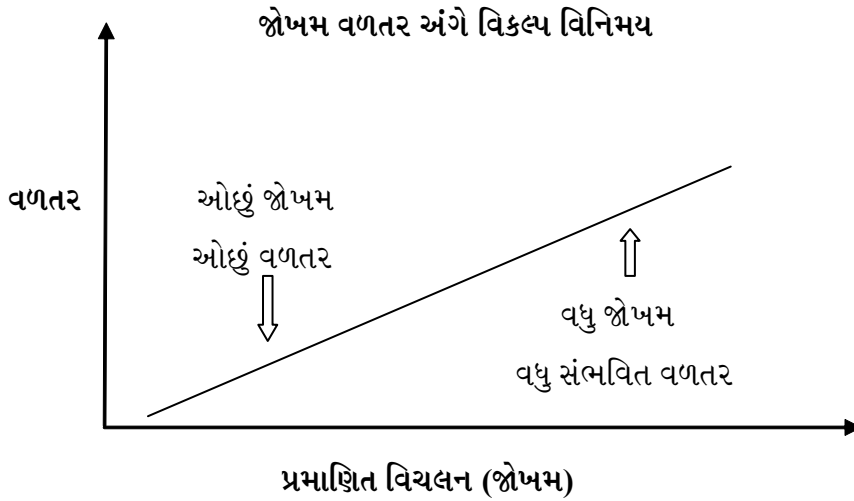
આદર્શ જોખમ સંચાલનમાં અગ્રતાને વધુ મહત્વ આપવામાં આવે છે. એટલે કે સૌથી વધુ નુકસાન થવાની સંભાવનાવાળા જોખમોને વધુ પ્રાધાન્ય આપી તેને પ્રથમ નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે તેમજ જે જોખમ થવાની અથવા તો સંભવિત જોખમોની સંભાવના ઓછી હોય તેને ઉત્તરતા ક્રમમાં પ્રાધાન્ય આપી તેનું મૂલ્યાંકન અને નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે.

પ્રક્રિયા:

સામાન્ય રીતે જોખમ સંચાલન માટે નીચેની પ્રક્રિયા અનુસરવામાં આવે છે :

- ભયસ્થાનોની ઓળખ કરવી
- તેની ગંભીરતાનું મૂલ્યાંકન કરવું
- આ મૂલ્યાંકનના આધારે સંભવિત જોખમ નક્કી કરવું
- તે જોખમ ઘટાડવા માટેની રીતો તપાસવી અને
- જોખમ ઘટાડવાના પગલાને પ્રાધાન્ય આપી અનુસરવા.

જોખમનું મૂલ્યાંકન સામાન્ય રીતે ઐતિહાસિક વર્તણૂંકો અને તેના પરિણામને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. નાણાકીય સંચાલનમાં વિચલન - પ્રમાણભૂત વિચલન એ જોખમ સાથે સંકળાયેલ પ્રમાણભૂત માપ છે વિચલન એ ચોક્કસ સમયમર્યાદામાં ઐતિહાસિક સરેરાશની તુલનામાં જે તે જામીનગીરીના ભાવ નક્કી કરી તેની અસ્થિરતાનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.

7.3 જોખમ સંચાલનના પ્રકાર

નાણાકીય રીતે રોકાણના જોખમોને મુખ્યત્વે બે ભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે: વ્યવસ્થિત જોખમ સલાહભર્યા જોખમ એટલે કે Systematic Risk અને અસ્થિર જોખમ બિનસલાહભર્યા જોખમ એટલે કે (Unsystematic Risk) કોઈપણ રોકાણકારને આ બંને પ્રકારના જોખમની અસર થાય છે.

સલાહભર્યા જોખમ (Systematic Risk) :

સલાહભર્યા જોખમ બજારના જોખમ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ જોખમો એવા જોખમ છે જે આખા આર્થિક બજારને અથવા તો બજારના મહત્તમ હિસ્સાને અસર કરે છે. આ જોખમ એ અર્થતંત્રના મેક્રો પરિબલો આધારિત જોખમ છે. આમ, આખા અર્થતંત્રને જે પરિબલોથી જોખમ છે તે જ પરિબલોથી પોર્ટફોલિયોને અને તેની વિવિધ જામીનગીરીઓને જોખમ રહે છે. આ પ્રકારના જોખમને સરળતાથી નિયંત્રિત કરી શકાતા નથી, કારણ કે આ જોખમ માત્ર કંપની કે જામીનગીરી પૂરતું મર્યાદિત ન રહેતાં તમામ પરિબલોને અસર કરે છે. આ જોખમમાં મુખ્યત્વે વ્યાજ દર જોખમ, ફુગાવાનું જોખમ, ચલણનું જોખમ, સુરક્ષાનું જોખમ તેમ જ સામાજિક-રાજકીય જેવા બહોળા જોખમોનો સમાવેશ થાય છે.

સલાહભર્યા જોખમની માત્રાને માપવા માટે CAPM જેવા મોડેલનો ઉપયોગ થાય છે. જેમાં બીટા મુખ્ય પરિબલ છે. બીટા એ રોકાણની અસ્થિરતાને માપે છે. એક કરતા વધુ બીટા

(>1) એ સૂચવે છે કે બજારમાં રોકાણ કરતા સલાહભર્યા જોખમનું પ્રમાણ વધારે છે. જો બીટા એક કરતા ઓછો (<1) હોય તો બજારમાં વળતર કરતા જોખમ ઓછું છે અને જો બીટા એક (=1) હોય તો રોકાણમાં વળતર અને જોખમ

બંને સમાંતર રીતે ચાલે છે તેવું કહી શકાય.

બિનસલાહભર્યા જોખમ (Unsystematic Risk) :

બિનસલાહભર્યા જોખમ એટલે કે Unsystematic Risk માં એવા જોખમોનો સમાવેશ થાય છે. જે ફક્ત કોઈ ચોક્કસ ઉદ્યોગ અથવા તો કોઈ ખાસ કંપનીને અસર કરે છે. કંપની અથવા ઉદ્યોગને કોઈ ચોક્કસ કારણોસર રોકાણ ગુમાવવાનું અથવા તો રોકાણની કિંમતમાં ઘટાડો થવાનું જોખમ રહે છે. તેના મુખ્ય કારણોમાં કંપનીના સંચાલનમાં થયેલું પરિવર્તન, નિયમનકારી પરિવર્તન, નવા હરીફનું આગમન વગેરે જેવા પરિબળોનો સમાવેશ થાય છે કે જેનાથી કંપનીનો બજારમાં હિસ્સો ઘટી શકે.

તફાવત અને વિશ્લેષણ:

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ રોકાણકારને વ્યવસ્થિત જોખમ કરતાં અસ્થિર જોખમ વધારે અસર કરે છે કારણ કે, અસ્થિર જોખમ એ ચોક્કસ કંપનીના પરિમાણ અને પરિણામ પર આધારિત છે. આ પ્રકારના જોખમનું સંચાલન કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવું જોઈએ.

આમ, વ્યવસ્થિત જોખમ કરતાં અસ્થિર જોખમ વધારે અસર કરે છે અને તેનું સંચાલન વધારે અગત્યનું બની જાય છે. તેના માટે ઉપર ચર્ચા થઈ એમ અલગ અલગ કંપનીઓમાં અને અલગ અલગ ભારિત સરેરાશમાં રોકાણ કરવું જોઈએ. તેના માટે ઘણા સલાહકારો વ્યાવસાયિક સલાહો આપી કાર્યક્ષમ રીતે જોખમ ઘટાડી તેનું સંચાલન કરતાં હોય છે. તેને Portfolio Diversification કહેવામાં આવે છે.

7.4 જોખમ સંચાલનની પદ્ધતિ:

આપણે અત્યાર સુધી ચર્ચા કરી કે શેરબજારમાં કયા પ્રકારના જોખમ રહે છે અને જોખમ સંચાલન એ કેટલું મહત્વનું છે. જોખમ સંચાલન માટે કેટલીક પદ્ધતિઓને અનુસરવામાં આવે છે. તેમ જ અમુક બાબતોનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

1) બજારના વલણને અનુસરો

આપણે સામાન્ય રીતે એવું સાંભળતા હોઈએ છીએ કે, તમારે કંઈક અસામાન્ય કરવું છે તો તમે અલગ બનો. આ જ બાબત શેરબજારમાં પણ ઘણા લોકો માનતા હોય છે. તમે ઘણા રોકાણકારોને એવું કહેતા સાંભળ્યા હશે કે બજારમાં વલણથી વિરુદ્ધ રીતે ટ્રેડિંગ કરવાથી તમને ઉચ્ચ વળતર મળી શકે છે. પરંતુ, મોટા ભાગે આ સલાહ ખોટી સાબિત થાય છે. બજારોનું વલણ એ સમગ્ર બજારની કામગીરી અને તેની દિશા સૂચિત કરે છે. હવે જ્યારે સમગ્ર બજાર જ મંદીમાં હોય ત્યારે કોઈ એક જામીનગીરી વધુ વળતર આપશે કે તે તેજીમાં હશે એવું માનવું લગભગ મૂર્ખતા ભરેલ સાબિત થાય છે.

સાચો અને સમજદાર રોકાણકાર એ જ છે કે જે બજારના વલણનો અભ્યાસ કરી તે પ્રમાણે રોકાણ અંગેના પગલાં ભરે, જેથી જોખમને સરળતાથી ઘટાડી શકે અને મહત્તમ વળતર અથવા તો ઓછામાં ઓછું નુકસાન કરી શકે.

2) પોર્ટફોલિયોમાં વૈવિધ્યકરણ :

પોર્ટફોલિયો એટલે અલગ અલગ જામીનગીરીઓનો એક સમૂહ. પોર્ટફોલિયોમાં વૈવિધ્યકરણ લાવવું એ જોખમ સંચાલન માટેની બીજી અગત્યની વ્યૂહરચના છે. પોર્ટફોલિયોમાં વૈવિધ્ય લાવવા માટે કોઈ એક જ જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવાને બદલે અલગ અલગ કંપનીના શેર, બોન્ડ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, ડેરિવેટિવ્ઝ, Options જેવા અલગ-અલગ રોકાણના વિકલ્પોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

3) અધીરા નિર્ણય લેવાનું ટાળવું :

આપણે નાનપણમાં સાંભળેલી વાર્તા પ્રમાણે ધીમી ગતિએ પણ મક્કમતાથી ચાલતો કાચબો જ સ્પર્ધા જીતે છે. તે જ સિદ્ધાંત અહીં પણ લાગુ પડે છે. ઘણી વખત એવું બને છે કે રોકાણકારો જામીનગીરીના ભાવમાં નાના હકારાત્મક ફેરફાર ને પરિણામે તાકીદે નિર્ણય લઈ લે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે રોકાણ કરવા માટે દરેક નિવેશકના વ્યક્તિગત પરિબળો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ, તકનીકી નિર્ણય કરતી વખતે લાગણીઓ અને ભાવનાઓને દૂર રાખવી જોઈએ.

તદુપરાંત, ઘણી વખત રોકાણકારો નિર્ણય લેતા પહેલા સંશોધન તેમજ જે તે જામીનગીરી ખરીદવા અંગેનો હેતુ ભૂલી જાય છે. રોકાણકારોનો અંતિમ ઉદ્દેશ ઓછામાં ઓછા જોખમે મહત્તમ વળતર મેળવવું તે જ હોઈ શકે અને લાંબાગાળાના હકારાત્મક પરિણામો માટે આ સિદ્ધાંતને વળગી રહેવું જોઈએ.

4) રોકાણ અંગેનું આયોજન :

કોઈપણ નિર્ણય લેતી વખતે આયોજન એ પ્રથમ અને મહત્વનો હિસ્સો છે. પૂર્વ આયોજિત વ્યૂહરચના સાથે શેરબજારમાં કરવામાં આવતા વ્યવહારોથી પણ જોખમ સંચાલન થઈ શકે છે. આ આયોજન કરતી વખતે સંશોધન તેમજ વિશ્લેષણને મહત્વ આપવું જોઈએ. તદુપરાંત, શેરબજારના વ્યવહારો કરવા માટે બ્રોકરની પસંદગી પણ સમજી વિચારીને કરવી જોઈએ.

5) નુકસાન થતું અટકાવો (Stop Loss):

નુકસાન થતું અટકાવો એ જોખમ સંચાલન માટેની એક મહત્વની રીત છે. નુકસાન થતું અટકાવો એ અગાઉથી કોઈ એક નક્કી કરેલી કિંમત પર વ્યવહાર કરવા માટે આપવામાં આવતો આદેશ છે. જ્યારે બજાર મંદીમાં હોય ત્યારે આ તકનિકનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અગાઉથી નક્કી કરેલી તારીખ પર એ સમય પર બજારનો જે પણ ભાવ હોય તેને અવગણી આપણો વ્યવહાર એ નિર્ધારિત કિંમત પરત કરવામાં આવે છે અને તેનાથી નુકસાન માટેની એક મહત્તમ મર્યાદા નક્કી થઈ જાય છે. મોટા ભાગના રોકાણકારો તેમના રોકાણ નુકસાનને મર્યાદિત કરવા માટે આ તકનિકનો ઉપયોગ કરે છે.

6) લાભ લો (Take Profit) :

નુકસાન થતું અટકાવો જેમ જ લાભ લો એ બીજી એક ટેકનિક છે કે જેમાં વેપારીઓ સ્ટોક વેચવાનું અને તે વ્યવહાર પર નફો લેવાનું નક્કી કરે છે. આ તકનિક સામાન્ય રીતે બજાર તેજીમાં હોય ત્યારે વપરાય છે. જામીનગીરીની કિંમતમાં વધારો થવાની સંભાવના હોય ત્યારે આ તકનિક વધારે ફાયદાકારક સાબિત થાય છે. આ વ્યવહારથી નફો થયા પછી પરંતુ જામીનગીરીની કિંમતમાં ઘટાડો શરૂ થાય તે પહેલા રોકાણકાર

જામીનગીરી વેચી દે છે અને તે રીતે પોતાનો નફો સુરક્ષિત કરી જોખમ સંચાલન કરી શકે છે.

જોખમ પરિવર્તન :

આપણે ઉપર જોયું કે કોઈપણ જામીનગીરીને વ્યવસ્થિત જોખમ અને અસ્થિર જોખમ એમ બન્ને પ્રકારના જોખમો અસર કરે છે. અસ્થિર જોખમ રોકાણકારોને વધુ પ્રભાવિત કરે છે કારણ કે અસ્થિર જોખમ એ કોઈ એક ચોક્કસ કંપનીને લાગતા-વળગતા પરિબલો પર આધારિત હોય છે. તેથી જ્યારે અસ્થિર જોખમ વધી જાય ત્યારે જે તે રોકાણકારે જોખમ સંચાલન માટે અસ્થિર જોખમથી પ્રભાવિત જામીનગીરીઓનો પોર્ટફોલિયોમાંથી નિકાલ કરી અથવા તો તેની ભારિત સરેરાશ ઘટાડી વ્યવસ્થિત જોખમ વાળી જામીનગીરીઓમાં વધુ પ્રમાણમાં રોકાણ કરવું જોઈએ, જેનાથી જોખમની અસર ઘટાડી પ્રમાણમાં ઓછું નુકસાન કરી શકાય.

જોખમ ઘટાડો :

અલગ-અલગ પ્રકારની અલગ-અલગ જોખમ ધરાવતી તેમજ અલગ-અલગ વલણ ધરાવતી વિવિધ જામીનગીરીઓનો સમૂહ એટલે પોર્ટફોલિયો.

વ્યવસ્થિત જોખમ કે જે સમગ્ર અર્થતંત્રને અસર કરે છે તેનું જોખમ ઓછું હોય છે પરંતુ અસ્થિર જોખમ જામીનગીરીને તેમજ રોકાણકારને વધુ પ્રભાવિત કરે છે. માટે જ્યારે પોર્ટફોલિયોમાં અસ્થિર જોખમ વાળી જામીનગીરીઓ વધારે હોય ત્યારે પોર્ટફોલિયોમાં તેનો ભાર ઘટાડી એટલે કે વધુ જોખમ વાળી જામીનગીરીઓનું પ્રમાણ ઓછું કરી વધુ વળતર વાળી અથવા તો ઓછા જોખમ વાળી જામીનગીરીઓનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. તદ્દુપરાંત, પોર્ટફોલિયો વૈવિધ્યકરણ માટે અમુક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ જેમ કે,

- 1) પોર્ટફોલિયોમાં રોકાણ માટેના પ્રાપ્ય એવા મહત્તમ સાધનોનો સમાવેશ કરવો જોઈએ : રોકડ, સ્ટોક, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, બોન્ડ તેમજ અન્ય જામીનગીરીઓ.
- 2) રોકાણ માટે જે સાધન નક્કી કર્યું છે તેમાં પણ વૈવિધ્યકરણ હોવું જોઈએ. જેમકે પોર્ટફોલિયોમાં શેરનો સમાવેશ કરો છો તો શેર પણ ક્ષેત્ર પ્રમાણે, ઉદ્યોગ પ્રમાણે, ભૌગોલિક વિસ્તાર પ્રમાણે, મૂડીકરણ પ્રમાણે એમ અલગ અલગ વિભાગમાં વિભાજિત થયા હોવા જોઈએ.

મોટાભાગના નિવેશકો વૈવિધ્યકરણના મુદ્દે ભૂલ કરતા હોય છે. કોઈ એક ચોક્કસ કંપનીથી પ્રભાવિત હોવાથી પોતાના પોર્ટફોલિયોમાં એ એક જ કંપનીની જામીનગીરીઓ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં રાખે છે. હવે, જ્યારે એ કંપની પર કોઈ અસામાન્ય જોખમ આવે ત્યારે તેનો ભાવ એકદમ ઘટવાથી નુકસાન ખૂબ વધી જાય છે. તે માટે જ સલાહકારો હંમેશા પોર્ટફોલિયો વૈવિધ્યકરણની સલાહ આપતા હોય છે કે જેનાથી જોખમ ઘટાડી શકાય અને કુલ નફો વધારી શકાય.

જોખમ અંકુશ :

જોખમ સંચાલનમાં જોખમ ઘટાડવાની સાથે સાથે જોખમ અંકુશ પણ એટલો જ મહત્વનો ભાગ છે. તેના માટે વપરાતી એક તકનિક એટલે ‘જોખમની કિંમત’ તેને જોખમમાં મૂલ્ય (Value At Risk-VaR) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

જોખમમાં મૂલ્ય (Value At Risk-VaR) આંકડાકીય રીતે કોઈ ચોક્કસ સમયગાળાની અંદર પોર્ટફોલિયો અથવા તો જે તે જામીનગીરીની અંદર રહેલા નાણાંકીય જોખમના સ્તર ને

માપે છે અને તેનું માત્ર આંકડાકીય પરિમાણ આપે છે. આ સૂત્રનો ઉપયોગ મોટાભાગે રોકાણ અને વ્યાપારી બેંકો દ્વારા તેમના સંસ્થાકીય વિભાગોમાં સંભવિત નુકસાનની હદ અને તેનું પ્રમાણ એટલે કે ગુણોત્તર નક્કી કરવા માટે થાય છે.

આ મોડેલ કોઈપણ ધંધામાં કોઈ ચોક્કસ સમયે રહેલી નુકસાનની સંભાવના અને અંદાજિત તેમ જ નિર્ધારિત નુકસાનની સંભાવના નક્કી કરે છે. એ સંભાવના પરથી કુલ નુકસાનની માત્રા નક્કી કરવામાં આવે છે. આ તકનિકની મદદથી નાણાકીય સંસ્થાઓ નક્કી કરી શકે છે કે, શું તેમની પાસે નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે પૂરતી અનામત મૂડી છે કે નહીં !

જોખમ અંકુશ માટેના બીજા પણ અમુક નિયમો છે.

● **2% જોખમ નો નિયમ :**

આ નિયમ પ્રમાણે રોકાણકારનું મહત્તમ જોખમ પોર્ટફોલિયોની કિંમતના બે ટકા સુધી મર્યાદિત રહેવું જોઈએ. ધારો કે, તમારો પોર્ટફોલિયો દસ લાખ રૂપિયાનો છે. તો આ નિયમ પ્રમાણે તમારું મહત્તમ જોખમ 20,000 રૂપિયા સુધીનું જ હોઈ શકે. આમ, આ નિયમ પ્રમાણે નુકસાન માટેની એક મર્યાદા નિર્ધારિત કરીને તેના દ્વારા જોખમ પર અંકુશ મેળવવામાં આવે છે.

● **6% નો નિયમ :**

આ નિયમ પ્રમાણે કોઈપણ મહિનામાં તમારા વર્તમાન Portfolio માં થયેલું નુકસાન અથવા તો સંભવિત નુકસાન છ ટકાથી વધારે હોય તો તમારે એ મહિનામાં શેરબજારમાં કોઈ નવા વ્યવહારો ન કરવા જોઈએ.

જોખમ અવરોધ :

Warren Buffett શેરબજારના જોખમ અંગે કહે છે :

“Rule Number One: Don` t Lose Money.

Rule Number Two: Don` t Forget Rule Number One.”

જોખમ એ શેરબજારમાં ટાળી ન શકાય તેવી બાબત છે. મહત્તમ ફાયદો લેવા માટે જોખમ વ્યવસ્થાપન કરવું એ સમજદારી ભર્યો નિર્ણય કહી શકાય. પરંતુ ઘણી વખત રોકાણકાર જોખમની બીકના કારણે રોકાણ કરતો નથી હોતો. તે માટેના અવરોધમાં તકનીકી અવરોધો તેમજ વ્યક્તિગત અવરોધો ગણી શકાય. તકનીકી અવરોધોમાં અયોગ્ય સલાહકાર, સાચી સલાહનો અભાવ, શેરબજાર વિશેનું અપૂરતું જ્ઞાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે વ્યક્તિગત અવરોધોમાં રોકાણકારોનું નાણાકીય સંચાલન, નાણાકીય જરૂરિયાત, તેનો ઉદ્દેશ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ધારો કે કોઈ રોકાણકારનો ટૂંકા ગાળાનો ઉદ્દેશ બચત તેમજ ચોક્કસ વળતર કમાવવાનો હોય તો તે જોખમને ટાળશે અને તેના કારણે ઘણી વખત વધુ વળતર મેળવી શકતો નથી. આમ, જોખમ અવરોધ એ વધુ વ્યક્તિલક્ષી ભાવ છે.

7.5 જોખમ સંચાલનથી થતાં ધંધાકીય ફાયદા :

સફળ વેપારી બનવા અને સતત સફળ વેપારી રહેવા માટે જોખમ વ્યવસ્થાપન એ એક મુખ્ય પાસું છે. ધંધામાં આવતી અસામાન્ય પરિસ્થિતિઓ, અકસ્માત અને નુકસાન ટાળી શકાય નહીં. જોખમ સંચાલનના ફાયદા આ પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

- જોખમનું સંચાલન કરી તમે નફો અથવા તો ઓછામાં ઓછું નુકસાન કઈ રીતે કરો છો તે ખૂબ મહત્વનું છે.
- સઘન જોખમ વ્યવસ્થાપન, તેના માટેની વ્યૂહરચનાઓ, સંપૂર્ણ સંશોધન, નાણાકીય વિશ્લેષણ, વગેરે જેવી મૂળભૂત બાબતો સમૃદ્ધ અને સફળ ધંધાના પાયા છે.
- જોખમ સંચાલનની તકનિક નુકશાન અટકાવોની મદદથી નુકસાનની મહત્તમ મર્યાદા નક્કી કરવા માટે તેમજ આવકની સંભાવનામાં વધારો કરવા માટે જોખમ સંચાલન ઉપયોગી સાબિત થાય છે.
- જોખમ વ્યવસ્થાપનનો ઉદ્દેશ માત્ર જ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે મૂડીનો ઉપયોગ કુશળતા પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેમાં જ વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં નફો રળી શકાય છે અથવા તો જ્યારે હોય ત્યારે ઓછામાં ઓછું નુકસાન ભોગવી શકાય.

7.6 વીમો - જોખમ સંચાલનના સાધન તરીકે :

અર્થ અને ખ્યાલ:

વીમો: કાયદા અને અર્થશાસ્ત્રની ભાષામાં જોખમ સંચાલન છે, જેનો પ્રાથમિક ઉપયોગ સંભવિત જોખમ સામે રક્ષણ (Security Against Risk) આપવાનો છે.

“વીમો એટલે પ્રિમીયમના વિનિમયમાં એક પક્ષમાંથી બીજા પક્ષને નુકસાનના જોખમનું સમાન હસ્તાંતરણ, તેને મોટા નુકસાન, તેને સંભવત: ભયંકર મોટા નુકસાનને અટકાવવા માટે ખાતરીપૂર્વકનું નાનું નુકસાન ગણી શકાય.”

વીમાદાતા એ વીમો વેચનાર કંપની છે, ઈન્શ્યોર્ડ (વીમા ધારક) અથવા પોલિસી ધારક એ કોઈ વ્યક્તિ કે પક્ષ છે જે વીમો ખરીદે છે. વીમા દર એ ચોક્કસ વીમા કવચ પર વસૂલવામાં આવતો ચાર્જ નક્કી કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતું પરિબળ છે, તેને પ્રિમીયમ કહેવાય છે.

નુકશાનની ભરપાઈની તકનીકી વ્યાખ્યા થાય છે “ફરીથી કોઈ વસ્તુનું નિર્માણ કરવું.” બે પ્રકારના વીમા કરાર હોય છે.

- o “નુકશાન સામે વળતર”ની પોલિસી
- o “ની તરફથી ચુકવવું” અથવા “ને બદલે” ચૂકવાતી પોલિસી

આમ, વીમો લીધા બાદ ધંધાનું જોખમ ધંધા તરફથી વીમાદાતા તરફ, એટલે કે વીમા કંપની તરફ સ્થાનાંતર પામે છે. જોકે વીમા કંપની તરફથી મળતું વળતર એ વિવિધ ઘટનાઓ દ્વારા થતા નુકસાન પર આધારિત હોય છે. કોઈપણ આકસ્મિક ઘટનાઓથી થયેલા નુકસાનની ભરપાઈ કરવા માટે વીમો એક મૂલ્યવાન સાધન છે.

ફાયદા :

● આર્થિક નુકસાનથી રક્ષણ :

ધંધામાં ઘણી એવી ઘટનાઓ બનતી હોય છે કે જેના કારણે થતું આર્થિક નુકસાન એ ખૂબ મોટી રકમનું હોય છે. જેમ કે, આગ લાગવી, ચોરી થવી કે કોઈપણ અન્ય કુદરતી આફતને કારણે થતું નુકસાન. આ સમયમાં બધું નુકસાન ધંધાએ જાતે ભરપાઈ કરવાનું આવે તો તે ખરેખર એક મુશ્કેલીની બાબત બની જાય. આ સમયે વીમા કંપની ધંધાને આવા આર્થિક નુકસાનથી રક્ષણ આપે છે.

● સારી પ્રતિષ્ઠા :

વીમો હોવો તે કંપનીની સધ્ધરતા અને કંપનીના માલિકની જવાબદારી સાબિત કરે છે. અને આ શાખ કંપનીને બીજી ઘણી જગ્યાએ જેમ કે બેન્કમાં, વિવિધ નિવેશકારો પાસે, વેપારીઓ પાસે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

● જવાબદારીમાં ઘટાડો :

સામાન્ય જવાબદારીનો વીમો એ ધંધાને રોજ-બરોજના ભયસ્થાનો સામે રક્ષણ આપે છે અને ધંધાની જવાબદારીમાં ઘટાડો કરે છે.

7.7 ડેરિવેટિવ જોખમ સંચાલનના સાધન તરીકે :

પ્યાલ અને વિસ્તૃત માહિતી: જ્યોર્જ સોરોસ નામનાં નાણાકીય ફિલોસોફર કહે છે કે, “રોકાણકારો મર્યાદિત ભંડોળ અને મર્યાદિત બુદ્ધિથી કામ કરે છે. તેમને બધું જાણવાની જરૂર નથી. જ્યાં સુધી તેઓ અન્ય કરતાં કંઈક વધુ સારી રીતે સમજે છે ત્યાં સુધી તેમની પાસે વિશિષ્ટ ફાયદો છે.”

વૈશ્વિકરણના યુગમાં વધુ વેપારની સાથે સાથે જોખમ પણ વધ્યું છે. જોખમને ટાળી કે અવગણી શકાય નહીં. પરંતુ જોખમ નિવારવા માટે વિવિધ તકનિકોનો ઉપયોગ કરી તેનું સંચાલન ચોક્કસપણે કરી શકાય છે. જોખમ નિવારણ માટેના એક સાધન તરીકે વીમાનો આપણે અભ્યાસ કર્યો; એવું જ બીજું સાધન એટલે ડેરિવેટિવ્સ.

ડેરિવેટિવ્સ એ આમ તો ઈંગ્લીશ શબ્દ છે. તેનો અર્થ “Anything that derives its value from an underlying asset is Derivative”. થાય છે. આમ, ડેરિવેટિવ્સ એ બીજી કોઈ જામીનગીરી અથવા કોઈ વસ્તુ પરથી તેની કિંમત નક્કી કરે છે.

1971માં નિયત વિનિમય દરે વિનિમય દરના જોખમ સાથે માગમાં વધારો કર્યો ત્યારબાદ ડેરિવેટિવ્સ નો ઉપયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો. ડેરિવેટિવ્સ એ મૂડી બજાર ને ઘણી રીતે ફાયદાકારક થાય છે. તેમાંનો એક મહત્વનો ફાયદો એ છે કે તેઓ સંભવિત જોખમનું સ્થળાંતર કરે છે તેને જોખમ સંચાલન અથવા હેજિંગ કહેવામાં આવે છે. ડેરિવેટિવ્સ એ જોખમ વ્યવસ્થાપન માટેનું શક્તિશાળી સાધન છે. ડેરિવેટિવ્સ જોખમને હેજ કરવા માટે કોઈ સાધન પ્રદાન કરીને રોકાણકારોને મદદ કરે છે. આવા સાધનોમાં ફ્યુચર્સ, ઓપ્શન્સ, ફોરવર્ડ્સ, સ્વેપ ડેરિવેટિવ્સ વગેરે ખૂબ લોકપ્રિય સાધનો છે .

ડેરિવેટિવ્સ એ પારદર્શિતાનો અભાવ, મૂલ્યાંકન કરવામાં પડતી મુશ્કેલીઓ વગેરે જેવા પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખી જોખમનું સ્થાનાંતરણ કરે છે અને એ રીતે બજારની અસરકારકતામાં સુધારો કરે છે. વર્તમાન સમયમાં વૈશ્વિક ડેરિવેટિવ્સ ટ્રેડિંગ પ્રમાણ ઝડપથી વધી રહ્યું છે કારણ કે રોકાણકારો જોખમ સંચાલન કરવા માટેની મહત્વની તકનિક તરીકે ડેરિવેટિવ્સનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે.

મર્યાદાઓ:

ડેરિવેટિવ્સ એ જોખમ સંચાલન માટેની અગત્યની તેમજ વ્યાપક તકનિક હોવા છતાં તેની અમુક મર્યાદાઓ છે જે આ પ્રમાણે છે.

- ડેરિવેટિવ્સ એ સામાન્ય મૂડી બજાર કરતાં સમજવા માટે થોડો અઘરો વિષય છે.
- ડેરિવેટિવ્સમાં સમયાંતરે માર્ક ટુ માર્કેટ નુકસાનની ગણતરી કરવામાં આવતી હોય છે. આ ગણતરી પ્રમાણમાં અઘરી હોવાથી તેને સમજવી મુશ્કેલ હોય છે.

- ડેરિવેટિવ્સ વ્યવહાર કરતી વખતે ઘણી વખત વ્યવહાર ખર્ચ ખૂબ વધી જતો હોય છે અને પડકારરૂપ સાબિત થાય છે.
- ડેરિવેટિવ્સમાં વેપાર કરતી વખતે તરલતાનું જોખમ રહે છે.
- સ્વાધ્યાય:

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

- 1) જોખમ સંચાલન માટે વપરાતી પદ્ધતિઓ તેમ જ તકનિકો વિષે માહિતી આપો.
- 2) જોખમ સંચાલનથી થતાં ધંધાકીય ફાયદા દર્શાવો.
- 3) જોખમ સંચાલનનાં સાધન તરીકે ડેરિવેટિવ્સ વિષે માહિતી આપી તેની મર્યાદા સમજાવો.

ટૂંકા પ્રશ્નો

- 1) જોખમ અને જોખમ સંચાલન એટલે શું?
- 2) અસ્થિર જોખમ વિષે સમજાવો.
- 3) જોખમ સંચાલનનાં સાધન તરીકે વીમો કઈ રીતે ઉપયોગી છે?
- 4) જોખમ પરિવર્તન એટલે શું?
- 5) વીમા વિશેનો અર્થ અને ખ્યાલ સમજાવો.

બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

- 1) જોખમ સંચાલનમાં નીચેની બાબતનો સમાવેશ થતો નથી.

A. જોખમ ઘટાડો	B. જોખમ નિવારણ
C. જોખમ પરિવર્તન	D. જોખમ અંકુશ.
- 2) કોઈ પણ નિવેશકાર _____ જોખમનો સામનો કરે છે.

A. વ્યવસ્થિત જોખમ	B. અસ્થિર જોખમ
C. A & B બન્ને.	D. શૂન્ય જોખમ
- 3) પોર્ટફોલિયોમાં _____ નો સમાવેશ થાય છે.

A. રોકડ	B. શેર
C. બોન્ડ	D. ઉપરના તમામ
- 4) અલગ-અલગ પ્રકારની અલગ-અલગ જોખમ ધરાવતી તેમજ અલગ-અલગ વલણ ધરાવતી વિવિધ જામીનગીરીઓનો સમૂહ એટલે _____.

A. પોર્ટફોલિયો	B. ડેરિવેટિવ
C. ઓપ્શન	D. શેરબજાર
- 5) ચોક્કસ સમયગાળાની અંદર પોર્ટફોલિયો અથવા તો જે તે જામીનગીરીની અંદર રહેલા નાણાકીય જોખમના સ્તર ને માપે તેને _____ કહેવાય છે.

A. વિચલન	B. જોખમમાં મુલ્ય (Value At Risk-VaR)
C. સહસંબંધ	D. નિયતસંબંધ

[(1-B) , (2-C) , (3-D) (4-A) (5-B)]

: રૂપરેખા :

- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 અર્થ
- 8.3 ડિપોઝિટરી ખ્યાલ અને ભૌતિક કાગળ સ્વરૂપ પરનાં લાભો
- 8.4 ડિપોઝિટરી કાયદો
- 8.5 ભૂમિકા અને કાયો
- 8.6 વ્યવસ્થાતંત્ર અને સંચાલન
- 8.7 ડિપોઝિટરી સહભાગિતા કામગીરી અંગેની (ડિપોઝિટરીની ભૂમિકા)
- 8.8 **Know Your Customer –તમારા ગ્રાહકને ઓળખો (KYC)**

8.1 પ્રસ્તાવના :

ભારતમાં જામીનગીરીના બધા જ વ્યવહારો વિભૌતિક(ડીમેટ) સ્વરૂપમાં થાય છે. વિભૌતિકીકરણ (ડિમટીરિયલાઈઝેશન) એટલે જામીનગીરીનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરણ. ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થા શેરના વિભૌતિકીકરણ(ડિમટીરિયલાઈઝેશન)ો માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. વષે 1998 થી સંસ્થાકીય રોકાણકારો માટે ડીમેટ અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક વેપાર ફરજિયાત કરાયો હતો, જેના કારણે ભારતીય બજારનાં વેપાર મૂલ્યમાં વધારો થયો હતો. ડિપોઝિટરી પદ્ધતિના કારણે બનાવટી, વિલંબિત અને અનૈતિક સ્થાનાંતરણની ઘટનાઓ ઓછી થવાના કારણે વિદેશી રોકાણકારો ભારતીય શેરબજારમાં વધુ વિશ્વાસ ધરાવતા થયા છે.

8.2 અર્થ:

ડિપોઝિટરી એ એવી સંસ્થા છે જે ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં વિભૌતિક(ડીમેટ) ખાતામાં રોકાણકારોની જામીનગીરીઓ જેવી કે શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ, સરકારી જામીનગીરીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડના એકમો સાચવે છે. ડિપોઝિટરીનું પ્રાથમિક કાર્ય જામીનગીરીઓનો વેપાર થયા પછી જામીનગીરીની માલિકી એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં સ્થાનાંતરિત કરવાનું છે. ડિપોઝિટરી એ એક એવી સંસ્થા છે જે રોકાણકારની વિનંતી પર ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં જામીનગીરી રાખે છે. ડિપોઝિટરી ભૌતિકશેર સાથે સંકળાયેલા જોખમને દૂર કરે છે. પહેલાં, ખરીદનારએ તપાસ કરવી પડતી હતી કે શું તેમની જામીનગીરી સુરક્ષિત રીતે તેમના ખાતામાં સ્થાનાંતરિત થઈ છે કે નહીં અને સાથે એ પણ ખાતરી કરવી પડતી કે જામીનગીરીની ચોરી અથવા નુકસાન થયું નથી. ડિપોઝિટરી પદ્ધતિ આવ્યા પછી, આવા જોખમોને મોટા પ્રમાણમાં ઘટયા છે કારણ કે જામીનગીરીઓની ફેરબદલી ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે થાય છે. તે વેપાર સાથે સંકળાયેલા વહીવટી કામને પણ ઘટાડે છે અને શેરના સ્થાનાંતરણને ઝડપી બનાવે છે.

સેબી ધારો 1992ની કલમ 12 અનુસાર; “ડિપોઝિટરી” એટલે કંપની ધારા, 1956 હેઠળ રચાયેલી અને નોંધાયેલી કંપની અને જેને કલમ 12ની પેટા કલમ (1 એ) હેઠળ નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

ડિપોઝિટરી ખ્યાલ અને ભૌતિક કાગળ સ્વરૂપ પરનાં લાભો; વિભૌતિક (ડીમેટ) શેર રોકાણકાર વતી ડિપોઝિટરી દ્વારા રાખવામાં આવે છે. રોકાણકારો પોતે ભૌતિકશેર રાખે છે. વિભૌતિક (ડીમેટ) શેરની માલિકી અને વ્યવહારો ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે કરવામાં આવે છે. ભૌતિકશેર કાગળના સ્વરૂપમાં હોય છે. રોકાણકારની વિનંતી પર વિભૌતિક (ડીમેટ) શેરને ભૌતિક શેરમાં ફેરવી શકાય છે. આપ્રક્રિયાને રિમટીરિયલાઈઝેશન તરીકે ઓળખામાં આવે છે.

જામીનગીરી વેચાણકર્તા તેમજ જામીનગીરી ખરીદનાર (રોકાણકાર) વચ્ચે સંયોજક (ઈન્ટરફેસ) તરીકે કાર્ય કરતા મધ્યસ્થ બજાર ને ડિપોઝિટરી સહભાગી (ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપંટ) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે કે જ્યાં રોકાણકાર ખાતું ખોલાવીને રોકાણ અંગેની જરૂરી સૂચનાઓ આપતા હોય છે. વિભૌતિક (ડીમેટ) શેરમાં ભૌતિક શેરમાં જોવા મળતા ફોલીઓ નંબર, વિશિષ્ટનંબર કે સર્ટિફિકેટ નંબર હોતા નથી. વિભૌતિક (ડીમેટ) શેર્સ પ્રતિસ્થાપિત (fungible) છે એટલે કે કોઈ પણ જામીનગીરી સમાન અને વિનિમયક્ષમ છે. એક ખાતા માંથી બીજા ખાતામાં તબદીલ થતાં વિભૌતિક (ડીમેટ) શેર પર સ્ટેમ્પ ડ્યુટી લાગતી નથી પરંતુ ડિપોઝિટરી સહભાગી (ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપંટ) વ્યવહાર ખચે (ટ્રાન્ઝેક્શન ફી) તેમજ એસેટ હોલ્ડીંગ ચાર્જ વસુલે છે.

જોકે શેરની માલિકીના ફાયદાઓ અંગે ભૌતિક શેર તેમજ વિભૌતિક (ડીમેટ) શેર વચ્ચે કોઈ ફરક નથી. રોકાણકાર પાસે શેર કોઈ પણ સ્વરૂપે હોય પણ તે સમાન લાભને હક્કદાર છે.

1. ઓછા ખર્ચે જામીનગીરીઓ ની સરળ ફેરબદલી :

ડિપોઝિટરી સેવાને કારણે જામીનગીરીઓ ની ફેરબદલી ઝડપથી થાય છે. કાગળ કામકાજ માં ઘટાડો થયો છે. ભૌતિક શેરની ફેરબદલી સાથે સંકળાયેલા પ્રશ્નો દૂર થાય છે. દા.ત. બનાવટી ફેરબદલી, ખામીયુક્ત ડિલિવરી. આ ઉપરાંત રોકાણકાર ને દલાલી ખર્ચ, ટપાલ ખર્ચ, સ્ટેમ્પ ડ્યુટી વગરેમાં બચત થાય છે. ડિપોઝિટરીને કારણે ફક્ત એક શેરનો પણ વેપાર થઈ શકે છે.

2. સોદાની ઝડપી પતાવટ:

ડિપોઝિટરીને કારણે સોદાની પતાવટ ઝડપી થાય છે. ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપંટ જામીનગીરીઓની ફેરબદલી ઝડપ થી કરે છે. સોદાની પતાવટ સાથે તરત જ જામીનગીરીઓ અથવા રોકડ મળી જાય છે. રોકાણકારે કંપની સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શેર બજાર માં જામીનગીરીઓ ના સોદાની પતાવટ વિવિધ પક્ષકારો વચ્ચે ઇલેક્ટ્રોનિક પદ્ધતિથી થાય છે.

3. ગીરો મુકવાની સગવડ:

જામીનગીરીઓ ગીરો મુકવાની અને જામીનગીરીઓ ઉપર લોન લેવાની સગવડ આપે છે.

4. ખાતું સ્થગિત કે બંધ કરવાની સગવડ:

કોઈ કારણસર થોડા સમય પૂરતું ડીમેટ ખાતું બંધ રાખવું હોય તો ખાતું તેટલા સમય માટે સ્થગિત કરવાની સગવડ આપે છે. જરૂરિયાત અનુસાર ડીમેટ ખાતું બંધ પણ કરાવી શકાય છે.

5. માહિતીની નોંધ અને સંગ્રહ:

જામીનગીરીઓ સાથે સંકળાયેલા દરેક વ્યવહારની નોંધ ડીમેટ ખાતામાં રાખે છે. માહિતી સુરક્ષિત રહે છે અને જોઈએ ત્યારે મળી શકે તે રીતે સંગ્રહ કરે છે.

6. રોકાણકાર અને પતાવટ ગૃહ વચ્ચે કડી:

શેર બજારમાં થતાં જામીનગીરીઓના વ્યવહારો અને સોદાની પતાવટમાં રોકાણકાર અને પતાવટગૃહ વચ્ચે કડી તરીકે સેવા આપે છે.

7. ઈંટરનેટ દ્વારા સેવાઓ:

ડિપોઝિટરી તેના ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપન્ટ દ્વારા રોકાણકારોને ઈંટરનેટ દ્વારા વાજબી ભાવે સેવા પૂરી પાડે છે. ગ્રાહકને તેના ખાતાની છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી પૂરી પાડે છે.

8.4 ડિપોઝિટરી કાયદો

પ્રથમ ડિપોઝિટરીની સ્થાપના જર્મનીમાં 1947 માં થઈ હતી. ભારતમાં તેની શરૂઆત 1996 માં ડિપોઝિટરીઝ કાયદો 1996ના અમલીકરણ સાથે થઈ. 1991માં ઉદારીકરણ પ્રક્રિયાની શરૂઆતથી, ભારતીય મૂડી બજારનું કદ અને ક્ષમણું વધ્યું. જામીનગીરીઓના સ્થાનાંતરણની પરંપરાગત પદ્ધતિ મૂડી બજારની વધતી આવશ્યકતાઓનો સામનો કરવામાં નિષ્ફળ ગઈ અને બજારના વિકાસમાં અવરોધ ઊભો થયો. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આધુનિક સ્પર્ધાત્મક ક્ષેત્રમાં વેપાર પ્રણાલીમાં સુધારો કરીને સમાધાનના જોખમોને ઘટાડવા, બજાર વિસ્તરણની મૂળભૂત આવશ્યકતા ઊભી થઈ હતી. જામીનગીરીઓના ઝડપી અને સલામત સ્થાનાંતરણના ઉદ્દેશ્ય સાથે ડિપોઝિટરી કાયદો, 1996માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ડિપોઝિટરીઝ દ્વારા મૂડી બજારના વ્યવહારો સાથે સંકળાયેલા વિવિધ જોખમોને દૂર કરવા માટે માળખાગત સુવિધા સ્થાપવાનો માર્ગ મોકળો થયો અને પતાવટની પ્રક્રિયાની કાર્યક્ષમતામાં વધારો થયો છે. ડિપોઝિટરીઝ કાયદો શરૂઆતમાં વટહુકમ તરીકે અમલમાં આવ્યો હતો. ડિપોઝિટરીઝ વટહુકમ 1995, 7મી જાન્યુઆરી, 1996 ના રોજ બહાર પાડવામાં આવ્યો. બુક એન્ટ્રી સ્વરૂપમાં માલિકીની વિગતોની નોંધ કરવા માટે તથા ડિપોઝિટરીની સ્થાપના માટે કાનૂની માળખું પૂરું પાડવા માટે તેની રચના કરવામાં આવી હતી. આ કાયદાએ કંપનીધારા, 1956 સિક્યોરિટીઝ એન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ (સેબી એક્ટ) 1992; ભારતીય સ્ટેમ્પ અધિનિયમ 1899; આવકવેરા કાયદો 1961; અને બેનામી વ્યવહારો (નિષેધ) અધિનિયમ, 1988 માં પણ સુધારા કર્યાં. તેની કામગીરી સેબી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિયમો, પેટા-કાયદાઓ અને ડિપોઝિટરીઝ એક્ટ અને સેબી (ડિપોઝિટરીઝ અને સહભાગીઓ) નિયમન ધારો 1996 ના નિયમો અનુસાર કરવામાં આવે છે. કેન્દ્ર સરકાર પાસે પણ ડિપોઝિટરીની જોગવાઈઓ અંગે નિયમો બનાવવાની સત્તા છે. ડિપોઝિટરી કાયદાની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ નીચે મુજબ છે:

- ડિપોઝિટરી તેના એજન્ટ તરીકે એક અથવા વધુ સહભાગીઓ સાથે કરાર કરી શકશે .
- ડિપોઝિટરી દ્વારા રાખવામાં આવેલી તમામ જામીનગીરીઓ પ્રતિસ્થાપિત (Fungible) સ્વરૂપમાં રહેશે.
- હિતાધિકારી માલિક વતી માલિકીના સ્થાનાંતરણને અસરકારક બનાવવાના હેતુસર ડિપોઝિટરી જામીનગીરીના માલિકની નોંધણી કરશે. હિતાધિકારી માલિકો ડિપોઝિટરી દ્વારા રાખવામાં આવેલી તેમની જામીનગીરીના સંદર્ભમાં તમામ અધિકારો અને લાભો મેળવવા હકદાર રહેશે.

દેશમાં પ્રથમ ડિપોઝિટરીની સ્થાપના એ સીમાચિહ્ન છે. સેબી (ડિપોઝિટરી અને સહભાગીઓ) નિયમન ધારો 1996 પછી, નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (એનએસડીએલ) ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

ભારતીય ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક (IDBI), યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા(UTI) અને નેશનલ સ્ટોક એક્સચેન્જ ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ (NSE) દ્વારા પ્રાયોજિત નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ(NSDL), ઓક્ટોબર, 1993 માં કામગીરી શરૂ કરી હતી. સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ(CDSL) ભારતની બીજી ડિપોઝિટરી, બજારના તમામ સહભાગીઓને ખાસ કરીને શેર દલાલોને વ્યાજબી કિંમતે અનુકૂળ, વિશ્વાસપાત્ર અને સુરક્ષિત ડિપોઝિટરી સેવાઓ પ્રદાન કરવાના તથા સ્પર્ધાનું પરિબળ ઉમેરવાના હેતુથી 1999 માં શરૂ કરવામાં આવી હતી. બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ લિમિટેડ(BSEL), બેંક ઓફ ઈન્ડિયા(BOI), બેંક ઓફ બરોડા(BOB), ભારતીય સ્ટેટ બેંક (SBI) અને એચડીએફસીબેંક(HDFC Bank) દ્વારા સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ(CDSL) પ્રાયોજિત છે.

વ્યવસાયની શરૂઆતનું પ્રમાણપત્ર: કોઈ પણ ડિપોઝિટરી સેબી પાસેથી વ્યવસાય શરૂ કરવાનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યા વગર ડિપોઝિટરી તરીકે કામ શરૂ કરી શકતી નથી. આ કાયદા મુજબ એક અથવા વધુ ડિપોઝિટરીની સ્થાપના માટેની જોગવાઈ છે. દરેક ડિપોઝિટરીને ભારતીય સિક્યોરિટીઝ અને એક્સચેન્જ બોર્ડ (સેબી)માં નોંધણી કરાવવી જરૂરી છે. સૂચવેલી શરતો પૂર્ણ થયા બાદ સેબી, ડિપોઝિટરીને વ્યવસાય શરૂ કરવા માટેના પ્રમાણપત્રની ફાળવણી કરે છે. પેટા કલમ(1) હેઠળ માહિતી સંગ્રહ તેમજ જામીનગીરીઓના સ્થાનાંતરણ અંગે પુરતી ચકાસણી કર્યા બાદ જ પ્રમાણપત્રની ફાળવણી કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં જોડાવાનું પસંદ કરતા રોકાણકારોએ એક અથવા વધુ ડિપોઝિટરી સહભાગી સાથે નોંધણી કરાવી શકે છે.

8.5 ભૂમિકા અને કાર્યો :

ડિપોઝિટરીની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાઓ અને કાર્યોની નીચે મુજબ છે.

1. જામીનગીરીઓ તથા ભંડોળનું ઝડપી સ્થાનાંતરણ:

ડિપોઝિટરીઝમાં ડીમેટ ખાતાનો ઉપયોગ કરીને ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે ઓનલાઈન જામીનગીરીઓના વેપારનો સમાવેશ થાય છે. જામીનગીરીઓના ભૌતિકસ્થાનાંતરણથી વિપરિત, સંપૂર્ણપણે ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે કરવામાં આવે છે. આ આખી પ્રક્રિયા એકંદર સમયને ઘટાડે છે જેથી જામીનગીરીઓની માલિકીતથા ભંડોળનું ઝડપી સ્થાનાંતરણ થાય છે.

2. છેતરપિંડીની નાબૂદી:

ડિપોઝિટરીઓ રોકાણકારોને સલામતી અંગે ખાતરી પૂરી પાડે છે. રોકાણકારોને બનાવટી અથવા ક્ષતિગ્રસ્ત પ્રમાણપત્રો, તબદીલીસહી તફાવત અને દાવા હેઠળના શેર જેવી તમામ બાબતથી મુક્તિ મળે છે. ડિપોઝિટરીઓ સંપૂર્ણ ચકાસણી પછી સંપૂર્ણ નોંધ જાળવી રાખે છે. રોકાણકારોને વેપાર કરવાના હેતુસર કોઈ ભૌતિક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. દરેક વસ્તુ ડિજિટલ રીતે ઓનલાઈન સંગ્રહિત હોય છે, જેથી વિવિધ પ્રકારની છેતરપિંડીની શક્યતા ઓછી થાય છે.

3. દલાલી ખર્ચ ઘટાડે છે:

ડિપોઝિટરીના કારણે જામીનગીરીઓના વેપારનો દલાલી ખર્ચ ઘટે છે. જ્યારે શેર વિભૌતિક (ડિમટીરિયલાઈઝ્ડ) સ્વરૂપે વેચાય છે ત્યારે રોકાણકારો વિવિધ લાભ મેળવી

શકે છે. ભૌતિક દસ્તાવેજોના ઉપયોગથી શેરના વેપારની તુલનામાં વિભૌતિક (ડિમેટીરિયલાઈઝ્ડ) શેરો માટે દલાલો દલાલીનીરકમ ઓછીલે છે. જામીનગીરીઓનો વેપાર વિભૌતિક (ડિમેટીરિયલાઈઝ્ડ) સ્વરૂપે કરવામાં આવે ત્યારે ભૌતિક દસ્તાવેજોને સંગ્રહિત કરવાનો ખર્ચ ઘટે છે અને તેનાથી જામીનગીરી વેપાર સંબંધિત ખર્ચ ઓછો આવે છે.

4. ભૌતિક દસ્તાવેજોના નુકસાનનું જોખમ ઘટાડે છે:

ડિપોઝિટરીઝ તેના રોકાણકારોની સલામતી સુરક્ષિત કરે છે. તે ચોરીની તમામ શક્યતાઓ અને જામીનગીરી પ્રમાણપત્રોના નુકસાનને ઘટાડે છે. રોકાણકારોએ તેમની જામીનગીરીના પ્રમાણપત્રો ભૌતિકસ્વરૂપમાં રાખવાની જરૂર પડતી નથી. ડિપોઝિટરીઝ દ્વારા બધા ભૌતિક પ્રમાણપત્રો ડિજિટલ સ્વરૂપમાં સંગ્રહિત થાય છે. જે જામીનગીરીના પ્રમાણપત્રોની ચોરી અને નુકસાનનું જોખમ ઘટાડે છે.

5. સ્ટેમ્પ ડ્યુટી દૂર કરે છે:

ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થામાં જામીનગીરીઓને કોઈપણ કાગળની કાર્યવાહીમાં સામેલ કર્યા વિના ઓનલાઈન સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવે છે. રોકાણકારોએ તેમની જામીનગીરીઓના સ્થાનાંતરણ માટે કોઈ ફોર્મ ભરવું પડતું નથી કે કોઈ સ્ટેમ્પ લગાવવો પડતો નથી. આમ રોકાણકારો તેમના શેર સ્થાનાંતરિત કરતી વખતે સ્ટેમ્પ ડ્યુટી ભરવામાંથી રાહત મેળવે છે.

6. ડિવિડન્ડ અને અન્ય લાભોના સ્થાનાંતરણની સુવિધા આપે છે:

ડિપોઝિટરીઝ તેના ખાતામાં જામીનગીરીના માલિકીની સંપૂર્ણ માહિતી ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રાખે છે. જે વિવિધ રોકાણકારોના હિતો અને ડિવિડન્ડનું યોગ્ય અને ઝડપી વિતરણ કરવાની સુવિધા આપે છે. બોનસ, રાઈટ શેર્સ જેવા ઘણા બિન રોકડ લાભો સીધા રોકાણકારના ખાતામાં જમા થાય છે.

7. ખોટું સ્થાનાંતરણ અને બેનામી વ્યવહારો ટાળે છે:

ડિપોઝિટરીઝ જામીનગીરીઓ ને લગતા બધા જ બધા દસ્તાવેજોને વિભૌતિક (ડિમેટીરિયલાઈઝ્ડ) કરતાં પહેલાં યોગ્ય રીતે ચકાસી લે છે. તે જામીનગીરીઓ અંગે વિગતવાર તપાસ કરે છે. જેનાથી ખોટું સ્થાનાંતરણ અને બેનામી નામોમાં વેપાર કરવાના તમામ સંજોગો ટાળી શકાય છે.

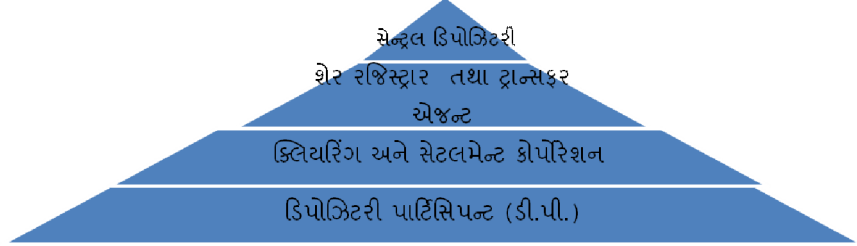
8.6 વ્યવસ્થાતંત્ર અને સંચાલન:

ભારતમાં અપનાવવામાં આવેલા ડિપોઝિટરી પદ્ધતિમાં સ્પર્ધાત્મક બહુવિધ ડિપોઝિટરી તંત્ર રચનાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. ડિપોઝિટરી સેવાઓ પ્રદાન કરતી વિવિધ સંસ્થાઓ હોઈ શકે છે. આવી પદ્ધતિમલ્ટિ-ડિપોઝિટરી સિસ્ટમ તરીકે ઓળખાય છે. હાલમાં સેબીમાં બે ડિપોઝિટરીઓ નોંધાયેલ છે. નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ (NSDL) અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ (CDSL). આ બંને ડિપોઝિટરી મુંબઈ સ્થિત છે. ડિપોઝિટરી શેરધારકોના ખાતાને જાળવવા ઉપરાંત શેરધારક વતી ડિવિડન્ડ, બોનસ શેર વગેરે એકત્રિત કરવાનું કામ કરે છે. સમયાંતરે, શેરહોલ્ડર્સને ખાતાની માહિતી આપે છે. જામીનગીરીઓનું વેચાણ અથવા ખરીદી ડિપોઝિટરી દ્વારા થાય છે. જામીનગીરીઓના સ્થાનાંતરણમાં ઇલેક્ટ્રોનિક સિસ્ટમનો ઉપયોગ એ ડિપોઝિટરીનું મહત્વપૂર્ણ પાસું છે.

ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાતંત્ર

ભારતમાં અપનાવવામાં આવેલા ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાતંત્ર નીચે મુજબ છે.

1. સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી
2. શેર રજિસ્ટ્રાર
3. ક્લિયરિંગ અને સેટલમેન્ટ કોર્પોરેશન:
4. ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (ડી.પી.) :

સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી:

સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી એ એક એવી સંસ્થા છે કે જેની પાસે શેરહોલ્ડર્સની બધા જામીનગીરીઓ રાખવામાં આવે છે અને ઇલેક્ટ્રોનિક સિસ્ટમ તેની સંભાળ રાખે છે.

શેર રજિસ્ટ્રાર:

શેર રજિસ્ટ્રાર એક પ્રમાણિત સત્તા છે જે જામીનગીરીઓને નિયંત્રિત કરે છે. આ સાથે, ટ્રાન્સફર એજન્ટ જામીનગીરીઓના ખરીદ અથવા વેચાણના માટેની વ્યવસ્થા કરે છે.

ક્લિયરિંગ અને સેટલમેન્ટ કોર્પોરેશન:

આ એજન્સી વેચનાર અને ખરીદનાર વચ્ચે ભંડોળના સ્થાનાંતરણનું સમાધાન કરે છે.

ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (ડી.પી.):

તે શેર દલાલની જેમ કાર્ય કરે છે અને શેર બજારમાં શેરધારકની સૂચના મુજબ વ્યાપાર કરે છે. જ્યારે પ્રત્યેક શેરધારકની જામીનગીરીઓ (વિભૌતિક) ડિમટીરિયલાઈઝ કરવા માટે ખાતું ખોલે ત્યારે આઈડી એકાઉન્ટ નંબર ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (ડી.પી.) દ્વારા આપવામાં આવે છે. ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ (ડી.પી.) શેરધારક વતી ડિપોઝિટરીમાં પ્રતિનિધિ છે અને તે શેરધારકને સમયાંતરે ગ્રાહક દ્વારા ડીમેટ ખાતામાં રાખવામાં આવેલ જામીનગીરીઓ અંગે જાણ કરે છે. સેબીના નિયમ મુજબ, નાણાકીય સંસ્થાઓ, બેંકો, શેરદલાલ, વગેરે ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ હોઈ શકે છે.

ડિપોઝિટરી પ્રક્રિયા:

જ્યારે જામીનગીરી ડિપોઝિટરીને સોંપી દેવામાં આવે છે, ત્યારે શેર ભૌતિકસ્વરૂપમાં શેરહોલ્ડર પાસે નહીં હોવાથી ગતિહીન(સ્થિર) થઈ જાય છે.

શેરબજાર દ્વારા અધિસૂચના:

જામીનગીરી સૂચિબદ્ધ થયેલ હોય તે સંબંધિત શેરબજારને શેરના વિભૌતિકીકરણ (ડિમટીરિયલાઈઝેશન) માટેની અધિસૂચના બહાર પાડે છે.

ડિમટીરિયલાઈઝેશન ફોર્મ:

શેરધારક ડિપોઝિટરી સહભાગી પાસેથી વિભૌતિકીકરણ (ડિમટીરિયલાઈઝેશન) વિનંતી ફોર્મ પ્રાપ્ત કરશે. આ ફોર્મમાં કંપનીનું નામ, ફોલિયો નંબર અને શેરની વિશિષ્ટ સંખ્યા અંગે

વિગતો હશે જે વિભૌતિકીકરણ(ડિમટીરિયલાઈઝેશન) માટે આપવામાં આવે છે. જો તે સંયુક્ત રીતે રાખવામાં આવે છે, ત્યારે ફોર્મ એકલા માલિક દ્વારા અથવા સંયુક્ત માલિકો દ્વારા સહી કરવામાં આવશે.

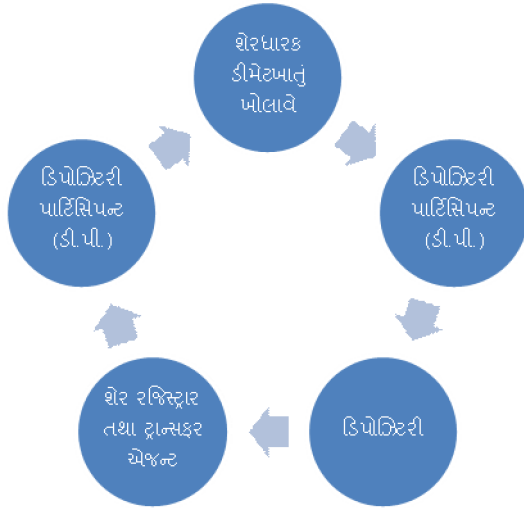
શેરની નોંધણી:

જ્યારે ડી.પી. જામીનગીરી ને ડિપોઝિટરીને સોંપે છે, ત્યારે જામીનગીરી શેર રજિસ્ટ્રારને મોકલવામાં આવે છે, જે ડિપોઝિટરી નામ અને શેરોની વિગતો નોંધતા પહેલાં, જામીનગીરીની માલિકીની કંપની સાથે ચકાસણી કરવામાં આવે છે. અને તેથી, આ પ્રક્રિયામાં થોડો સમય લાગશે. જો જરૂરી ફોર્મની સહી કંપની દ્વારા રાખવામાં આવેલા નમૂનાના હસ્તાક્ષર સાથે મેળ ખાતી નથી, તો વિભૌતિકીકરણ(ડિમટીરિયલાઈઝેશન) માટેની વિનંતી નકારી કાઢવામાં આવશે.

રોકાણકારના ખાતાને જમા (ક્રેડિટ) કરવું:

છેલ્લા તબક્કામાં, ડિપોઝિટરી સંબંધિત શેરધારકના નામે નોંધાયેલા જામીનગીરી(શેર)ની વિગતો ડી.પી.ને જણાવે છે. આ આધારે, ડી.પી. ગ્રાહક શેરધારકને ખાતાની વિગત(સ્ટેટમેન્ટ ઓફ એકાઉન્ટ) મોકલશે.

આમ, વિભૌતિકીકરણ (ડિમટીરિયલાઈઝેશન) ની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થાય છે. આપણે નીચેની આકૃતિમાં આ મુજબ સમજાવી શકીએ:

8.7 ડિપોઝિટરી સહભાગીતા કામગીરી અંગેની (ડિપોઝિટરીની ભૂમિકા):

ડિપોઝિટરી સહભાગી

ડિપોઝિટરી સહભાગી (ડિપોઝિટરી પાર્ટિસિપન્ટ - ડીપી) એ ડિપોઝિટરીનો પ્રતિનિધિ છે. તે ડિપોઝિટરી અને રોકાણકારો વચ્ચેનો મધ્યસ્થી છે. ડિપોઝિટરી સહભાગી અને ડિપોઝિટરી વચ્ચેના સંબંધો ડિપોઝિટરી કાયદા હેઠળ બંને વચ્ચે કરાર દ્વારા સંચાલિત થાય છે. એ એક એવી કંપની છે જે સેબી કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ સેબી સાથે નોંધાયેલ છે. આ કાયદાની જોગવાઈ મુજબ, ડિપોઝિટરી સહભાગી સેબી પાસેથી નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર લીધા પછી જ ડિપોઝિટરી સંબંધિત સેવાઓ પ્રદાન કરી શકે છે. સહભાગીના કાર્યો અને જવાબદારીઓ સેબી દ્વારા નિયમોમાં આપવામાં આવી છે. ડી.પી.ની કામગીરી કરવા અરજદાર પાસે મૂળભૂત માળખું અને પ્રશિક્ષિત કર્મચારી હોવા આવશ્યક છે.

સેબી (ડિપોઝિટરી અને સહભાગીઓ) અધિનિયમ, 2018ની શરતો મુજબ, ફક્ત નીચેની કંપનીઓ જ ડિપોઝિટરી સહભાગી બનવા માટે પાત્ર છે:

- જાહેર નાણાકીય સંસ્થા
- વિદેશી બેંકો સહિતની બેંકો
- રાજ્ય નાણાકીય નિગમ
- સિક્યોરિટીઝનો કસ્ટોડિયન
- ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન અથવા સ્ટોક એક્સચેન્જનું ક્લિયરિંગ હાઉસ
- શેરદલાલ
- નોન બેંકિંગ ફાઇનાન્સિયલ કંપની(NBFC)
- નોંધાયેલ રજિસ્ટ્રાર અને ટ્રાન્સફર એજન્ટો
- કાર્પો
- ડિમટીરિયલાઈઝેશન એટલે કે જામીનગીરીનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરવું.
- રિમટીરિયલાઈઝેશન એટલે કે જામીનગીરીનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાંથી ભૌતિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરવું.
- ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં જામીનગીરીની નોંધને જાળવવી.
- સ્ટોક એક્સચેન્જની બહાર દાખલ થયેલા વ્યવહારની પતાવટ.
- આઈપીઓ હેઠળ અથવા તો અન્ય દ્વારા આપવામાં આવેલી જામીનગીરીની ઇલેક્ટ્રોનિક નોંધ કરવી

8.8 Know Your Customer – તમારા ગ્રાહકને ઓળખો (KYC):

Know Your Customer – તમારા ગ્રાહકને ઓળખો કેવાયસી એ સામાન્ય રીતે ગ્રાહક ઓળખ પ્રક્રિયા માટે વપરાય છે. તમારા ગ્રાહકને ઓળખો (કેવાયસી) ધારાધોરણો મૂકી બજારના બધા અરજદારો/રોકાણકારો (હાલના રોકાણકારો અને સંયુક્ત ધારકો સહિત, રોકાણની રકમ ધ્યાનમાં લીધા વિના) માટે કરાવવું ફરજિયાત છે. 5, ઓક્ટોબર, 2011 ના રોજ સેબીએ તેના પરિપત્ર દ્વારા નવા ગ્રાહક ખાતા માટે સેબીના તમામ નોંધાયેલા મધ્યસ્થીઓ (મ્યુચ્યુઅલ ફંડ સહિત) દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા સહાયક દસ્તાવેજ માટે એકસમાન કેવાયસી 1 જાન્યુઆરી, 2012 થી ફરજિયાત કર્યું છે.

કેવાયસી ફોર્મમાં એકરૂપતા લાવવા અને શેર બજારના તમામ ગ્રાહકોની માહિતિના કેન્દ્રીકરણના વિચાર સાથે, સેબીએ તેના વિવિધ પરિપત્રો દ્વારા આદેશ આપ્યો છે કે જે રોકાણકાર સેબીમાં નોંધાયેલા કોઈ પણ કંપની, ટ્રેડિંગ સભ્યો, ડિપોઝિટરી સહભાગીઓ (ડીપી), મ્યુચ્યુઅલ ફંડસ, પોર્ટફોલિયો મેનેજરો, વગેરે સાથે વ્યવહાર કરે ત્યારે સમાન કેવાયસી ફોર્મ ભરી જરૂરી દસ્તાવેજો સાથે જમા કરાવવાના રહેશે. આ હેતુ માટે, કેવાયસી નોંધણી સેબીમાં નોંધાયેલ કેવાયસી નોંધણી એજન્સીઓ (કેઆરએ) દ્વારા કરવામાં આવે છે. સેબી દ્વારા 1 જાન્યુઆરી, 2012 થી કેવાયસી આવશ્યકતાઓ હેઠળ આઈપીવી અથવા વ્યક્તિગત ચકાસણી એ વધારાની આવશ્યકતા પણ છે જેમાં રજિસ્ટર્ડ વચેટિયાઓ રોકાણકારને વ્યક્તિગતરૂપે ચકાસે છે.

સીડીએસએલ વેન્યુર્સ લિમિટેડ (સીવીએલ), એનએસડીએલ ડેટાબેસ મેનેજમેન્ટ લિમિટેડ (એનડીએમએલ), કોમ્પ્યુટરએજ મેનેજમેન્ટ સર્વિસ (સીએએમએસ) અને ડોટેક્સ વગેરે કેવાયસી એપ્લિકેશન ફોર્મ્સની પ્રક્રિયા માટે કેઆરએ તરીકે 01 જાન્યુઆરી, 2012 થી કામ કરે છે. કોર્પોરેટ્સ, એફ.આઈ.આઈ અને અન્ય બિન-વ્યક્તિગત સંસ્થાઓ માટે કેવાયસી કાર્યવાહી 5ઓક્ટોબર, 2011 ના રોજ સેબીના પરિપત્ર હેઠળ ફરજિયાત છે.

સ્વાધ્યાય

નીચે આપેલ સંભવિત પસંદગીઓમાંથી સાચો જવાબ પસંદ કરો.

1. ડિમટીરિયલાઈઝેશન _____ છે.
 - a) ભૌતિક જામીનગીરીઓનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતર
 - b) શેર પ્રમાણપત્રને શેર વોરંટમાં રૂપાંતર
 - c) શેરના શેરમાં રૂપાંતર
2. ડિપોઝિટરી સુવિધા _____.
 - a) જામીનગીરીઓને સલામત રાખે છે.
 - b) શેર પ્રમાણપત્રને શેર વોરંટમાં રૂપાંતરિત કરે છે.
 - c) પૈસા સુરક્ષિત રાખે છે.
3. ડિપોઝિટરી કાયદો _____ માં પસાર થયો.
 - a) 1996
 - b) 1986
 - c) 1985
4. જામીનગીરીઓનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતર એટલે _____.
 - a) રિમેટિરાઈઝેશન
 - b) ડિમટીરિયલાઈઝેશન
 - c) સ્થાનાંતરણ
5. _____ ભારતની પ્રથમ સ્થપાયેલ ડિપોઝિટરી છે.
 - (a) સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ ઇન્ડિયા લિમિટેડ
 - (b) નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ
 - (c) ભારત રાજ્ય ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ
 - (d) આમાંથી કંઈ નહીં.

જવાબ

1. a) ભૌતિક જામીનગીરીઓનું ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતર
2. a) જામીનગીરીઓને સલામત રાખે છે.
3. a) 1996.
4. b) ડિમટીરિયલાઈઝેશન
5. (b) નેશનલ સિક્યોરિટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ

નીચેના દરેક નિવેદન માટે એક શબ્દ લખો.

1. સંસ્થા કે જ્યાં જામીનગીરીઓ/ શેરો ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રાખવામાં આવે છે. _____
2. પ્રક્રિયા કે જેમાં ભૌતિક કાગળ સ્વરૂપના શેર પ્રમાણપત્રને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. _____
3. સંસ્થા કે જે રોકાણકારો અને ડિપોઝિટરી વચ્ચે કડી તરીકે કામ કરે છે. _____
4. સીડીએસએલ એટલે _____
5. ગ્રાહક ઓળખ પ્રક્રિયા એટલે _____

જવાબ

1. ડિપોઝિટરી
2. ડિમટિરિયલાઈઝેશન
3. ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપંટ
4. સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ લિમિટેડ
5. Know Your Customer – તમારા ગ્રાહકને ઓળખો

નીચે આપેલા નિવેદનો સાચા કે ખોટા છે.

1. ભૌતિક સ્વરૂપમાંના શેરને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરી શકાતાં નથી.
2. ડીમેટ શેરનો વહીવટ ખૂબ સમય માંગી લે છે.
3. જ્યાં સુધી શેર ડિમટીરિયલાઈઝ્ડ ન થાય ત્યાં સુધી તેઓ ડિપોઝિટરી સ્વરૂપમાં ખરીદ વેચાણ કરી શકતા નથી.
4. ડિપોઝિટરી સહભાગી (ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપંટ - ડીપી) એ ડિપોઝિટરીનો પ્રતિનિધિ છે.
5. Know Your Customer –તમારા ગ્રાહકને ઓળખો, કેવાયસી એ સામાન્ય રીતે ગ્રાહક ઓળખ પ્રક્રિયા માટે વપરાય છે.

જવાબ 1.ખોટું 2.ખોટું 3.સાચું 4.સાચું 5.સાચું

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. ડિપોઝિટરી એટલે શું?
2. ડિપોઝિટરી સહભાગી દ્વારા શું ભૂમિકા ભજવવામાં આવે છે?
3. સેબી (ડિપોઝિટરી અને સહભાગીઓ) અધિનિયમ, 2018ની શરતો મુજબ, કોણ ડિપોઝિટરી સહભાગી બનવા માટે પાત્ર છે?
4. શેર રજિસ્ટ્રાર એટલે શું?
5. ભારતમાં કયા બે ડિપોઝિટરીઓ નોંધાયેલ છે?

નિબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો

1. ડિપોઝિટરી અર્થ આપી ભૌતિક કાગળ સ્વરૂપ પરનાં લાભો સમજાવો.
2. ડિપોઝિટરીની મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકાઓ અને કાર્યો સમજાવો.
3. ડિપોઝિટરી કાયદો 1996 સમજાવો.
4. ભારતમાં ડિપોઝિટરી વ્યવસ્થાતંત્ર અને સંચાલન સમજાવો.

એકમ : 9

શેરબજાર પર નિયંત્રણ

: રૂપરેખા :

- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 અર્થ
- 9.3 નાણાં બજાર પર નિયંત્રણ
- 9.4 મૂડી બજાર પર નિયંત્રણ
- 9.5 શેરબજાર પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની જોગવાઈઓ
- 9.6 શેરબજાર નાં કાર્યો
- 9.7 સેબી (SEBI) નાં નિયમનકારી કાર્યો
- 9.8 સ્વાધ્યાય

9.1 પ્રસ્તાવના

વર્ષ 1850 માં ભારત સરકારે કંપનીઝ એક્ટ 1850 પસાર કર્યો. અને શેરના ટ્રેડિંગ માટે એક નવો માર્ગ ખુલ્યો. નવા એટલા માટે કે તેના અગાઉ શેરનાં સોદા થતા હતા. પણ નામ પૂરતા ટ્રેડિંગ માટે મોટી સંખ્યામાં શેર ઉપલબ્ધ થયા વિના આ પ્રવૃત્તિને વેગ મેળવવાની શક્યતા નહોતી. તે દિવસોમાં કોમર્શિયલ બેન્ક, ચાર્ટડ બેન્ક, ધ ઓરીએન્ટલ બેન્ક અને બેન્ક ઓફ બોમ્બે. જેવા મુખ્ય બેન્ક સ્ટોક ઉપલબ્ધ હતા. શેરમાં રોકાણ કરવામાં લોકોને પણ રસ નહોતો. શેરનું ટ્રેડિંગ પણ ઓછું થતું હતું અને તે ફક્ત 6 શેર દલાલો દ્વારા થતું હતું. તે સમયે ન તો ટ્રેડિંગ હોલ હતો. ન શેરબજારનું મકાન, તેના માટે જરૂરી મૂડી ન હોતી, ત્યારબાદ વર્ષ 1860 માં એક એવી વ્યક્તિ પ્રકાશમાં આવી. જેણે શેર મેનિયાને જન્મ આપ્યો. તેમનું નામ હતું. પ્રેમચંદ રાયચંદ. તેઓ પ્રથમ ભારતીય શેર દલાલ હતા. જે અંગ્રેજી વાંચી- લખી શકતા હતા.

પ્રેમચંદ રાયચંદે અનેક કંપનીઓ ઊભી કરવામાં સહાયતા કરી હતી. શેરના સોદાની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ તેમ તેમ શેર દલાલોની સંખ્યાની સંખ્યા પણ વધીને 200 થી 250 થઈ ગઈ. ત્યારબાદ વર્ષ 1865 માં અમેરિકા ગૃહયુદ્ધનો અંત આવતા ભારતમાં મૂડી પ્રવાહમાં ઘટાડો થયો. અને શેર મેનિયાનો પણ અંત આવી ગયો રાતોરાત શેરના ભાવમાં નાટકીય રીતે ઘટાડો થયો. પરિણામે શેરદલાલોનું કામકાજ થઈ ગયું જેના કારણે શેરદલાલોના એસોસિએશન નો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો. અને શેરદલાલો એ ભેગા થઈને 1868 અને 1873 વચ્ચે આ દલાલો નિયમિત સોદા કરવા માટે એક સ્થળની શોધ કરી. જે અત્યારે દલાલ સ્ટ્રીટ તરીકે ઓળખાય છે.

ભારતમાં સૌપ્રથમ સંગઠિત શેરબજાર 1975 માં બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ તરીકે ઓળખાતા નેટિવ શેર સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશનની રચના સાથે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

1. 1894 માં સુતરાઉકાપડનાં વ્યવહારોને સરળ બનાવવા અહમદાબાદ સ્ટોક એક્સચેન્જ શરૂ કરવામાં આવ્યું.
2. 1908માં શણ ઉદ્યોગમાં વ્યવહારોને સરળ બનાવવા કોલકતા સ્ટોક એક્સચેન્જની સ્થાપના કરવામાં આવી.

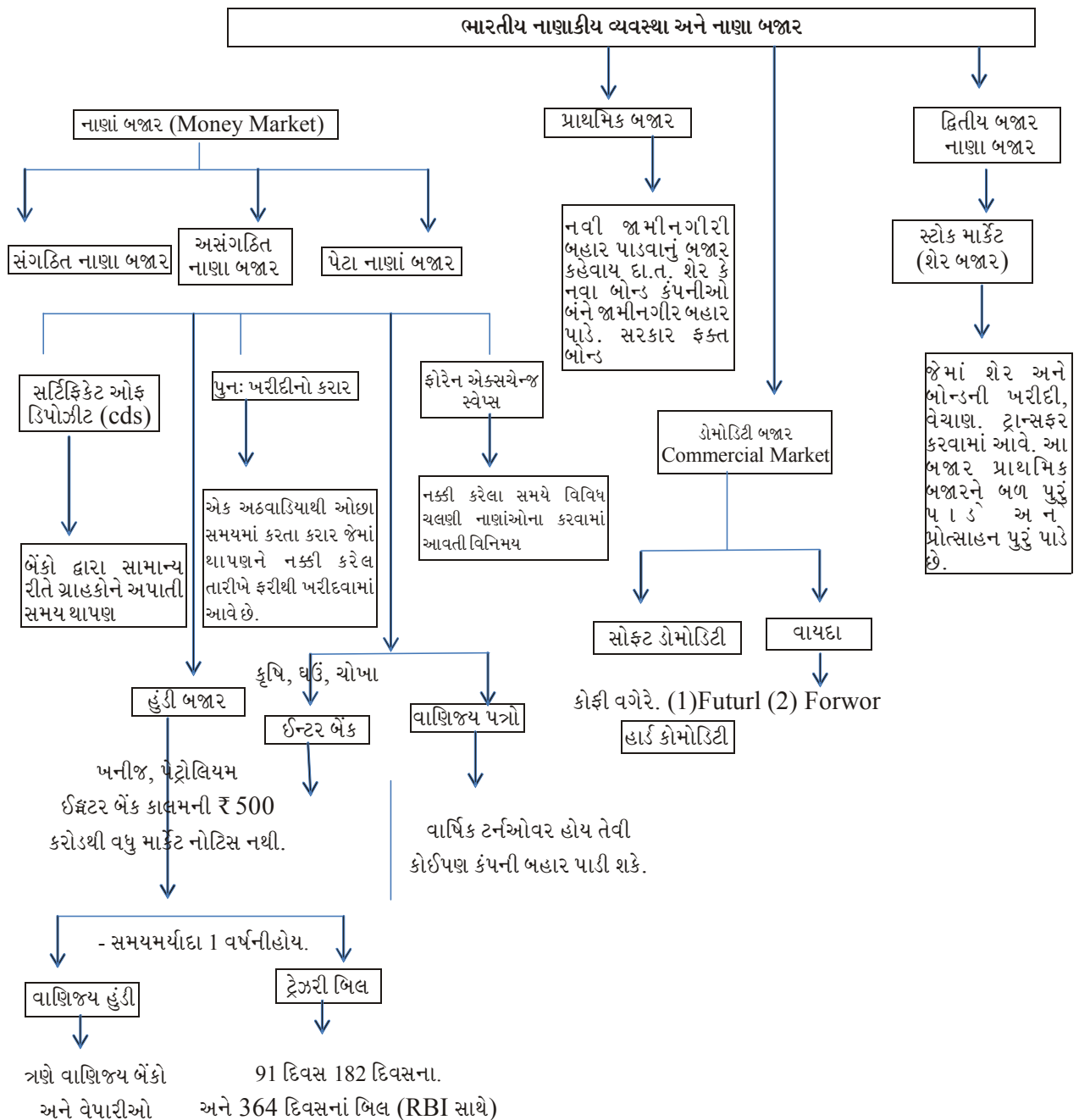
સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

3. સ્ટોક માર્કેટની સંખ્યા 1939 માં 7 હતી તેવધીને 1945 માં 21 થઈ.

આમ, સંગઠિત શેર બજારો ઉપરાંત અન્ય એક અસંગઠિત શેર બજારો કાર્યરત હતા જે રૂઢિઓ મુજબ કામ કરતા હતા. અને એવા કોઈ નિયમોને આધીન ન હતા. કે જેના આધારે અદાલતોમાં દાવો કરી શકાય. આ ઉપરાંત કેટલાક ગેરકાનુની શેરબજારો પણ હતા.

1996 નાં જામીનગીરી કરાર ધારા હેઠળ ભારત સરકાર દ્વારા અત્યાર સુધીમાં 23 માન્ય શેરબજારોને માન્યતા આપી છે. NSE ની સ્થાપના પહેલા BSE બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ એ ભારતનું શેરબજાર છે.

એક અહેવાલ પ્રમાણે શેરવ્યવહારો, શેર ડિલિવરીની સંખ્યા BSE માં 1979- 80માં દૈનિક ટર્નઓવર 11 કરોડ હતું. 2017-18 ની ટકાવારી 82.3% હતી. જે 2016-17માં 83.8% હતું. ટર્નઓવરની રકમમાં 1,21,54,525 કરોડ થવા પામી હતી. જે 2010-11 સુધી 68,39,084 કરોડ હતી.

9.2 શેર બજારનો અર્થ

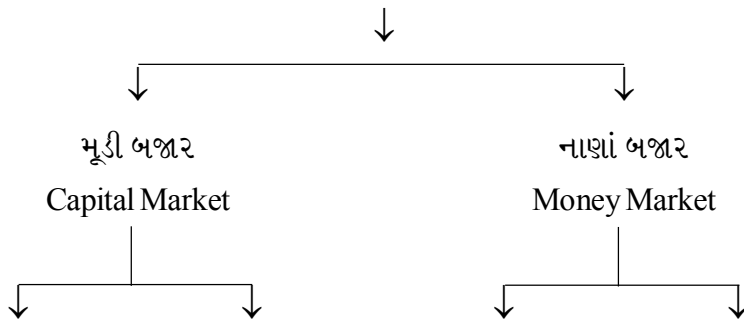
સામાન્ય અર્થમાં કહીએ તો શેરબજાર એ એક સંગઠિત બજાર છે. જે તેના સભ્યોને પ્રસ્થાપિત ધારાધોરણો અને નિયમો મુજબ જામીનગીરીઓના લે-વેચના સોદા કરવાની સગવડ પૂરી પાડે છે. 1956 ના જામીનગીરીઓના કરાર (નિયમન) ધારાની કલમ 2 (!) માં જણાવ્યા અનુસાર

“શેર બજાર એ કોર્પોરેટ કે બિનકોર્પોરેટ એવું એક મંડળ, વ્યવસ્થાતંત્ર કે વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે. જેની સ્થાપના જામીનગીરીઓના ખરીદ-વેચાણ કે લે-વેચના ધંધાને મદદરૂપ બનવાના, તેમનું નિયંત્રણ કરવાના અને તેમના પર અંકુશ રાખવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલી હોય છે.”

1. શ્રી હેસ્ટિંગ્સના મતે - “ શેરબજારો એટલે એવા સ્થળો જ્યાં સ્ટોક અને બોન્ડ ખરીદનારાઓ અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓ જામીનગીરીઓના ખરીદ વેચાણનાં સોદો કરે છે.”
2. શ્રી.એસ.એ.શેરલેકર ના મતે - “શેરબજાર એ એવું કેન્દ્રવર્તી સ્થળ કે બજાર છે, જ્યાં સ્થાપિત નીતિનિયમો અને ધારાધોરણો અનુસાર ઔદ્યોગિક જામીનગીરીઓની ખરીદી અને વેચાણ થાય છે.”
3. શ્રી. કે. એલ. ગર્ગના મતે - “શેરબજાર એટલે ચોક્કસ નિયમો અને ધારાધોરણ અનુસાર કમિશનને ધોરણે, જાહેર પ્રજા માટે સ્ટોક, બોન્ડ અને શેર ખરીદવાના અને વેચવાના કાર્યમાં રોકાયેલ વ્યક્તિઓનું મંડળ.”

Control on Financial Market

નાણાકીય બજારનું વર્ગીકરણ

Primary Market Secondary Market Primary Market Secondary Market
પ્રાથમિક બજાર ગૌણ બજાર પ્રાથમિક બજાર ગૌણ બજાર

નાણાં બજાર પર નિયંત્રણ જાણતા પહેલા આપણે જાણવું જોઈએ કે નાણા બજારનાં કાર્યો એટલે કે નાણાબજારનાં કયા પ્રકારની સેવા પુરી પાડે છે.

- (1) નાણાબજાર એ ઉત્પાદકીય (પ્રવાહ) રોકાણમાં નાણાંની ફેરબદલી કરવાની સેવા પુરી પડે છે.
- (2) નાણાબજાર એનાણાકીય મિલકતોની કિંમત શોધ પુરી પાડવામાં આવે છે.
- (3) નાણાબજારમાં મિલકતોની પ્રવાહિતાની ને યોગ્ય રીતે જાળવી રાખે છે.
- (4) નાણાબજાર એ વ્યવહારની પડતરમાં ઘટાડો કરે છે.

9.3 નાણાં બજારનું મહત્વ અને તેના પર નિયંત્રણ : -

નાણા બજાર એટલે એવું બજાર કે જેમાં નાણાકીય જામીનગીરી (મિલકતો) જે એક વર્ષ કરતા ઓછા સમયની હોય તેવા વ્યવહારોનો સમાવેશ થાય છે. આ બજારને ટૂંક સમયની (ટૂંકી મુદતની) નાણાકીય સગવડોનું બજાર છે. આ ટૂંકી મુદતમાં 1 દિવસથી 1 વર્ષ સુધીના સમયગાળા ને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.

નાણા બજારની વ્યાખ્યાઓ :

1. પ્રો. કાઉથરના મતે - “જુદાંજુદાં પ્રકારની ટૂંકી મુદતની જામીનગીરીઓની લેવડ દેવડ કરતી પેઢીઓ અને સામૂહિક નામ એટલે નાણાં બજાર”
2. માદન એન્ડ લાડનર ના મતે- “નાણા બજાર એ એવી વ્યવસ્થા છે કે જે દ્વારા ટૂંકી મુદતના નાણાં ભંડોળો ઉછીના લેવામાં આવે છે. તેમજ ધીરવામાં આવે છે. અને જે દ્વારા વિશ્વના કોઈ એક ચોક્કસ દેશના મોટાભાગના નાણાકીય વ્યવહારોની પતાવત કરવામાં આવે છે. નાણાં બજાર વેપારી બેંકિંગ પદ્ધતિથી અલગ છે. છતાં પણ તેનું પૂરક છે.”

RBI ના મતે : -

“ટૂંકાગાળાની નાણાકીય મિલકતોનું લેવડ દેવડનું સ્થળ તે નાણાં બજાર. તે ધિરાણ લેનારાઓની ટૂંક મુદત જરૂરિયાત સંતોષે છે. અને ધિરાણ કરનારાઓને તરલતા અથવા રોકડ પુરી પાડે છે. જે સ્થળે વ્યક્તિઓ અને નાણાકીય તેમજ બીજી અન્ય સંસ્થાઓ પાસેના વધારાના ટૂંકી મુદત રોકાણપત્ર ભંડોળો ધિરાણ લેનારાઓ જેમાં સંસ્થાઓ, વ્યક્તિઓ અને સરકારનો પોતાનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેઓ માંગણી કરે છે. તે સ્થળ એટલે નાણા બજાર.”

9.3.1 વિશિષ્ટતા (લક્ષણો) : -

- નાણાં બજારનું વ્યવસ્થાતંત્ર ઔપચારિક હોય છે.
- નાણાં બજારમાં મળવાનું કોઈ ચોક્કસ સ્થળ નથી હોતું
- નાણાં બજારમાં લેવડ દેવડ, તાર, ટપાલ અને ટેલિફોન દ્વારા થાય છે તેમજ સ્થળ અનુસાર તેનું નામ આપવામાં આવે છે.

પક્ષકારો : -

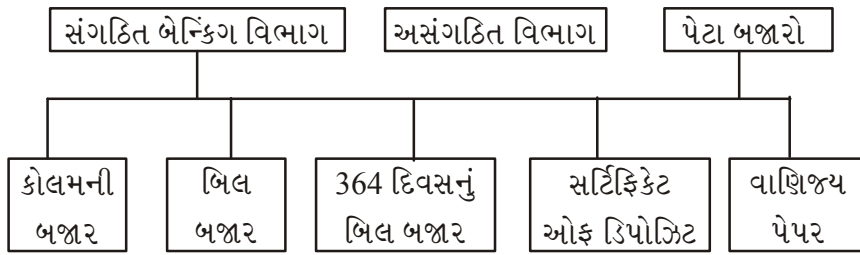
1. નાણાં પુરા પાડનારા	મધ્યસ્થ બેંક અને વેપારી બેંકો.
2. નાણા ઉછીના લેનારા	- મોટા દેવાદાર તરીકે સરકાર. - ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ. - શેર દલાલો, ઉત્પાદકો. - વેપારી બેંકો

9.3.2 નાણાં બજારનું મહત્વ :

- નાણાં બજારના વિકાસના સ્તરને દેશના આર્થિક વિકાસના તબક્કાની એક પારાશીશી ગણવામાં આવે છે.
- નાણાં બજારના એ નાણાં ઉછીના આપનાર અને નાણા લેનાર વચ્ચે કડી તરીકે કાર્ય કરે છે.
- વિનિમય પત્ર (વેપારી બિલો) અને વાણિજ્ય પેપરો વટાવવા નું કાર્ય કરે છે.

- વેપારી બેંકોને તેમના ટૂંકા ગણના વધારાના ભંડોળો નું રોકાણ કરવાની પૂરતી તક પુરી પાડે છે.
- સરકારને ટૂંકાગાળાની મુદતનું ધિરાણ પૂરું પાડે છે.
- મધ્યસ્થ બેંકની નીતિ ઘડવામાં માર્ગદર્શકરૂપ નીવડે છે.
- મૂડી બજારનાં વિકાસમાં સહાયભુત થાય છે.
- વ્યાજદરોમાં પ્રવર્તતા તફાવતોના ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- પૂરતાં ભંડોળો ઉપલબ્ધ કરી ટૂંકાગાળાનાં નાણાં પુરા પાડે છે.

9.3.3 નાણાં બજારના સાધનો : -

9.3.4 નાણાં બજાર પર નિયંત્રણ : -

- (1) નાણા બજારને અંકુશિત અને દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય અને સત્તા ભારતીય મધ્યસ્થ બેન્ક એટલે કે RBI પાસે છે.
 - (2) નાણા બજાર લાંબા સમય સુધી નિયંત્રિત પરિસ્થિતિમાં રહેવા પામ્યું હતું. પરંતુ આર્થિક વિકાસના સંદર્ભે સરકાર જુદાંજુદાં સમયે સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી હતી અને તેમના યોગ્ય અને શક્ય સૂચનોને ભારતીય નાણાકીય વ્યવસ્થાનાં અમલમાં મૂકવામાં આવ્યા.
- જેમ કે (1) ચક્રવર્તી સમિતિ (1985)
- (2) વાણુલ સમિતિ (1987)
- (3) નરસિંહન સમિતિ (1981)
- (3) જુદી જુદી નાણાકીય સંસ્થાઓ દ્વારા અને તેમાં ખાસ કરીને વાણિજ્ય બેન્કો દ્વારા કાયદાકીય જોગવાઈઓના આધારે તેઓ તેમની મિલકતો/ જવાબદારીઓના અમુક ભાગનું સરકારી જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવાનું હોય છે. આ પ્રકારના સંસ્થાઓમાં રોકાણ પર RBI દેખરેખ રાખે છે.
 - (4) RBI દ્વારા તેની પોતાની નિર્ધારિત જોગવાઈઓના DHFI (The Discount And Finance House of India) અને MMM Fs (Money market Mutual Funds) એ નાણાંબજારમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. આ બંને મધ્યસ્થીઓ પર નિયંત્રણ રાખવામાં આવે છે. RBI દ્વારા તેની પોતાની જોગવાઈઓના DHFI ને એક માન્ય સંસ્થા તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ છે.
 - (5) નાણાંબજારમાં બેન્કો મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. અને આમ, RBI પાસે તમામ શિક્ષ્યૂલ બેન્કોની રોકડ અનામતો રાખવાનો અધિકાર બેન્કોની ધિરાણની કામગીરી પર જથ્થાત્મક

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

અને ગુણાત્મક રીતે અંકુશ રાખવાની, શિડ્યૂલ બેન્કોની ટુંકાગાળાની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે ધિરાણના છેલ્લા સહાયક રીતે પુનઃ વટાવવાની વ્યવસ્થા દ્વારા મદદરૂપ થાય છે. આ ઉપરાંત બેન્કોની ધિરાણ નીતિ, વ્યાજદરના માળખા પર અંકુશ અને બેન્કોની કાયદેસરની તરલતાનું માપ નક્કી કરે છે.

- (6) RBI એ નાણા બજારનું સર્વોચ્ચ સત્તા મંડળ છે. નાણા બજારના સાધનો અને મધ્યસ્થીઓ અંગે તમામ પ્રકારની કાર્ય પદ્ધતિઓ, માર્ગદર્શન, RBI દ્વારા આપવામાં આવે છે. અને તે નિયંત્રિત કરતી સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરે છે.
- (7) નાણાં બજાર એ RBIના નિયંત્રણ હેઠળ કાર્ય કરે છે. નાણાં બજારની દરેક પ્રવૃત્તિઓ, પક્ષકારો, સાધનો વગેરે RBIની સૂચનાઓ બંધનકર્તા છે.
- (8) નાણાં બજારના વિસ્તારને ધ્યાનમાં લેતા જુદાજુદા પ્રકારના સાધનો ઉપલબ્ધ છે. જેમાં કોલ મની, વાણિજ્ય પેપર, ટ્રેઝરી બિલ્સ, કોમર્શિયલ બિલ્સ અને સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ નો સમાવેશ થાય છે. આ બધાજ સાધનો અંગે માર્ગદર્શિકાઓ તૈયાર કરવાનું તેમજ તેમનું પાલન થાય છે કે નહિ તે દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય RBI નું છે.
- (9) નાણાં બજારમાં થયેલા સુધારા જે વિવિધ સમિતિઓ RBI દ્વારા નિમવામાં આવી તેની વિગતો નીચે મુજબ છે.

નં	યોજના /સમિતિ	
1.	RBI દ્વારા 1952માં અમલમાં આવેલ બિલ માર્કેટ યોજના - સૂચના	બિલની ખરી અંગે જોગવાઈ, બીલોના વટાવ અંગે LIC અને રિઝર્વ બેંક જેવી સુવિધાઓ, ઉપરાંત 1988 માં DFHI ની સ્થાપના અને 1989 માં પ્રોમિસરી નોટ પર સ્ટેમ્પ ડ્યુટી રદ.
2.	વેઝ એઝ મિન્સી એડવાન્સિસ- 1997 માં અમલ	આ પ્રથાથી એડ ઓક ટ્રેઝરી બિલ પ્રથા નો અંત આવ્યો.
3.	સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ - 1989 માં ભારતમાં દાખલ	બજારના વાતાવરણનાં આધારે માર્ગદર્શિકામાં ફેરફારો. વેપારી બેંકો 25 લાખના ગુણાંકનમાં બહાર પાડતા હતા તે 1 કરોડની કિંમત જારી કરેલા. 1997માં લઘુત્તમ ડિપોઝિટની મર્યાદા 25 લાખથી 10 લાખ કરી ત્યારબાદ October 1997માં 2% 5 લાખ કરવામાં આવી હતી.
4.	વાણિજ્ય યંત્રો (પેપર્સ) 1990માં 5 કરોડનું નેટવર્ક ધરાવતી કંપનીઓ માટે બહાર પાડ્યા	25 લાખનાં ગુણાંકનમાં ઓછામાં ઓછા 1 લાખમાં બહાર પાડવામાં આવતા આ વાઘુલ સમિતિની ભલામણનાં આધારે RBI એ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવેલ.
		2015માં ચોખ્ખી મિલકતો 4 કરોડથી ઓછી ન હોય તે કંપની બહાર પાડી શકશે તેવો સુધારા કરવામાં આવ્યો. અને 5 લાખનાં ગુણાંકન માં બહાર પાડવામાં આવશે.RBI દ્વારા નિયંત્રિત એકમોનું નવું રોકાણ ડિમટિરિયલાઈઝન સ્વરૂપે રહેશે. જેનો સમયગાળો 7 દિવસથી 1 વર્ષનો રહેશે. સુધારા કરવામાં આવ્યા.
	કોલમની માર્કેટમાં 2015 ના પરિપત્ર	શિડયુલ બેંક પખવાડિયાનાં કોઈપણ દિવસે આ ધિરાણ વધુ માં બધું 125 % સુધી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને પોતાના મૂડી ભંડોળનાં 50% ધિરાણ આપી શકે છે.
	1989 થી વાઘુલ સમિતિની ભલામણ	આ સમિતિની ભલામણથી કોલમની દરો મુક્ત કરવામાં આવેલા છે. જે 1973 માં 30% હતા. IBA દ્વારા 15% કર્યા છે.
		આ દર 2000 -2001 થી 2008- 09 નાં ગાળા દરમ્યાન મહત્તમ સરેરાશ દર અને ન્યૂનતમ સરેરાશ દર 9.15% અને 4.62% હતો તે 2012-13 થી 2017-18 ના સમયગાળા દરમ્યાન વાર્ષિક ભારિત સરેરાશ ન્યૂનતમ દર 2017-18માં 5.94% હતો 2013-14માં 8.28% જોવા મળેલ હતો.

આમ, RBI આ પ્રકારના બજારોની નિયંત્રણ કરતી છે. RBI આ બજારોમાં અસામાન્ય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ ન થાય તે માટેની દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય છે. RBI હસ્તક્ષેપ કરવા માટે બે મધ્યસ્થીઓની મદદ પણ લે છે.

- (1) STCI - The Securities Trading Corporation of India
- (2) Discount Finance House of India (DFHI)

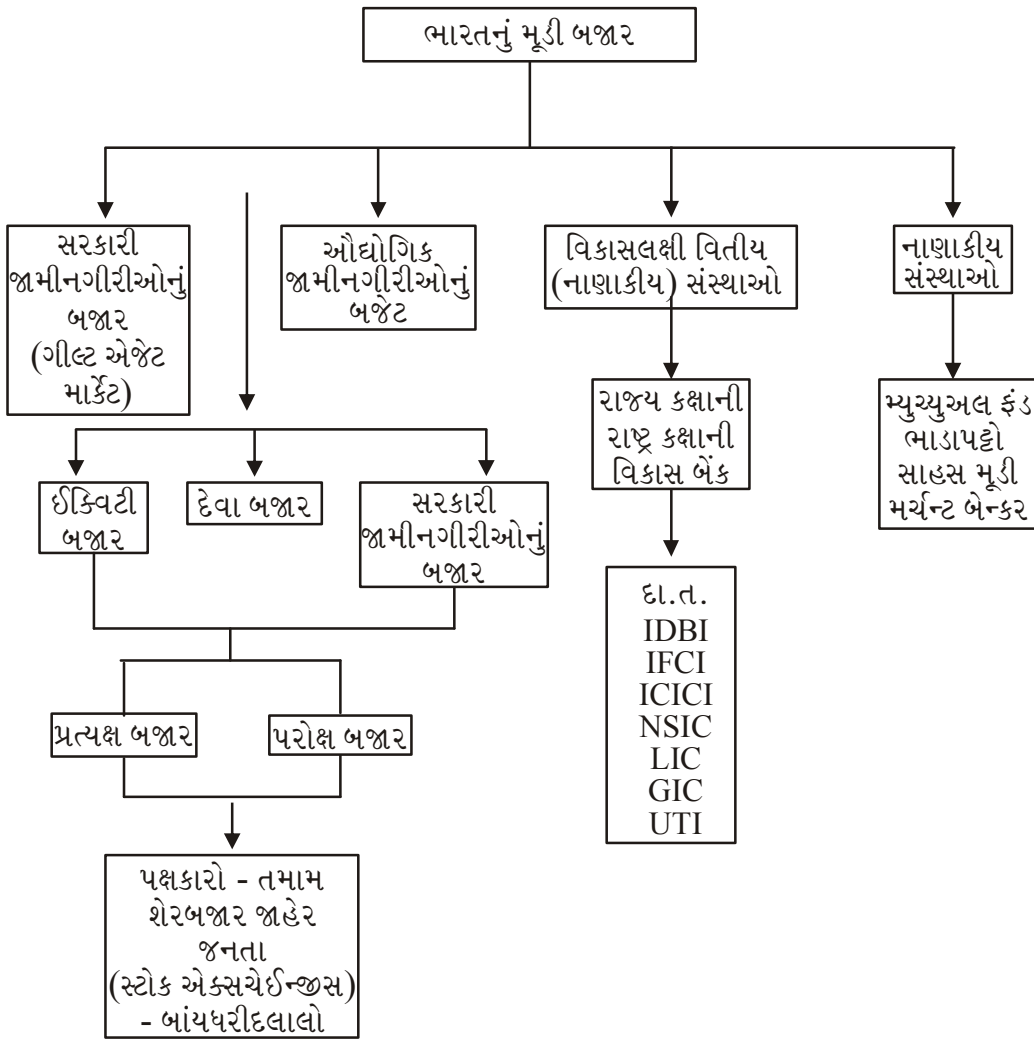
આમ, નાણાં બજાર એ નાણાકીય વ્યવસ્થામાં સંવેદનશીલ બજાર છે. તેથી વધુ માંગ કે વધુ પુરવઠો અસામાન્ય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરે ત્યારે તરત જ RBI દ્વારા જરૂરી પગલા લે તેને નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે.

9.4 મૂડી બજાર પર નિયંત્રણ : -

ભારતમાં શેરબજારમાં આટલો ઝડપી વિકાસ થયો હોવા છતાં વળતરની દ્રષ્ટિએ વિશ્વના અન્ય વિકસતા દેશોની દ્રષ્ટિએ ભારત ઘણો પાછળ છે. એક અહેવાલ પ્રમાણે ભારતમાં ઈન્ડેક્સમાં 15.3% વૃદ્ધિ થઈ છે. જ્યારે ટોચના ત્રણ બજાર કોલંબિયા 118.9%, ઈજિપ્ત 110.6% અને હંગેરી 84.4 વૃદ્ધિ થઈ હતી. જોકે આમાના કેટલાક બજારો નાના છે. જે તેમની તરલતા હાંસલ કરવા તરફ પ્રેરે છે.

ભારતમાં મૂડી બજારના વિકાસના મહત્વનાં પરિબલો નીચે મુજબ હોય છે. જેમ કે,

- (1) વિકાસલક્ષી બેંકો અને ઔદ્યોગિક ધિરાણ પૂરું પાડતી વિવિધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જેમાં ઔદ્યોગિક નાણા નિગમ, જીવન વીમા નિગમ, ઔદ્યોગિક વિકાસ બેંક, યુનિટ ટ્રસ્ટ ઓફ ઈન્ડિયા અને રાજ્ય નાણા કોર્પોરેશન આમ મૂડી બજારને વિકસાવવા આ સંસ્થાઓનો મહત્વનો ફાળો છે.
- (2) ધારાકીય પગલાઓ મૂડી બજારના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો છે. જેમકે 1947 નો કેપિટલ ઈસ્યુ (નિયંત્રણ) ધારો અને 1956 નો કંપની ધારો, SEBI ધારો 1992, જામીનગીરી કરારધારો અને નિયમન ધારો 1956, ડિપોઝિટરી ધારો - 1996
- (3) મૂડી બજાર પ્રત્યે પ્રજાનો વધતો જતો વિશ્વાસ 1991 બાદ ભારતમાં LPG વ્યવસ્થા એ સ્ટોક માર્કેટમાં નાના રોકાણકારો વધુ ને વધુ રસ લેતા થયા છે. જેથી મૂડી બજારમાં વિકાસ વધ્યો છે.
- (4) રોકાણકારોમાં વધતી જતી જાગૃત્તિ : -
કેટલાક વર્ષોથી સામાન્ય પ્રજામાં રોકાણની તકોમાં જાગૃતતા વધવા પામી છે. જેના મુખ્ય કારણો સેબી દ્વારા Investor Protection Act હેઠળ વિવિધ Awareness Programme પુરા પાડવામાં આવે છે. ઉપરાંત વેપાર અંગેના સમાચારપત્રો અને નાણાકીય ટાઈમ્સ, ફાયનેન્શિયલ એક્સપ્રેસ, બિઝનેસ સ્ટાન્ડર્ડ્સ, બિઝનેસ વર્લ્ડ, બિઝનેસ ટાઈમ, મિન્ટસ વગેરે પણ લાંબાગાળાનાં મૂડી રોકાણની તકોમાં પ્રજામાં સજાગતા પેદા કરી શકે છે. 2017 - 18 માં 37 ટ્રેનિંગ પ્રોગ્રામ કર્યો જેમાં 2527 લોકોએ લાભ લીધો.
- (5) સેબીને સંપૂર્ણ સ્વાયતતા : 1988 માં સેબીની સ્થાપના કરવામાં આવી તેને વૈધાનિક સત્તા 1492માં આપવામાં આવી જેથી મૂડી બજારનાં વિકાસને સંગીન અને સુદ્રઢ બનાવવાનો રહે છે.
- (6) ક્રેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓનો વિકાસ : ભારતમાં CRISIL 1988 માં, ICPR -1991માં અને CARE - 1993 માં સ્થાપના થઈ. મૂડી બજારમાં કયા સાધનોમાં રોકાણ કરવું તે અંગે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. જે મૂડી બજારના તંદુરસ્ત વિકાસ માટે સહાયભૂત નીવડે છે.
- (7) મ્યુચ્યુલ ફંડ ઉદ્યોગોનો વિકાસ જે મૂડી બજારના વિકાસમાં મહત્વનું પરિબલ બન્યું છે.

9.4.1. પ્રત્યક્ષબજાર પર નિયંત્રણ (નિયમન) :-

જામીનગીરી બજારના ઈચ્છનીય વૃદ્ધિ અને તંદુરસ્તી માટે પ્રાથમિક બજારની કામગીરી પર નિયંત્રણ નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

- નોંધાયેલ કંપનીઓ માટે શેર બહાર પાડવાની છુટ આપવામાં આવી અને તેમની ઈસ્યુ કિંમત પર નિયંત્રણો હતા જે મુક્ત કરવામાં આવ્યા.
- જાહેર ભરણાનાં પ્રગટીકરણનાં ધોરણોને વધુ પારદર્શક બનાવવામાં આવ્યા. જે અંગે 1994માં મંગલમ કમિટીની ભલામણો સ્વીકારવામાં આવી.
- જાહેર ભરણાં અંગે જરૂરી દસ્તાવેજ ને જનતા માટે ખુલ્લા મુકવામાં આવ્યા.
- જો કંપની IPO બહાર પાડે તો તેમણે ત્રણ વર્ષનો ડિવિડન્ડ ટ્રેક રેકર્ડ હોવો જોઈએ.
- જો કંપની 100 કરોડથી વધુ રકમ હોય તો બુક બિલ્ડિંગ જરૂરી છે. જે દાખલ કરવામાં આવ્યું.
- પસંદગીની ફાળવણી માટે 'પાંચ વર્ષનાં લોક ઈન પિરિયડ' માટે મુકવામાં આવ્યું. આવા શેર્સ 5 વર્ષ માટે શેર ધારકે ધારણ કરવા જોઈએ.
- પ્રમાણસર શેરની ફાળવણી યોજના ચોખ્ખી ઓફરનાં 50% લઘુત્તમ જે જાહેર જનતા માટે અનામત રાખવી અને વ્યક્તિગત 1000 શેર અનામત રાખવા જોઈએ.
- મર્ચન્ટ બેન્કરની ચાર કેટેગરી જે નાબૂદ કરવામાં આવી. અને કોમન મર્ચન્ટ બેન્કિંગનાં કાર્યો નોંધાયેલ મર્ચન્ટ બેન્કર (સેબી સહિત) કરવામાં આવે છે.

સ્ટોક એક્સચેન્જની કામગીરી

- બેન્કરે SEBI સાથે નોંધાયેલ હોવું જોઈએ.
- ઈસ્યુ મેનેજર્સ અને પોર્ટફોલિયો મેનેજર્સ સેબીમાં નોંધાવવા જરૂરી છે.
- સેબી દ્વારા દલાલો, પંચ દલાલો તેમજ અન્ય મધ્યસ્થીઓ પર નિયંત્રણ રાખવામાં આવે છે.
- પ્રાદેશિક બજાર પર નોંધાયેલ કંપનીઓ માટે NSE પર નોંધણી લાયકાતો નક્કી કરવામાં આવે

9.4.2. ગૌણ બજાર પર નિયંત્રણ :-

સેબી દ્વારા ગૌણ બજાર પર નીચે મુજબ નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે.

- પ્રણાલિકાગત પ્રથાનો અંત આણી સ્કીન બેઝડ કમ્પ્યુટરાઈઝડ કેડિટ વ્યવસ્થાને અમલમાં મુકવામાં આવી.
- તમામ સ્ટોક હોલ્ડર્સને સમાવિષ્ટ કરી સ્ટોક એક્સચેન્જની વિવિધ કમિટી અને ગવર્નિંગ બોડીને માન્યતા, પુનઃ માળખા કિંમત અને ખુલ્લુ કરવામાં આવ્યું.

9.5.1. પ્રાથમિક (શેર) માર્કેટ ના કાર્યો : -

- વ્યક્તિગત સભ્યપદ અને કોર્પોરેટ સભ્યપદ ને માન્યતા આપવામાં આવી. તેમને પસંદગી કરવામાં આવી અને તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું.
- બધા જ સ્ટોક એક્સચેન્જસને ક્લીયરિંગ હાઉસ અથવા ક્લીયરિંગકોર્પોરેશન દ્વારા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.
- બધા જ સ્ટોકમાં એક્સચેન્જસમાં સ્વતંત્ર બજાર સર્વેલન્સ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યા છે.
- શેર દલાલો અને પેટા દલાલો અને બાંધકારી દલાલો અંગે તમામ પ્રકારની જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.
- આ ઉપરાંત તેમણે ડબલ અને સિંગલ મેમ્બરશીપ (વિવિધ સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં) માન્યતા આપવામાં આવી છે.
- મૂડીપ્રાપ્તિ નિયમોમાં વ્યક્તિગત દલાલ માટે 3% અને કોર્પોરેટ દલાલ માટે 6% દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.
- સ્ટોક દલાલોને વ્યવહારની કિંમત અને વ્યવહારની નોંધ ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યા છે.
- સભ્યોનાં વિવાદો અને બાહ્ય પક્ષકારો સાથેનાં વિવાદો અંગે નિર્ણયો લેવાની સત્તા સેબી પાસે છે.
- રોકાણકારો અને જાહેર પ્રજાના હિતમાં સ્ટોક બજારનું સંચાલન કરવાની સત્તા છે.
- શેર બ્રોકરોનું ઓડિટ અને ઓડિટ અહેવાલ અંગેની જોગવાઈઓ ફરજિયાત બનાવવામાં આવી છે.
- ઈન્સાઈડર ટ્રેડિંગ અંગે નિષેધ અને કિમિનલ ઓફેન્સ સેબીધારામાં જોગવાઈઓ ઘડવામાં આવી છે.
- સ્ટોક એક્સચેન્જસમાં સેબી દ્વારા વિવિધ તપાસની કામગીરી અંગે જોગવાઈઓ ઘડવામાં આવી છે.

9.5 શેરબજાર પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની જોગવાઈઓ :-

- દલાલો અને પેટા દલાલોની નોંધણી અંગેની સત્તા, વ્યવહાર સંહિતા, ચોપડાની તપાસ અંગેની જોગવાઈઓ
- દલાલો અને સ્ટોક માર્કેટ ઉપરાંત જુદા જુદા મધ્યસ્થીઓ પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની જોગવાઈ
- સાહસ મૂડી તેમજ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ જેવા ભંડોળો નો સ્ટોક એક્સચેન્જ પર નોંધણી કરવા અંગે ફરજ.
- કંપનીઓ દ્વારા કરવામાં આવતા હિસાબોનાં પ્રગટીકરણ અંગે તે અંગેની માર્ગદર્શિકા બનાવવા અંગેની સત્તા.
- કંપનીઓ દ્વારા કોઈપણ પ્રકારની ગેરરજૂઆત કે દગો કરવામાં આવે તો શિક્ષાત્મક પગલા લેવા અંગેની જોગવાઈઓ.
- કોઈ કંપની દ્વારા અન્ય કંપનીના નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં શેર ધારણ કરવામાં આવે અથવા ધંધો લેવામાં આવે ત્યારે તેના પર નિયંત્રણ રાખવાની સત્તા.
- ડિપોઝિટરીની નોંધણી અને નિયમન અંગેની જોગવાઈઓ.
- જામીનગીરી બજારમાં ખોટી માહિતી અને અયોગ્ય વ્યવહારોને રોકવા અંગેની જવાબદારીની જોગવાઈઓ.
- સ્ટોક પુનઃ વ્યવસ્થાની ઊભી કરવાની જોગવાઈઓ.
- રોકાણકારો ને ન્યાય મળે તે માટે ઈન્વેસ્ટર પ્રોટેક્સન અંગેની જોગવાઈઓ.
- શેર બજારની માન્યતા માટેની પ્રક્રિયા, માન્યતા અંગે અને શેરબજારની માન્યતા પાછી ખેંચવા અંગેની જોગવાઈઓ.

9.6 શેર બજારનાં કાર્યો :-

- (1) જામીનગીરીઓ માટે તૈયાર બજાર પૂરું પાડે છે.
- (2) વિવિધ જામીનગીરીઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે.
- (3) રોકાણકારોના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.
- (4) કંપનીઓના સંચાલનના નિયમોનો પર નિયંત્રણ કરવામાં આવે છે.
- (5) મૂડીને યોગ્ય દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- (6) દેશના મૂડી ઘડતર અને આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.
- (7) શેર બજાર સટાકીય પ્રવૃત્તિઓ માટેની સગવડ પૂરી પાડે છે.
- (8) અન્ય કાર્યો
 - (A) બચતોમાં વધારો અને તેને આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં વાળવાનો પ્રયત્ન.
 - (B) ઉદ્યોગ સાહસિકતામાં સગવડ પુરી પાડે.
 - (C) ધંધાને કોર્પોરેટ સ્વરૂપમાં સફળતા અપાવવા માટે.
 - (D) રોકાણોની પ્રવાહિતા જાળવવા.
 - (E) નાણાકીય મિલકતોની વાજબી કિંમત નક્કી કરવા.
 - (F) એકત્રિત ઉદ્યોગ સાહસિકતા વિકસાવવા.

- (G) આર્થિક લોકશાહી વિકસાવવા અને યુક્ત, વાજબી અને પારદર્શક વેપાર વધારવા.
- (H) નાના એકમોમાં નાણાકીય સાધનોને જન્મ આપવા.
- (I) ખસેડી શકાય તેવી મિલકતોની ફેરબદલી પડતર ઘટાડવા.
- (J) નિયમનકારી માળખા દ્વારા રોકાણકારોનું રક્ષણ.
- (K) પોર્ટફોલિયો સર્જન અને પોર્ટફોલિયો જોખમ સંચાલન.
- (L) સામાજિક ફાળો.

સામાન્ય રીતે મૂડી બજારને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. (1) પ્રાથમિક મૂડી બજાર (પ્રત્યક્ષ) (2) ગૌણ બજાર (પરોક્ષ બજાર)

9.5.1 પ્રાથમિક (શેર) માર્કેટના કાર્યો :-

- (1) રોકાણકારોને લાંબાગાળાના મૂડી પૂરી પાડવામાં પ્રથમવાર મૂડી બહાર પાડવા માટે.
- (2) આ બજારમાં લાંબાગાળાની બચતોમાં વધારીને મૂડી સર્જન (માળખું) ઘડવામાં સહાય રૂપ.
- (3) આ બજાર જોખમી ફંડ ઈકિવટી સ્વરૂપે બહાર પાડે છે. તેમજ પસંદગીના શેર, ડિબેન્ચરમાં (રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર સહિત) બોન્ડ અને દેવા દ્વારા ફંડ પુરા પાડે છે.
- (4) મૂડી માળખામાં માલિકીમાં માલિકી હક પુરા પાડે છે. જોખમમાં વધારો કરે છે. પરંતુ સંપત્તિ પર ભાર આપી રક્ષણ પુરા પાડે છે.
- (5) સ્ટોક માર્કેટમાં વેપાર દ્વારા લાંબાગાળાના સાધનો દ્વારા પ્રવાહિતતા પુરી પાડે છે.
- (6) લાંબાગાળાનાં નાણાકીય સાધનોની કિંમત શોધ અંગે સંવેદનશીલ ઝડપી માહિતી પુરી પાડે છે.
- (7) નીચી વ્યવહાર પડતરે જામીનગીરીનો વેપાર સરળ રીતે પુરી પાડે છે.
- (8) આ બજાર માં અનેક વિકલ્પો રહેલા છે જે દરેક રોકાણકારો અને કંપનીઓ અનુકૂળતા મુજબ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે
- (1) IPO (2) FPO (3) પ્રાઈવેટ પ્લેસમેન્ટ (4) રાઈટ ઈસ્યુ (5) બોનસ ઈસ્યુ (6) બોન્ડ (7) ડિબેન્ચર્સ વગેરે.
- (9) પ્રાથમિક બજારમાં બધી જ જામીનગીરીઓનું નિયમન વિવિધ કાયદાઓ દ્વારા નિયમન થાય છે. તેથી ગેર વાજબી પ્રેક્ટિસ ઘટાડવાના પ્રયત્નો થાય છે.

દા.ત. SEBI, Act- 1992, SCRA - 1956, Companies Act - 2013, વગેરે.

9.5.2. ગૌણ બજારના કાર્યો :

- (1) બચતોને ઉત્પાદકીય રોકાણમાં રૂપાંતરિત કરે છે.
- (2) આ બજાર એ પ્રાથમિક બજારને પ્રેરક બળ પૂરું પાડે છે.
- (3) આ બજારને જામીનગીરીઓને લે - વેચ કરવાની તક પુરી પાડે છે.
- (4) શેરની વેચાણ પાત્રતા અને તેમની કિંમતોનું સાતત્ય માટે સંગઠિત સ્ટોક માર્કેટ દ્વારા જ ખુબજ જરૂરી છે.
- (5) જામીનગીરીની ખરીદી અને વેચાણની પ્રક્રિયામાં સલામતી અને પ્રમાણિકતા માત્ર સ્ટોક માર્કેટમાં જ ઉપલબ્ધ બનાવી શકે છે.

- (6) માંગ અને પુરવઠાના પરિબલો દ્વારા જામીનગીરીનો એવા ભાવોનું નિર્ધારણ થઈ શકે છે. અને એમનું સાચું ચોખ્ખું મૂલ્ય વ્યક્ત થતું હોય
- (7) શેરબજારમાં કિંમતનું નિર્ધારણ અને કિંમતોમાં ફેરફાર દ્વારા પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા રોકાણોનાં અને ક્ષેત્રો વચ્ચે બચતોની યોગ્ય ફાળવણી કરી શકે છે.
- (8) સ્ટોક માર્કેટમાં પ્રવર્તતી કિંમતો જે તે કંપનીઓની કાર્યક્ષમતા અને નફાકારકતાનો નિર્દેશ આપે છે. નિર્દેશોના આધારે રોકાણકારોના નિર્ણય લેતા હોય છે. એટલેકે કંપનીઓ પોતાની નફાકારકતા અને કાર્ય ક્ષમતા સુધરે એ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. સેબીનાં નિયમનકારી કાર્યો ઉપર મુજબ જોઈ શકાય છે.

9.7 સેબીનાં નિયમનકારી કાર્યો : -

9.7.1. SEBI નો ટૂંકો પરિચય : -

- સેબીની સ્થાપના 12 એપ્રિલ 1988 ના રોજ ગેરબંધારણીય સંસ્થા તરીકે કરવામાં આવી છે.
 - સેબી અધિનિયમ 1992માં સંસદમાં કરવામાં આવ્યો અને વૈધાનિક સંસ્થાનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો.
 - સેબી ભારતમાં શેર બજારનું નિયંત્રણ કરતી સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે.
 - સેબીનું વડું મથક મુંબઈ ખાતે છે. તથા ક્ષેત્રીય કાર્યાલયો દિલ્હી, અમદાવાદ, ચેન્નાઈ અને કોલકત્તા ખાતે આવેલ છે.
- સેબીમાં નાં અધ્યક્ષની નિમણૂક કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. તથા બે સભ્યોની નિમણૂક નાણાં મંત્રાલય દ્વારા એક સભ્યની નિમણૂક RBI દ્વારા અને પાંચ સભ્યોની નિમણૂક સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.
- સેબીના પ્રથમ અધ્યક્ષો. એસ.એ. દવેહતા. અને હાલના અધ્યક્ષ અજય ત્યાગી છે.

9.7.2. સેબીના મુખ્ય કાર્યો : -

- સ્ટોક એક્ચેન્જ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડ, વેપારી બેંકો, અંડર રાઈટર્સ, રજીસ્ટ્રેશન કરવું.
 - સ્ટોક એક્સચેન્જ તથા અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ તથા ઓડિટ કરવું.
 - સામાન્ય પ્રજામાં રોકાણ સંબંધિત જાગૃતિ ફેલાવવી.
 - સેબીના હેઠળ સ્થપાયેલ વિભાગો પર નિયંત્રણ. જેમ કે,
- (1) Market Intermediaries Registration and Supervision Department (MIRSD)
 - (2) Market Intermediaries Regulation Department (MRD)
 - (3) Derivatives and New Product Departments (DNPD)
 - ઈન્સાઈડર ટ્રેડિંગ પર પ્રતિબંધ મુકવો.
 - મ્યુચ્યુઅલ ફંડની સામૂહિક યોજનાઓની નોંધણી કરવી.
 - સ્વયં નિયમન કરતી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન કરવા.

સેબીના નિયમનકારી કાર્યો : -

(1) કંપનીઓને માર્ગદર્શિકાઓ (ગાઈડ લાઈન) પૂરી પાડવી : -

સામાન્ય રીતે સેબી રોકાણકારોના હિતને ધ્યાનમાં લઈને કંપનીઓની માહિતી જાહેર

કરવા વિવિધ માર્ગદર્શિકા પુરી પાડે છે. જે શેરના જાહેર ભરણા, રૂપાંતરિત ડિબેન્ચર્સ, નવી કંપનીઓ શેર બહાર પાડે, બોનસ શેર, હક્કના શેર વગેરેની માર્ગદર્શિકાઓ પૂરી પાડે છે.

(2) દલાલો અને પેટા દલાલો અને બજારમાં કામ કરનારાઓની નોંધણી :-

મૂડી બજારનાં વિકાસ અને અસરકારક સંચાલનમાં દલાલો અને પેટા દલાલો (બાંધધરી દલાલો) વગેરે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ દલાલો તેમની સેવાઓ માટે કમિશન વસૂલ કરે છે. સેબી આ બધા જ દલાલોની નોંધણી કરે છે. સેબી તેમના પર અંકુશ ધરાવે છે. દલાલો ને પણ સેબીની માર્ગદર્શિકા હેઠળ કામ કરવા પડે છે.

(3) ફેરબદલી અને રિફંડમાં વિલંબ :-

સેબીએ ઘણી કંપનીઓ પર શેરની ફેરબદલી તથા જે અરજી કરનારાઓને શેરની ફાળવણી થઈ નથી તેઓને રિફંડ આપવામાં વિલંબ બદલ દાવા ચલાવ્યો છે. તેને કારણે પણ રોકાણકારોને રક્ષણ મળે છે.

(4) સામુહિકએકત્રિતરોકાણયોજનાઓઅને મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની નોંધણી :-

મૂડી બજારમાં વિવિધ નાણાકીય મધ્યસ્થી ઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિવિધ નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વિવિધ નાણાકીય મધ્યસ્થીઓએ તેમનો ધંધો વેપાર ચલાવવા માટે સેબી સમક્ષ નોંધણી કરાવવી પડે છે. સેબીએ આ માટે વિવિધ માર્ગદર્શિકાઓ બહાર પાડી છે. તેમાં નાણાકીય મધ્યસ્થીઓ માટે લાયકાતનો માપદંડ રોકાણ, તરાહનો માપદંડ, ખર્ચની મર્યાદા, માહિતી જાહેર કરવાની આવશ્યકતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સેબીએ નોંધાયેલ તમામ નાણાકીય મધ્યસ્થીઓએ તેમનો સામયિક અહેવાલસેબીને ફરજિયાત મોકલવો પડે છે.

(5) શેર બજાર અને અન્ય સ્વયં નિયમનકારી સંસ્થાઓ (SRO) વેપારી બેંકો વગેરેનું નિયમન :-

શેર બજાર એવું સ્થળ છે કે જ્યાં અગાઉ બહાર પાડેલાં જામીનગીરીઓના સોદા થાય છે. આ સ્થળ જામીનગીરીઓને પ્રવાહિતતા પુરી પાડે છે. જામીનગીરી (ક્રાર) રેગ્યુલેશન ધારા મુજબ વેપારી સોદાઓ કરવા માટે શેર બજારમાં સેબી સમક્ષ નોંધાયેલું હોવું જોઈએ. શેર બજારે નોંધણી માટે મુકરર કરેલી રીતે, અરજી કરવી પડે છે. તેની અરજી સાથે નિયમો પણ બીડવા પડે છે. સેબી ને યોગ્ય લાગે તેવી શરતો સાથે સેબી તેને માન્યતા આપે છે.

(6) પોર્ટફોલિયો સંચાલક (મેનેજર્સ) ની સેવાઓનું નિયમન :-

જાન્યુઆરી 1993માં પોર્ટફોલિયો સંચાલનની સેવા ઓને સેબીના નિયંત્રણ હેઠળ લાવવામાં આવી છે. જામીનગીરીઓનાં કૌભાંડો ધ્યાનમાં રાખીને સેબી એ પોર્ટફોલિયો સંચાલન માટે નિયમનો ઘડયા છે. રોકાણકારોને રક્ષણ આપવાના આશયથી સેબીને પોર્ટફોલિયો સંચાલકોના કાર્યને નિયંત્રિત કરનારનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે.

સેબીનાં વિકાસલક્ષી કાર્યો :-

- (1) રોકાણકારોની શેરબજાર/ રોકાણ બજાર અંગેની જાણકારીમાં વધારા અંગે તેના શિક્ષણ આધારિત પગલાઓ.

- (2) મધ્યસ્થીઓને તેમની કામગીરીમાં નિપુણતા આવે અને તેનો લાભ રોકાણકારોને મહત્તમ કરવા સુધી મળે તે અંગેના તાલીમ કાર્યક્રમો.
- (3) સારી યોગ્ય કાર્ય રીતિઓને પ્રોત્સાહન અને તમામ સ્વસ્થ નિયમન કરતી સંસ્થાઓ (SRO) માટે આચાર સંહિતા ઘડવી.
- (4) સંશોધન કાર્યક્રમો ચલાવવા અને બજારના તમામ ભાગ લેનારાઓ માટે જરૂરી હોય તેવી માહિતી જાહેર કરવી.
- (5) યોગ્ય વિધિઓના વિકાસ.

સેબીનાં કાર્યોનું વર્ગીકરણ :-

1. રોકાણકારોનાં રક્ષણ અંગે માર્ગદર્શિકાઓ	- સેબી એ રોકાણકારોની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા ગ્રેવિયન્સીસ સેલ દ્વારા પબ્લિક ઈસ્યુ, રોકાણકારો અને કંપનીઓ નવા શેર બજાર વચ્ચે મધ્યસ્થીઓ તરીકે કાર્યો કરવા, રોકાણકારો ને શિક્ષણ અને જાગૃતિ પુરી પાડવી, અયોગ્ય પ્રેક્ટિસ નો નિષેધ, આચાર સંહિતા નું મોડેલ તૈયાર કરવું, ઈન્સાઈડર ટ્રેડિંગનું નિયમન અને Ombudsman નિયમન 2003 ને પારદર્શક બનાવવા.
2. કંપનીઓ અંગે માર્ગદર્શિકાઓ	ઓફર ડોક્યુમેન્ટ, વિજ્ઞાપન પત્ર, જામીનગીરી ની નોંધણી, મૂડી, શાખ ક્રમાંક એજન્સી, પ્રતિબંધો તપાસ અને જાહેરાત વગેરે કંપનીઓએ વિવિધ માર્ગદર્શિકાઓ સેબી દ્વારા બહાર પાડવામાં આવે છે.
3. નોંધાયેલ કંપનીઓની માર્ગદર્શિકા અને આચાર સંહિતા	આચાર સંહિતા, ઓફિસર ડ્યુટી, સલામતી, કલોઝડ ટ્રેડિંગ વિન્ડોવ, ઓપન ટ્રેડિંગ વિન્ડોવ, માહિતી અને વિવિધ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અને સમાધાન કરવા માટે ગ્રેવિયન્સ સેલ તૈયાર કરવા.

(7) તમામ છેતરપીંડી અને અયોગ્ય વેપારી રીત રસમો :-

સેબી એ રોકાણકારોના રક્ષણ માટે તથા અયોગ્ય વેપારી રીત રસમો બંધ કરવા માટે વિવિધ બજારમાં બધા સહભાગીદારો એ આ ગાઈડ લાઈનને અનુસરવું પડે છે. આ નિયંત્રણો વધારે અસરકારક બજાર ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરે છે. અને રોકાણકારોને રક્ષણ આપવાનું કામ કરે છે. આમ, સેબી જામીનગીરી બજારમાં 'વોચ ડોગ' તરીકે કાર્ય કરે છે.

(8) અંદર ખાને ચાલતા સોદા અને હવાલા બોલીઓનું નિયંત્રણ :-

વાઈરસની જેમ ગણાતાં અંદરખાને થતા સોદો અને હવાલા એટલે કે કંપનીના અંદરનાં માણસો દ્વારા ખાનગી માહિતીનાં આધારે કરવામાં આવતા - સોદા - અંદરખાને સોદા અસરકારક બજારમાં ચાલતા પ્રદૂષણની જેમ કાર્ય કરે છે. જે સરવાળે સમગ્ર અસરકારક બજારનો વિનાશ નોતરે છે. સેબી એ આ માટે માર્ગદર્શિકા નક્કી કરી છે. જેમાં વિવિધ સહભાગીદારોએ અંદરખાને કરેલા વેપારીઓને ઉખેડી નાખવા નિયત સમયે જાહેર કરવાનો હોય છે. સેબી પોતાની પાસે લઈ લેવા અંગે પણ માર્ગદર્શિકા નક્કી કરી છે. જે કંપની અન્ય કોઈ કંપની ને ખરીદી લેવા માટે ઈચ્છા રાખતી હોય તેણે સેબી એ મુકરર કરેલ ખરીદી લેવા અંગે ના નિયમોનું અનુસરણ કરવું પડે છે.

(9) સમાવેશ અને જોડાણ માટેની માર્ગદર્શિકા :-

સેબી એ પ્રાપ્તિમાં, જાહેર નિવિદામાં યોગ્ય ઘટસ્ફોટ અને કંપનીઓનો સમાવેશ, જોડાણ કે વિલીનીકરણ કરવા અયોગ્ય સોદો દૂર કરવાના આશયથી તથા તેમાં પારદર્શિતા આવે તે હેતુથી માર્ગરિખાઓ મુકરર કરી છે.

(10) સેબી એ વિદેશી સંસ્થાકીય રોકાણકારોની નોંધણી પણ શરૂ કરી આવશ્યક કરી છે. રોકાણકારો કે જામીનગીરીઓમાં મોટાપાયે રોકાણ કરતા હોય તેમાં પર નિયમન માટે તથા નાણાં બજારની સ્થિરતા માટે નોંધણી શરૂ કરી છે.

સ્વાધ્યાય

(A) સિદ્ધાંતિક વિસ્તૃત રીતે નીચેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપો.

1. શેર બજાર એટલે શું ? તેના કાર્યો જણાવો.
2. નાણા બજાર પર નિયંત્રણ વિષે નોંધ લખો.
3. મૂડી બજાર પર નિયંત્રણ વિષે નોંધ લખો
4. નાણા બજારમાં RBI કઈ રીતે નિયંત્રણ રાખે છે.
5. શેર બજાર પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની જોગવાઈઓ સમજાવો.
6. શેર બજારમાં પ્રાથમિક બજાર અને ગૌણ બજાર પર નિયંત્રણ કઈ રીતે અલગ પડે છે.
7. સેબી વિશે નોંધ લખો.
8. સેબી નાં કાર્યો સમજાવો.
9. સેબી ના નિયમન કાર્યો સમજાવો.
10. સેબીનાં કાર્યોનું વર્ગીકરણ કઈ રીતે કરશો ? સમજાવો.

(B) નીચેના પ્રશ્નોનાં ઉત્તર એક - બે વાક્યમાં આપો.

1. નાણા બજાર એટલે શું ? તેનું વર્ગીકરણ જણાવો.
2. મૂડી બજાર એટલે શું ? તેનું વર્ગીકરણ જણાવો.
3. નાણા બજાર અંગે RBI ની વ્યાખ્યા આપો.
4. નાણા બજારનું મહત્વ સમજાવો.
5. નાણાં બજારોનાં સાધનો જણાવો.
6. નાણાં બજાર પર નિયંત્રણ અંગે કઈ ત્રણ સમિતિઓની નિમણુક થઈ હતી.
7. નાણાકીય બજારમાં RBI ની ભૂમિકા ગમે તે બે સમજાવો.
8. નાણા બજારના ભાગ રૂપ મૂડી બજારના વિકાસનાં કારણો સમજાવો.
9. મૂડી બજારનું વર્ગીકરણ દર્શાવો.
10. પ્રાથમિક મૂડી બજાર અને ગૌણ બજાર વચ્ચે તફાવત જણાવો.
11. શેર બજાર પર નિયંત્રણ રાખવા માટેની ગમે તે બે જોગવાઈઓ સમજાવો.
12. શેર બજારનાં ગમે તે ત્રણ કાર્યો જણાવો.
13. SEBI અને RBI નું પૂરું નામ જણાવો.
14. પ્રાથમિક અને ગૌણ બજારનાં કાર્યો સમજાવો.

15. SEBI વિશે ટૂંકા પરિચય આપો.
16. સેબીના બે કાર્યો જણાવો.
17. સેબી હેઠળ કેટલા વિભાગે કાર્યો કરે છે.
18. સેબીનાં વિકાસલક્ષી કાર્યો ગમે તે બે કાર્યો જણાવો.
19. સેબીના નિયમન કાર્યો ગમે તે સમજાવો.
20. સંગઠિત અને અસંગઠિત બજાર વચ્ચે તફાવત સમજાવો.

B. B. હેતુલક્ષી પ્રશ્નો (Multiple Choice Question) :-

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી આપો.

- (1) નીચે પૈકી એક નાણા બજારનું નાણાકીય સાધન નથી.

(A) ઓવર ડ્રાફ્ટ	(B) ટ્રેઝરી બિલ
(C) કોમર્સિયલ પેપર	(D) સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ
- (2) નીચેના પૈકીના કયા વિકલ્પનાં નાણાંબજારની જામીનગીરીઓનો સમાવેશ થાય છે ?

(A) ટ્રેઝરી બિલ, વાણિજ્ય બિલ, કોમર્સિયલ પેપર, સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝિટ
(B) ઈકિવટી શેર, પ્રેફરન્સ શેર, ટ્રેઝરી બિલ, બોન્ડ્ઝ.
(C) ટ્રેઝરી બિલ, બોન્ડ્ઝ, ઈકિવટી શેર અને પ્રેફરન્સ શેર
(D) ટ્રેઝરી બિલ, બોન્ડ્ઝ, ઈકિવટી શેર અને ડિબેન્યર્સ
- (3) શેર બજાર નીચે પૈકી એક સવલત પૂરી પાડે છે ?

(A) પ્રાથમિક બજારમાં બહાર પાડતી જામીનગીરીઓ માટે મર્યન્ટ બેંકરની સેવા પુરી પાડે છે.
(B) નોંધાયેલી જામીનગીરીઓના સક્રિય સોદા માટે તે પ્લેટફોર્મ પુરી પાડવામાં આવે છે.
(C) શેર અને બોન્ડ્ઝ ની જામીનગીરીઓ સામે ભંડોળ પૂરું પાડે છે.
(D) ઉપરોક્ત માંથી / એકેય નહિ.
- (4) જામીનગીરી બજારમાં નીચેના પૈકી એક નાણાકીય સાધનના સોદા થતા નથી.

(A) ઈકિવટી શેર	(B) પ્રેફરન્સ શેર
(C) વીમા પોલીસી	(D) વોરન્ટ્સ.
- (5) નીચેનામાંથી એક ભારતીય નાણા પધ્ધતિનું અંગ નથી.

(A) નાણાકીય સેવાઓ	(B) નાણાકીય સાધનો
(C) નાણાકીય બજાર	(D) નાણાકીય ઉચ્ચાલકતા.
- (6) નીચેના પૈકી જામીનગીરીનું બજાર નથી.

(A) પ્રાથમિક બજાર	(B) ગ્રાહકોનું ખેતર
(C) શેર બજાર	(D) મૂડી બજાર.

- (7) સરકાર દ્વારા ઊભુ કરાતુ લાંબાગાળાનાં દેવા ભંડોળ નીચે પૈકી એક સ્વરૂપે ઊભુ કરાય છે ?
- (A) ટ્રેઝરી બિલ્સ (B) કોમર્સિયલ પેપર
(C) ટ્રેઝરી શેર બેઈન્ડ્સ (D) સર્ટિફિકેટ ઓફ ડિપોઝીટ.
- (8) ટુંકાગાળા ની મૂડી પ્રાપ્ત કરવાનુ સાધન _____
- (A) ઈક્વિટી શેર (B) કોમર્સિયલ પેપર
(C) બોન્ડ (D) પ્રેફરન્સ શેર.
- (9) મૂડી બજારના સાધનો નથી ?
- (A) ઈક્વિટી શેર (B) પ્રેફરન્સ શેર
(C) ટ્રેઝરી બિલ (D) ડિબેન્ચર.
- (10) સેબીને વૈધાનિક દરજ્જો કયા વર્ષે મળ્યો ?
- (A) 1992 (B) 1988
(C) 1980 (D) 1990.
- (11) સેબી નીચેનામાંથી એક ની નોંધણી કરતા નથી ?
- (A) દલાલો અને પેટા દલાલો (B) કંપનીઓ
(C) મ્યુચ્યુઅલ ફંડની યોજના (D) વીમા પોલિસીઓ.
- (12) નીચેનામાંથી એક સેબીનો વિભાગ નથી ?
- (A) MIRSD (B) MRD
(C) DNPD (D) CDBT.
- (13) OMBUDSMAN Regulation કયા વર્ષે દાખલ કરવામાં આવ્યો.
- (A) 2003 (B) 2006
(C) 2008 (D) 2007.
- (14) સેબીનાં કાયદા પહેલા ભારતમાં કયો કાયદો અમલમાં હતો.
- (A) ધી કેપિટલ ઈસ્યુ (કંટ્રોલ) એક્ટ 1947
(B) SCRA Act 1956
(C) બંને
(D) એકેય નહિ.
- (15) RBI ની સ્થાપના કયા વર્ષમાં થઈ ?
- (A) 1935 (B) 1934
(C) 1949 (D) 1936.
- (16) નીચેનામાંથી એક સેબીના નિયમનકારી કાર્યોમાં સમાવેશ થતો નથી ?
- (A) દગાયુક્ત અને અયોગ્ય વેપારી પધ્ધતિઓ પર અંકુશ
(B) જામીનગીરી ની ઈનસાઈડર પર નિયંત્રણ
(C) મ્યુચ્યુઅલ ફંડની રોકાણોની યોજના પર નિયંત્રણ
(D) યોગ્ય વિધિઓનો વિકાસ.

- (17) નીચેનામાંથી કયું વિધાન સાચું છે ?
- (A) યુ.કે.ની નિયમનકારી સંસ્થા SIB (The Securities and Investment Board) છે.
- (B) USA માં નિયમનકારી સંસ્થા Security Exchange Commission (SEC) તરીકે ઓળખાય છે.
- (C) ભારતમાં નિયમનકારી સંસ્થા તરીકે SEBI ને ગણવામાં આવે છે.
- (D) ઉપરોક્ત બધા જ.
- (18) સેબી ની સત્તાઓમાં સમાવેશ થાય છે.
- (A) દલાલોની નોંધણી રદ કરવાની
- (B) મધ્યસ્થીઓ પર નિયંત્રણ રાખવા માટે
- (C) સ્ટોક બજારમાં ડિલિસ્ટ કરવા અંગે સત્તા.
- (D) ઉપરોક્ત બધા જ.
- (19) સેબીનીકામગીરીમાં સમાવેશ થાય છે.
- (A) સ્ટોક એક્સચેન્જસ દ્વારા દલાલોની કામગીરી ની તપાસ
- (B) રોકાણકારો માટે શિક્ષણ અને સજગતા
- (C) મધ્યસ્થીઓની અને મ્યુચ્યુઅલ ફંડની કામગીરીની તપાસ
- (D) ઉપરોક્ત બધા જ.
- (20) મૂડી બજાર પર કોનું નિયંત્રણ છે ?
- (A) સેબી (B) રાજ્ય સરકાર
- (C) RBI (D) CBDT.
- (21) સેબી નાં કાર્યોમાં સમાવેશ થતો નથી.
- (A) નિયમનકારી (B) વિકાસાત્મક
- (C) લાંબાગાળાનાં (D) એકેય નહિ.
- (22) નાણાં બજાર પરકોનું નિયંત્રણ છે ?
- (A) સેબી (B) RBI
- (C) NSDL (D) CSDL.
- (23) મૂડી બજારના કાર્યોમાં સમાવેશ થાય છે ?
- (A) તરલતા (B) રોકાણકારો માટે
- (C) મૂડી બજારનું માળખું (D) ઉપરોક્ત બધા જ.
- (24) ભારતમાં કઈ કેડિટ રેટિંગ એજન્સી છે ?
- (A) CRISIL (B) CARE
- (C) ICRA (D) ઉપરોક્ત બધા જ.
- (25) 'વોલ સ્ટ્રીટ' કોનું નામ છે.
- (A) વોશિંગ્ટન માં ઈન્ડિયન ટાઉનશીપ

સ્ટોક એક્ષચેન્જની કામગીરી

- (B) મુંબઈ માં સુપર માર્કેટ
(C) કોલકત્તા નું સ્ટોક એક્સચેન્જ
(D) ન્યુયોર્ક નું સ્ટોક એક્સચેન્જ

(26) મ્યુચ્યુઅલ ફંડો અને સ્ટોક બજારનાં આધારભૂત નિયંત્રણ કોની પાસે છે.

- (A) ભારત સરકાર (B) ભારતીય રિઝર્વ બેંક
(C) સેબી (SEBI) (D) એકેચ નહિ

(27) ભારતમાં NSDL ની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

- (A) 1996 (B) 1956
(C) 1999 (D) 2000.

(28) ભારતમાં CDSL ની સ્થાપના ક્યારે થઈ ?

- (A) 1998 (B) 1997
(C) 1996 (D) 1945.

(29) RBI કયા મધ્યસ્થીઓની મદદ લેતી નથી.

- (A) STCI (B) DFHI
(C) CSDL (D) એકેચ નહિ

(30) સેબીનું મુખ્યાલય કયા છે.

- (A) દિલ્હી (B) મુંબઈ
(C) કોલકત્તા (D) અમદાવાદ.

જવાબો

- (1) A (11) D (21) C
(2) A (12) D (22) B
(3) B (13) A (23) D
(4) C (14) A (24) D
(5) D (15) A (25) D
(6) B (16) D (26) C
(7) A (17) D (27) A
(8) B (18) D (28) A
(9) C (19) D (29) C
(10) A (20) A (30) B

એકમ : 10

આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર

: રૂપરેખા :

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 અર્થ

10.3 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના લક્ષણો

10.4 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના કાર્યો

10.5 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના પ્રકારો

10.6 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારની ભારતમાં વિકાસની ભૂમિકા

10.7 સ્વાધ્યાય

10.1 પ્રસ્તાવના:

બજાર એટલે શું? સામાન્ય રીતે બજાર એટલે ખરીદનાર અને વેચનારનું મિલન. જે વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ કે સેવા જોઈએ છે તેનું અને એ જ વસ્તુ કે તે સેવા જે વ્યક્તિ પૂરી પાડે છે તે બંને ભેગા થાય અને તે બંનેનો સામાન્ય હેતુ પૂર્ણ થાય એ જગ્યા એટલે બજાર. હવે ધારો કે, અમેરિકામાં રહેતા ગુજરાતીને કોઈ ગુજરાતી પુસ્તક વાંચવું છે, શેરબજારના રોકાણકારને ભારતની કોઈ કંપનીમાં નિવેશ કરવો છે, અહીંના કોઈ વ્યક્તિને કોઈ વસ્તુ અથવા તો કોઈ સાધનની જરૂર પડે છે જે માત્ર વિદેશમાં જ ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે ખરીદનાર કોઈ એક જગ્યાએ અને વેચનાર કોઈ અલગ જગ્યાએ; ગ્રાહક અલગ જગ્યાએ વેપારી અલગ જગ્યાએ.

વૈશ્વિકીકરણના આ સમયમાં દેશના સીમાડાઓ આ જરૂરિયાતને પૂરી કરવામાં અડચણરૂપ નહીં પરંતુ ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થઈ રહ્યા છે.

10.2 અર્થ:

આપણે ઉપર સામાન્ય બજારની વાત કરી. તે જ રીતે શેર બજારની વાત કરીએ તો, રોકાણકારો પોતાના દેશની કંપનીમાં તો રોકાણ કરે જ છે પરંતુ, સાથે-સાથે તેની નજર વૈશ્વિક અર્થતંત્ર પર પણ હોય છે. વિદેશની બીજી કંપની કે જે ખરેખર ખૂબ સારી કામગીરી કરી રહી છે તેના શેરનો વેપાર કરવાથી રોકાણકારને નફો થાય તેવું હોય તો દરેક રોકાણકાર આ તક જરૂરથી ઝડપશે. આ રીતે સમગ્ર વિશ્વના રોકાણકારો અને કંપનીઓને એકઠા કરવાનું, તેમની વચ્ચે સંકલન સાધવાનું અને બંનેને ફાયદો થાય તેવું એક પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડવું એ જરૂરી છે. તે જરૂરિયાત પૂરી કરવા શેરબજારને કોઈ એક દેશ પૂરતું સીમિત રાખવાને બદલે કોઈ પણ દેશનો નિવેશક કોઈ પણ દેશની કંપનીમાં રોકાણ કરી શકે અને સમાંતર, કંપની પણ વૈશ્વિક ભંડોળ એકઠું કરી શકે તે માટેની વ્યવસ્થા એટલે આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર.

શેરબજાર એ મૂડી બજારનું એક મહત્વપૂર્ણ પરિબળ છે. સ્ટોક એક્સ્ચેન્જ એક વિભાવના છે અને શેર બજાર તેને પૂરી કરવાનું માધ્યમ - જે રીતે ઈન્ટરનેટ અને વેબસાઈટ છે તેમ શેરબજાર એક સુરક્ષિત માધ્યમ છે જ્યાં જામીનગીરીના વ્યવહારો ચોક્કસ અને વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં આવે છે. શેરબજારમાં જામીનગીરીની લે-વેચ નિયમો અને નિયમન પ્રમાણે

થાય છે. આવી જામીનગીરીઓમાં શેર, ડિબેન્ચર, બોન્ડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શેરબજારમાં એ જ કંપનીઓની જામીનગીરીઓનો વ્યવહાર થાય છે જે કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી હોય એટલે કે લિસ્ટેડ હોય.

આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારને સમજવા માટે એને સંલગ્ન કેટલીક સંજ્ઞાઓ અને પરિભાષાઓ સમજવી જરૂરી છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

1) કોસ લિસ્ટિંગ

કોસ લિસ્ટિંગ એટલે કોઈ એક કંપનીના શેરને એક કે તેથી વધુ વિદેશી એક્સચેન્જમાં સૂચિબદ્ધ કરાવવા. સામાન્ય રીતે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ કોસ લિસ્ટિંગ કરાવતી હોય છે. આમ કરવાનાં જે કારણો છે તે આ પ્રમાણે છે.

- કોસ લિસ્ટિંગ રોકાણકારોના આધારને વિસ્તૃત કરે છે એટલે કે પોતાના બજારનો વિસ્તાર કરી જામીનગીરીની માંગમાં વધારો કરે છે.
- તે મૂડીબજારમાં કંપનીની વિશ્વસનીયતા પ્રદર્શિત કરે છે. તેનાથી રોકાણકારો તે કંપનીની જામીનગીરીમાં રોકાણ કરવું સુરક્ષિત માને છે આમ થવાથી કંપનીને જરૂરી ભંડોળ મળી રહે છે.
- કોસ લિસ્ટિંગની મદદથી કંપનીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર વેપાર કરી શકે છે. તેથી નિવેશકારો પોતાના પોર્ટફોલિયોમાં વૈવિધ્ય લાવી શકે અને જોખમ સંચાલન કરી શકે છે.

2) અમેરિકન ડિપોઝિટરી રીસીપ્ટ

અમેરિકન ડિપોઝિટરી રીસીપ્ટનું ટૂંકું નામ એ.ડી.આર. છે.

ધારો કે, કોઈ ભારતીયને એક બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીના શેર ખરીદવા છે જે અમેરિકાના સ્ટોક એક્સચેન્જમાં સૂચિબદ્ધ થયેલી છે. ભારતની કંપનીના શેર ખરીદાય તે રીતે રોકાણકારો સીધી રીતે આ શેર ખરીદી નથી શકતા. તેના માટે અમેરિકાની ડિપોઝિટરી અનેક વિદેશી કંપનીઓના શેરના બદલામાં રસીદ બહાર પાડે છે. આ રસીદનો વેપાર થાય છે. આ આખી પ્રક્રિયા દરમિયાન બેન્ક એક્સચેન્જ અને રોકાણકાર વચ્ચે મધ્યસ્થી હોય છે.

- એ.ડી.આર અમેરિકન ડોલરના ચલણમાં પ્રસ્તુત હોય છે તેથી સામાન્ય રીતે અમેરિકાના સ્ટોક એક્સચેન્જમાં વેપાર કરવા કરતા એ.ડી.આરમાં વેપાર કરવો વધુ સરળ સાબિત થાય છે.
- જે તે શેર પર ડિવિડન્ડ જાહેર થાય તે અમેરિકન ડોલરમાં હોય છે અને એ ડિવિડન્ડ કંપની ડિપોઝિટરીને ચૂકવે છે (કારણ કે શેર તો ડિપોઝિટરી પાસે જ હોય છે અને રોકાણકાર પાસે ડિપોઝિટરીએ બહાર પાડેલી રસીદ) અને ડિપોઝિટરી રસીદ ધારકોને ચૂકવે છે તેથી રસીદ ધારકોએ ચૂકવેલા ડિવિડન્ડનું ચલણ રૂપાંતર જરૂરી નથી રહેતું.

3) ગ્લોબલ રજિસ્ટર્ડ શેર

તેને જી.આર.એસ તરીકે ઓળખાય છે. જી.આર.એસ એટલે એવા શેર કે જે વૈશ્વિક ધોરણે સૂચિબદ્ધ થયેલા છે અને એ.ડી.આર ની જેમ કોઈ એક ચોક્કસ એક્સચેન્જના બદલે સમગ્ર વિશ્વમાં આ શેરનો વેપાર થઈ શકે છે. જી.આર.એસ સંપૂર્ણપણે રૂપાંતરિત થઈ શકે તેવા હોય છે. એક એક્સચેન્જમાં ખરીદેલા જી.આર.એસ બીજા કોઈપણ એક્સચેન્જમાં વેચી શકાય છે. સામાન્ય રીતે તે અમેરિકન ડોલર અને યુરોના ચલણમાં રજૂ થતાં હોય છે.

- જી.આર.એસનો મુખ્ય ફાયદો એ છે કે, દરેક શેરધારક ગમે તે એક્સચેન્જ પર તેનો વેપાર કરી શકે છે.
- દરેક શેરધારકને સીધો અને સમાન મતાધિકાર મળે છે.
- જો કે જી.આર.એસની એક મર્યાદા એ પણ છે કે એને વૈશ્વિક ધોરણે સૂચિબદ્ધ થવું અને બીજા નિયમનકારી પગલાઓનું પાલન કરવું થોડું અઘરું સાબિત થાય છે.

10.3 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના લક્ષણો:

1) જામીનગીરી માટેનું બજાર

આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારો એ સંપૂર્ણ બજાર છે જ્યાં વિવિધ સરકારી, અર્ધસરકારી, જાહેર, ખાનગી વગેરે કંપનીઓની જામીનગીરી સૂચિબદ્ધ થાય છે અને તેનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે. આ બજારમાં સૂચિબદ્ધ થયેલી જામીનગીરીઓ વિશાળ શ્રેણીમાં ઉપલબ્ધ હોય છે તેમ જ અલગ-અલગ પરિમાણો દ્વારા તેનું વૈવિધ્યકરણ કરી શકાય છે.

2) ગૌણ બજાર

કોઈ પણ કંપની પોતાના શેર પ્રથમ વખત બજારમાં પ્રારંભિક જાહેર ભરણું બહાર પાડીને રજૂ કરે છે. ત્યાર બાદ રોકાણકારો શેરબજારમાં તે શેરની ખરીદ-વેચ ચાલુ રાખે છે. આમ એક વખત જાહેર થયેલી જામીનગીરીઓનો વેપાર ગૌણ બજારમાં થઈ શકે છે.

3) નિયમનકારી પગલાંઓ

આંતરરાષ્ટ્રીય શેર બજારે વિવિધ નિયમનોનું પાલન કરવું પડતું હોય છે. તેને કારણે જ તે સંપૂર્ણ વિશ્વના રોકાણકારોમાં વિશ્વસનીય સાબિત થાય છે. શેરને સૂચિબદ્ધ કરવાથી લઈને શેરના વેપાર અંગે - દરેક બાબત માટે ચોક્કસ નિયમો હોય છે જે દરેક કંપનીએ અનુસરવા ફરજિયાત હોય છે.

4) માન્યતા

આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારમાં એવી જ કંપનીઓની જામીનગીરીનો વેપાર થાય છે જે સૂચિબદ્ધ હોય. તેના માટે કંપનીએ અલગ-અલગ એક્સચેન્જ, બોર્ડ તેમજ સરકાર પાસેથી જરૂરી માન્યતાઓ મેળવવી પડતી હોય છે. આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર એ અધિકૃત બજાર છે.

5) વ્યવહાર

આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર તેમ જ કોઈ પણ શેરબજારમાં કરવામાં આવતા વ્યવહારો એ માન્યતા ધરાવતા મધ્યસ્થી દ્વારા કરવામાં આવતા હોય છે, તેના બદલામાં તે મધ્યસ્થીઓને વળતર રૂપે કમિશન કે બ્રોકરેજ આપવામાં આવતું હોય છે. વર્તમાન સમયમાં ઘણા ઓનલાઈન મધ્યસ્થીઓ કામ કરે છે જેમ કે, Tradebull, Zerodha, વગેરે.

ધારો કે આપણે ઉપર અમેરિકન ડિપોઝિટરી રીસીપ્ટ વિશે વાત કરી. તો કોઈ પણ નિવેશકે તેમાં રોકાણ કરવું હોય તો મધ્યસ્થી તરીકે બેંક દ્વારા જ પ્રક્રિયા આગળ વધે છે. કોઈ રોકાણકાર સીધા ડિપોઝિટરી પાસે જઈ શકતા નથી. આમ, એક નિશ્ચિત પ્રક્રિયાને અનુસરવી પડતી હોય છે અને માન્યતા પામેલ મધ્યસ્થીઓ દ્વારા જ વેપાર થાય છે.

10.4 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારનાં કાર્યો

1) આર્થિક બેરોમીટર

કોઈ પણ સ્ટોક એક્સચેન્જ એ દેશના આર્થિક સંજોગોનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે નક્કર બેરોમીટર છે. તે જ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર એ સમગ્ર વિશ્વની આર્થિક પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢે છે. તેથી, સ્ટોક એક્સચેન્જને અર્થવ્યવસ્થાની નાળ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે કે જે આર્થિક પરિસ્થિતિઓને પ્રતિબિંબિત કરી અર્થવ્યવસ્થાને પારખે છે.

2) જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન

શેરબજારમાં ચોક્કસ જામીનગીરીની માંગ અને તેના પુરવઠાના આધારે જામીનગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. જે કંપની વિકાસ લક્ષી હોય તેમજ જે કંપનીનું કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ મજબૂત હોય તેવી કંપનીઓની જામીનગીરી વધુ માંગમાં હોય છે. પરિણામે તેનું મૂલ્યાંકન સબળું થાય છે. આમ, શેરબજારમાં થતાં જામીનગીરીના વેપાર પરથી માત્ર જામીનગીરીનું જ નહીં, પરંતુ કંપનીનું મૂલ્યાંકન અને તેની શાખ નક્કી થાય છે.

3) આર્થિક વિકાસમાં ફાળો

સ્ટોક એક્સચેન્જમાં અલગ-અલગ કંપનીની જામીનગીરી સૂચિબદ્ધ હોય છે અને તેનો વેપાર થાય છે. આ રીતે જામીનગીરીનો વેપાર થવાથી અર્થતંત્રમાં નાણું ફરતું રહે છે. તેનાથી મૂડી માળખાનો અને અંતે અર્થતંત્રનો વિકાસ થાય છે.

4) રોકાણ અંગેની જાગૃતતા

સ્ટોક એક્સચેન્જ લોકોને અલગ-અલગ મુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરી વેપાર માટેની વધુ સારી તકનીકો સમજાવીને રોકાણકારોને રોકાણ કરવા અંગે શિક્ષિત કરે છે. તે માલિકીની જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા માટે આગ્રહ કરે છે. ઘણા સ્ટોક એક્સચેન્જ વેપાર અંગે સામાન્ય લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાય તે માટેની અભ્યાસલક્ષી સામગ્રી પણ પ્રકાશિત કરે છે અને વર્તમાન સમયના વલણ પ્રમાણે અલગ અલગ વિડીયો, વર્કશોપ વગેરે દ્વારા પણ જાગૃતિ ફેલાય તે માટેના કાર્યક્રમો કરે છે.

5) તરલતા

શેરબજારનો મુખ્ય હેતુ જામીનગીરીઓના ખરીદ અને વેચાણ માટે સ્વસ્થ બજાર પૂરું પાડવાનો છે. શેરબજાર રોકાણકારોને બાંહેધરી આપે છે કે જ્યારે તેઓ ઈચ્છે ત્યારે તેમનું રોકાણ રોકડમાં રૂપાંતરિત કરી શકે છે. તદુપરાંત પ્રવાહિતા અને જામીનગીરીની માંગ અને પૂરવઠો ધ્યાનમાં રાખીને સ્ટોક એક્સચેન્જ સ્વસ્થ સદાબાજી માટે પણ અવકાશ પૂરો પાડે છે.

6) બચત અને રોકાણ

નાણાંનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ત્રણ હેતુઓ માટે થાય છે : વપરાશ માટે, બચત માટે અને રોકાણ માટે. શેરબજાર રોકાણકારોને જામીનગીરીઓમાં રોકાણ કરવા માટે આકર્ષક તકો આપે છે. તે નિવેશકોને સોના અને ચાંદી જેવી સ્થગિત અસ્ક્યામતોમાં રોકાણ કરવાને બદલે જામીનગીરી જેવા સરળ અને તરલ સ્વરૂપમાં રોકાણ કરવા માટે ઉત્તેજન આપે છે.

10.5 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના પ્રકારો

એક અંદાજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વિશ્વમાં લગભગ 6 લાખથી પણ વધુ કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી છે અને શેરબજાર દ્વારા વેપાર કરે છે.

અમેરિકા અને યુરોપના શેર બજાર વિશ્વના મુખ્ય શેરબજાર છે. તેના વેપારમાં સતત વૃદ્ધિ થતી રહે છે. વર્તમાન સમયનું સૌથી મોટું સ્ટોક એક્સચેન્જ અમેરિકાનું છે. તેની સમાંતર એશિયામાં પણ શેરબજાર વેપારમાં વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અને વિશ્વ ફલક પર તેઓ નોંધપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે.

વિશ્વના મોટા સ્ટોક એક્સચેન્જનો પરિચય મેળવીએ:

1) ન્યૂ યોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જ

ન્યૂ યોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જ (NYSE) એ NYSE EURONEXT નો ભાગ છે અને વિશ્વના પ્રાથમિક સ્ટોક એક્સચેન્જમાંનું એક છે. તેના સ્ટોક એક્સચેન્જ અમેરિકામાં તેમજ યુરોપમાં વેપાર કરે છે. એક અંદાજ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વમાં થતા કુલ વેપારનો ત્રીજો હિસ્સો માત્ર આ સ્ટોક એક્સચેન્જ જ કરે છે. તેનું કુલ મૂડીકરણ વિશ્વમાં સૌથી વધુ - અંદાજિત 10 ટ્રિલિયન અમેરિકન ડોલર જેટલું છે.

NYSEની શરૂઆત 1792ની આસપાસ થઈ હતી. સર્વપ્રથમ તેમાં બેંક ઓફ ન્યૂયોર્ક કે જે અત્યારે બેંક ઓફ ન્યૂયોર્ક મેલનનો હિસ્સો છે તેના શેરનો વેપાર થયો હતો.

2) ટોક્યો સ્ટોક એક્સચેન્જ

ટોક્યો સ્ટોક એક્સચેન્જ (TSE) એ જાપાનનું સૌથી મોટું સ્ટોક એક્સચેન્જ છે. બજાર મૂડીકરણના સંદર્ભમાં NYSEથી બે ક્રમાંક પાછળ છે. તેનું અંદાજિત શેરબજાર મૂડીકરણ 3 ટ્રિલિયન અમેરિકન ડોલર જેટલું છે. TSEમાં લગભગ 2000 જેટલી કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી છે. TSEની સ્થાપના 1878માં થઈ હતી. શરૂઆતમાં તેની લંડન સ્ટોક એક્સચેન્જ સાથે ભાગીદારી હતી. તેનો સૂચક આંક Nikkei 225 પ્રાથમિક અને જાપાનમાં સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે.

3) લંડન સ્ટોક એક્સચેન્જ

લંડન સ્ટોક એક્સચેન્જ (LSE) વિશ્વના પ્રથમ પાંચ સ્ટોક એક્સચેન્જોમાંનું એક છે. તેનું કુલ અંદાજિત શેરબજાર મૂડીકરણ 2.2 ટ્રિલિયન અમેરિકન ડોલર જેટલું છે.

LSE ની સ્થાપના 1801માં થઈ હતી. LSE વૈશ્વિક સ્ટોક એક્સચેન્જમાં પ્રભાવશાળી સ્થાન ધરાવે છે. તેમાં વિશ્વભરની લગભગ 3000 જેટલી કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી છે અને દૈનિક વેપાર કરી રહી છે.

4) હોંગકોંગ સ્ટોક એક્સચેન્જ

હોંગકોંગ સ્ટોક એક્સચેન્જ વિશ્વના પ્રથમ દસ સ્ટોક એક્સચેન્જોમાંનું એક છે. તેનું કુલ અંદાજિત શેરબજાર મૂડીકરણ બે ટ્રિલિયન અમેરિકન ડોલર જેટલું છે. તેની સ્થાપના 1900 મા થઈ હતી. ચીનમાં વૈશ્વિક ભંડોળ એકત્ર કરવા માટે આ સ્ટોક એક્સચેન્જે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. તેમાં આશરે 1500 જેટલી કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી છે.

5) શાંઘાઈ સ્ટોક એક્સચેન્જ

શાંઘાઈ સ્ટોક એક્સચેન્જ એ એક નવું સ્ટોક એક્સચેન્જ છે જેની સ્થાપના નજીકના ભૂતકાળમાં -1990માં જ થઈ હતી, તેમ છતાં તેમાં અત્યારે 1500 જેટલી કંપનીઓ સૂચિબદ્ધ થયેલી છે. આ સ્ટોક એક્સચેન્જ સૂચનાત્મક રીતે વૃદ્ધિ પામતું હતું પરંતુ 2008માં તેમાં મંદી આવી હતી.

ચીનના મુખ્ય આ બે સ્ટોક એક્સચેન્જ છે તેમાં એક મર્યાદા છે:

ત્યાંના કુલ શેરને બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે A શેર અને H શેર.

A શેરમાં રોકાણ એ માત્ર ચીનની નાગરિકતા ધરાવતાં નિવેશકો જ કરી શકે જ્યારે H પ્રકારના શેર એ સમગ્ર વિશ્વના રોકાણકારો માટે ઉપલબ્ધ છે.

6) અન્ય

તદુપરાંત બોમ્બે સ્ટોક એક્સચેન્જ, Sao Paulo સ્ટોક એક્સચેન્જ, ઓસ્ટ્રેલિયન સ્ટોક એક્સચેન્જ - આ સ્ટોક એક્સચેન્જ પણ ખૂબ ઝડપથી વૃદ્ધિ કરી જે તે દેશના તેમજ વિશ્વના અર્થતંત્રમાં મહત્વનું યોગદાન આપી રહ્યા છે.

(સોર્સ : <https://www.investopedia.com/financial-edge/1212/stock-exchanges-around-the-world.aspx>)

10.6 આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારની ભારતમાં વિકાસની ભૂમિકા:

India International Exchange (India INX) એ ભારતનું સૌથી પહેલું આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ટોક એક્સચેન્જ છે. તે International Financial Services Centre (IFSC) ગાંધીનગર, ગુજરાતનાં Gujarat International Finance-Tec City (GIFT City) ખાતે આવેલું છે. India INX એ BSE લિમિટેડની પેટા કંપની છે.

તેનું ઉદ્ઘાટન 9 જાન્યુઆરી 2017 ના રોજ ભારતના વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. તેના પર આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની શરૂઆત 16 જાન્યુઆરી 2017 થી થઈ હતી.

તે EUREX T7 ની આધુનિક તકનીક દ્વારા વિશ્વનું સૌથી ઝડપથી કામ કરતું એક માત્ર સ્ટોક એક્સચેન્જ છે જ્યાં એક વ્યવહાર કરવા માટે માત્ર ચાર માઈક્રો સેકન્ડ નો સમય લાગે છે. આ સ્ટોક એક્સચેન્જ દિવસના 22 કલાક કાર્યરત હોય છે જેથી સમગ્ર વિશ્વના નિવેશકો તેમના સમયાનુસાર સરળતાથી રોકાણ કરી શકે. આ એક્સચેન્જમાં જામીનગીરીના તમામ સ્વરૂપો ઈક્વિટી, ચલણ, કોમોડિટી, નિશ્ચિત આવકની જામીનગીરી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

India INX દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ભારત સરકારે ઘણા પગલાં ભર્યાં છે. જેમાં,

1.

- સિક્યોરિટી ટ્રાન્ઝેક્શન ટેક્સ,
- કોમોડિટી ટ્રાન્ઝેક્શન ટેક્સ,
- DIVIDEND DISTRIBUTION TAX,
- કેપિટલ ગેઈન,

વગેરે જેવા કરમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.

2. તદુપરાંત IFSC માં કંપનીઓને ભારતીય આવકવેરામાંથી પણ પ્રથમ 10 વર્ષ માટે મુક્તિ આપવામાં આવી છે.

3. IFSC એ ભારતનું સર્વ પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક બજાર છે જે વૈશ્વિક રોકાણકારોને

ભારતીય તેમજ વિદેશી કંપનીઓ સાથે જોડી રાખે છે. વૈશ્વિક રોકાણકારો કોઈ પણ પ્રકારના ચલણનું જોખમ લીધા વિના અહીં જામીનગીરીમાં રોકાણ કરી શકે છે જે આટલી સરળતાથી અને બહોળા ક્ષેત્ર સાથે સમગ્ર વિશ્વમાં પહેલી વખત થઈ રહ્યું છે.

સ્વાધ્યાય:

સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નો

1. આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના કાર્યો સમજાવો.
2. આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારના લક્ષણો ક્યાં છે? વિગતે સમજાવો.
3. IFSC વિષે માહિતી આપી તેની ઐતિહાસિક માહિતી, ફાયદા અને કામગીરી વિષે જણાવો.

ટૂંકા પ્રશ્નો

1. આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજારનો અર્થ સમજાવો.
2. ADR એટલે શું?
3. ન્યૂ યોર્ક સ્ટોક એક્સચેન્જ વિષે માહિતી આપો.
4. આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર આર્થિક વિકાસમાં કઈ રીતે ફાળો આપે છે?
5. ગ્લોબલ રજિસ્ટર્ડ શેર એટલે શું?

બહુવૈકલ્પિક પ્રશ્નો

1. IFSC _____ તકનીક પર કામ કરે છે.

A. EUREX T7	B. EUREX T8
C. EUREX L7	D. EUREX M8
2. એક કંપનીના શેરને એક કે તેથી વધુ વિદેશી એક્સચેન્જમાં સૂચિબદ્ધ કરાવવા એટલે _____ .

A. ADR	B. GRS
C. કોસ લિસ્ટિંગ	D. આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર
3. આંતરરાષ્ટ્રીય શેરબજાર નાણાંના _____ હેતુને ઉત્તેજન આપે છે.

A. વપરાશ	B. બચત
C. રોકાણ	D. A & B
E. B & C	
4. NYSEની શરૂઆત _____ આસપાસ થઈ હતી.

A. 1795	B. 1975
C. 1972	D. 1792
5. ADR ની પ્રક્રિયા દરમિયાન _____ મધ્યસ્થી હોય છે.

A. એક્સચેન્જ	B. બેન્ક
C. રોકાણકાર	D. કંપની

[(1-A), (2-C), (3-E) (4-D) (4-B)]

युनिवर्सिटी गीत

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

स्वाध्यायः परमं तपः

शिक्षण, संस्कृति, सद्भाव, दिव्यबोधनुं धाम
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी नाम;
सौने सौनी पांण मणे, ने सौने सौनुं आत्म,
दशे दिशामां स्मित वडे छो दशे दिशे शुभ-लाभ.

अत्मण रडी अज्ञानना शाने, अंधकारने पीवो ?
कडे बुद्ध आंबेडकर कडे, तुं था तारो दीवो;
शारदीय अजवाणा पडोंच्यां गुर्जर गामे गाम
ध्रुव तारकनी जेम झणहणे अकलव्यनी शान.

सरस्वतीना मयूर तमारे इणिये आवी गहेडे
अंधकारने हडसेलीने उजसना झूल महेडे;
बंधन नहीं को स्थान समयना जवुं न घरथी दूर
घर आवी मा हरे शारदा दैन्य तिमिरना पूर.

संस्कारोनी सुगंध महेडे, मन मंदिरने धामे
सुषुप्ती टपाल पडोंचे सौने पोताने सरनामे;
समाज केरे दरिये हांकी शिक्षण केरुं वडाण,
आवो करीये आपण सौ
भव्य राष्ट्र निर्माणि...
दिव्य राष्ट्र निर्माणि...
भव्य राष्ट्र निर्माणि

DR. BABASAHEB AMBEDKAR OPEN UNIVERSITY

(Established by Government of Gujarat)

'Jyotirmay' Parisar,

Sarkhej-Gandhinagar Highway, Chharodi, Ahmedabad-382 481

Website : www.baou.edu.in